

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Міжнародний факультет

Кафедра філософії, біоетики та іноземних мов

З А Т В Е Р Д Ж У Ю

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард Бурячківський

«1» вересня 2023р.

**МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

Факультет **ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ**

Курс **ПЕРШИЙ**

Навчальна дисципліна **ФІЛОСОФІЯ З ЦИКЛОМ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ**

Затверджено

Засіданням кафедри філософії, біоетики та іноземних мов
Одеського національного медичного університету

Протокол №1 від 28.08.2023 р.

Завідувач кафедри

Володимир ХАНЖИ

Розробники:

Володимир ХАНЖИ, д. філос. н., професор, професор закладу вищої освіти
кафедри філософії, біоетики та іноземних мов, завідувач кафедри філософії,
біоетики та іноземних мов

Олена ЧУЙКОВА, к. філос. н., доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри філософії,
біоетики та іноземних мов

Тема № 1. «Філософія як світогляд. Специфіка філософського знання / підготовка до семінару (написання есе).» – 4 год.

1. Актуальність теми.

Гуманітарна освіта – одна з найважливіших складових університетської освіти взагалі. Не втратила вона своєї значущості і сьогодні, бо знання іноземних мов, достатня загальна ерудованість, вміння критично мислити – характерні ознаки представника інтелігенції в усі часи. Філософія, тобто міркування над найглобальнішими, фундаментальними проблемами, буде актуальною, доки є людство, а філософія як дисципліна – доки суспільство потребуватиме творчих людей з широким кругозором та глибоким мисленням. Не є секретом, що більшість студентів вперше занурює у світ філософії, крім того, багато з них приходять вже з упередженим ставленням щодо цієї галузі знання («філософія – щось зайве, тому, що нікому не зрозуміле»), тому тема філософського світогляду, можливості його власного формування є актуальною не тільки з позиції ознайомлення з предметом та функціями дисципліни, але і як перший крок у подоланні психологічного її відторгнення студентами.

2. Конкретні цілі:

- Відрізнити основні типи світогляду: буттєвого, міфологічного, релігійного, філософського, наукового.
- Аналізувати специфіку філософського осмислення світу та людини на відміну від конкретно-наукового їх розуміння.
- Трактувати специфіку філософських понять у їх порівнянні з буденними та науково-медициніми знаннями.
- Інтерпретувати основні функції філософії: світоглядну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну.
- Аналізувати розвиток філософії на тлі світової культури.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Світогляд – сукупність переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності.

Антропоморфізм – уподібнення будь-чого до людини або перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на тварин, рослини, речі та явища навколишнього світу.

Синкретизм – поєднання або злиття, комплексне проявлення чи використання самодостатніх чи навіть несумісних і непорівнянних явищ, образів мислення та поглядів. Синкретизм — різновид еклектизму. Розрізняють синкретизм релігійний, культурний, синкретизм у мовознавстві, мистецтві, філософії та ін.

Релігійний культ – система релігійних дій, предметів і символів, випробуваних у релігійній практиці впродовж певного часу та змінюваних за потребою. Культ пов'язаний з релігійними уявленнями вірян і спрямований на задоволення їхніх релігійних потреб.

Релігійна доктрина – сукупність фундаментальних положень, завдяки якій відрізняється те, що є правильним та еретичним з точки зору певної релігії.

Ідеалізм – протилежний матеріалізму напрям філософії, вихідним принципом якого є твердження, що в основі речей і явищ об'єктивної дійсності лежить не матеріальне, а ідеальне, духовний початок: світовий розум, ідея, відчуття і т. ін.

Матеріалізм – один з основних напрямків філософії, який у вирішенні основного питання філософії стверджує, що буття, природа, матеріальне є первинним, а дух, свідомість, ідеальне – вторинним.

4.2. Теоретичні питання до заняття:

1. Поняття світогляду.
2. Історичні типи та структура світогляду.
3. Життєвий світогляд.
4. Міфологічний світогляд, його основні характеристики.
5. Релігійний світогляд. Порівнювальний аналіз міфології та релігії.
6. Науковий світогляд. Зв'язок філософії та науки.
7. Філософія в системі світоглядних знань про світ та людину. Місце філософії в системі культури.
8. Предмет філософії. Філософія як навчальна дисципліна.
9. Основні проблеми філософії. Матеріалізм та ідеалізм – основні напрями розвитку філософії: їх спільність та суттєва відмінність.
10. Проблема ефективного пізнання світу та людини, їх історичних відношень як проблема філософії.
11. Основні функції філософії.
12. Зв'язок філософії з медициною.

5. Зміст теми:

1. Поняття світогляду

Філософія має органічний зв'язок зі світоглядом. Що ж таке світогляд? Слід підкреслити, що у визначенні цього поняття немає чіткості. Воно не є загальноновизнаним. У сучасних філософських працях про світогляд мовиться таке: «Світогляд – це форма суспільної відомості»; «Світогляд – це форма самоусвідомлення особистості»; «Світогляд – це система поглядів на світ і на місце людини у цьому світі»; «Світогляд – це система принципів діяльності людини»; «Світогляд – це погляд людини на світ як ціле»; «Світогляд – це спосіб духовно-практичного освоєння світу».

Ці визначення, безумовно, мають сенс. Вони свідчать про те, що поняття “світогляд” – багатогранне, відображає складні процеси духовно-практичного життя людини. З усіх вище наведених визначень найбільш узагальненим є таке: «Світогляд – це форма суспільної свідомості, спосіб духовно-практичного освоєння світу».

Філософія і світогляд в цьому контексті мають органічну єдність. Філософія теж є специфічним світоглядом. Певним способом духовно-практичного освоєння світу. Філософія як світогляд є системою найбільш загальних поглядів на світ, природу, суспільство, людину, пізнання. Філософія як світогляд теоретично обґрунтовує свої положення і висновки, основні принципи соціально-політичної, наукової, моральної, естетичної діяльності людини, тобто освоює світ як духовно (теоретично), так і практично.

2. Філософія і світогляд: спільні риси

Філософія і світогляд, безумовно, мають спільність. В чому вона полягає? Спільність філософії і світогляду полягає в тому, що вони: 1) є своєрідними формами суспільної свідомості, способами духовно-практичного освоєння світу; 2) мають однаковий предмет осмислення – відношення “людина – світ”; 3) дають цілісне уявлення про світ, людину, її походження і т. п.; 4) мають спільність за деякими своїми функціями (наприклад, виховною).

3. Філософія і світогляд: відмінні риси

Разом з тим, філософія і світогляд – це не тотожні поняття. В чому полягає їх нетотожність?

1. Поняття “світогляд” більш широке за обсягом ніж поняття “філософія”. Світогляд включає в себе різноманітні погляди людини на світ – філософські, релігійні, суспільно-політичні, економічні, етичні, естетичні і т.п.

2. Для характеристики світогляду використовуються поняття “загальна картина світу”, “світовідчуття”, “світосприйняття”, “світоуявлення”, “світорозуміння” тощо. Для філософії найважливішими в цьому контексті є “світорозуміння”.

3. Філософія представляє собою форму суспільної свідомості, світогляд і науку. Світогляд як система поглядів на світ, як спосіб його духовно-практичного освоєння не є наукою. Світогляд може ґрунтуватися на не наукових засадах.

4. Філософія відображає і обґрунтовує своє осмислення світу своїми методами, принципами, законами, своїм логіко-понятійним апаратом, маючи таку функцію, як логіко-гносеологічна. Світогляд не має такої функції.

4. Філософія як пізнання світу

Філософія є світоглядом, але світоглядом особливим — теоретичним, тобто заснованим на розумі. Однак філософія наділена властивістю, яка виводить її за межі світогляду. Вона не тільки пояснює світ, але й пізнає його, її пояснення ґрунтуються на пізнанні. Релігія, наприклад, не займається спеціально пізнанням світу, щоб потім давати йому своє пояснення. Її вихідні засади пояснення задані у священних книгах (Біблія, Коран та ін.). Для філософії світ завжди є проблемою. Вона постійно перебуває в пошуках істини, націлена на пізнання невідомого, просякнута пафосом пізнання. Зрештою, світ як невідоме, як проблема постав лише перед філософією. Для незрілого мислення проблем не існувало. Виникнення філософії засвідчило зрілість духу, його мужність не тільки порушувати проблеми, а й утримувати їх протягом певного часу нерозв’язаними. На цій підставі можна стверджувати, що однією з особливостей філософського знання є його спрямованість на подолання проблем, усвідомлення незавершеності процесу пізнання.

5. Філософія і наука: спільне та відмінне

Пізнавальний пафос споріднює філософію і науку. Існує кілька поглядів на спільне та відмінне між цими сферами знання. При розв’язанні цієї проблеми у філософії намітились дві тенденції: одна максимально зближує філософію і науку, навіть проголошує філософію наукою, друга відстоює думку, що філософія не є наукою. Філософію і науку споріднює, як уже зазначалось, націленість на пізнання світу, на істину.

Обидві вони засновані на розумі, тобто передбачають аргументи і сумніви. Наука також є теоретичним, загальним знанням. Більше того, історично деякий час філософія і наука існували як єдина система знання. Отже, і філософське, і наукове знання є теоретичним, тобто побудованим на узагальненнях, правилах логіки, що дає підстави розглядати філософію як науку. Однак між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників. Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування філософського знання зазнають краху.

Цей надзагальний характер філософських понять надає їм ще одну особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все є запрограмованим і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ — це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське — пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності.

Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання. Загальний характер філософських понять обумовлює сутність філософського мислення. В ньому є свої недоліки, але є й переваги. Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів (наприклад, нове розуміння простору і часу, сформульоване в теорії відносності, в загальних рисах присутнє у філософії Лейбніца, Маха). Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну функцію — фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

6. Філософія та ідеологія

У ХХ ст. актуальною стала проблема співвідношення філософії та ідеології. Марксизм, наприклад, однозначно зводив філософію до ідеології, інші течії перебувають на протилежних позиціях. Для з'ясування суті проблеми необхідно з'ясувати сутність ідеології, яку можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні ідеологія — сукупність ідей, цінностей і практичних настанов, які виражають і захищають інтереси певних соціальних спільнот — націй, класів, груп. За ідеологією приховані інтереси певних соціальних сил. Ідеологія в цьому розумінні є фактично світською релігією, де віра й відданість ідеалам домінують над розумом. Основні завдання такої ідеології полягають в об'єднанні соціальних спільнот і спрямуванні їх на певні практичні,

переважно політичні, дії. Зрозуміло, що філософія має мало спільного з ідеологією в цьому розумінні. Її підґрунтям є розум, а не віра в ідеали чи вождя. Проте ідеї філософії, як, зрештою, і наукові ідеї, можуть використовуватися в ідеологічній боротьбі. Іншими словами, філософія не є ідеологією нації, класу чи партії, вона не ставить собі за мету виражати і захищати їх інтереси. Зведення філософії до ідеології в цьому сенсі, як свідчить практика функціонування марксистської філософії в СРСР, призводило до виродження філософії як такої.

У ширшому розумінні ідеологія – це дух епохи, нації, залежність ідей від соціального буття, тобто залежність, яка складається об'єктивно, поза інтересами людей. За такого розуміння ідеологію значно важче відмежувати від філософії. Справді, філософські ідеї виникають за певних соціальних умов і є їхнім відображенням. Їх розуміння передбачає знання умов, у яких вони формувались. Однак було б не виправдано зводити філософію до ідеології і в широкому тлумаченні. Філософські ідеї завжди вкорінені в певний соціум, тому говорять про індійську, китайську, німецьку, українську філософію. Вони визначаються і етапами розвитку суспільства. У пізнавальному ж аспекті, згідно з яким філософія виступає як освоєння світу розумом, вона фактично втрачає ідеологічний характер. Філософське розуміння простору, часу, логіки мислення тощо не є відтворенням соціальних відносин даного суспільства. Філософія охоплює широкий діапазон ідей, і якщо одні з них, наприклад вчення про суспільство, відображають суспільство, в якому живе мислитель, а отже, є ідеологічними у широкому розумінні, то зміст багатьох інших ідей не можна виводити із соціального буття. Філософії притаманна апеляція до наукового пізнання, що виводить її за межі ідеології і в цьому значенні.

7. Філософія та мистецтво

Ціннісне відношення до світу споріднює філософію з релігією, про що вже йшлося, і мистецтвом. Мистецтво оперує художніми образами, які, як і поняття філософії, відтворюють дійсність. У художньому образі злилися сам предмет і спосіб його бачення митцем. Немає нічого суперечливого в тому, що один і той самий пейзаж різні художники можуть відтворити в однаково прекрасних картинах по-різному. Подібні ситуації траплялися і в історії філософії, коли різні філософи одне й те ж поняття тлумачили по-різному. Один, наприклад, акцентував увагу на необхідності, що панує у світі, другий, всупереч йому, стверджував про випадковість, третій вважав, що і необхідність, і випадковість існують не у світі, а вносяться у світ нашим мисленням, четвертий намагався встановити діалектичний зв'язок між необхідністю та випадковістю. При цьому аргументи кожної концепції були вагомими. Одна акцентувала увагу на моментах, які недооцінювала друга, третя знайшла інший підхід, іншу перспективу бачення. Тому філософські теорії, містячи в собі оцінювальний момент, співвідносяться не просто за принципом «істина-хибність», як це буває в науці, де істина однієї концепції виключає всі інші як хибні, а за принципом взаємодоповнення і поглиблення, який притаманний відношенню творів мистецтва.

Однак філософія, будучи багато в чому спорідненою з мистецтвом, суттєво відрізняється від нього. Мистецтво оперує художніми, чуттєвими образами. Художній образ – це загальне в чуттєвій формі, це узагальнення на рівні відчуттів (типові образи з художньої літератури). Це загальне в чуттєвому художньому образі подане особливо, воно лише «проглядається», а не чітко фіксується. Якщо в науці загальне (теорія) чітко прив'язане до фактів (конкретного, чуттєвого), то у філософії цей зв'язок характеризується більшою свободою. У мистецтві ступінь свободи між загальним і чуттєвістю в художньому образі значно більший. Тут часто взагалі важко виявити загальне за чуттєвістю. Тому художні твори і мають такий широкий діапазон інтерпретацій.

8. Між наукою і мистецтвом

Отже, філософське мислення «вільніше» ніж наукове, а художнє – «вільніше», ніж філософське. Це означає, що за характером відношення загального і сфери чуттєвості філософія посідає проміжне місце між наукою і мистецтвом. Більша «прив'язаність» науки до фактів порівняно з філософією і мистецтвом не свідчить про її перевагу над останніми. Кожне з них виконує свою функцію. Наприклад, першими загрозу екологічної кризи відчули митці, вони в певному одиничному несприятливому факті «побачили» загальне – чорну перспективу людства. Відтак, коли чіткіше проступили деякі закономірності, за цю проблему взялися філософи, і тільки тоді, коли криза стала реальним фактом, який можна було емпірично вивчати, вона стала предметом наукового дослідження. Звичайно, художникам багато що «примарюється», але саме вони найбільш відкриті для нового. А раціонально скрупульозні науковці часто беруть до уваги факт в останню чергу.

Філософське світобачення, на відміну від художнього, засноване на розумі, в ньому особа філософа все-таки перебуває на задньому плані порівняно з мистецтвом. Даючи різне тлумачення світу, філософи логікою розуму змушені прийти або до взаємозаперечення, або до різних форм консенсусу, що характерно і для науки. Їхні побудови не можуть байдуже співіснувати, як це буває в мистецтві. Цим зумовлена боротьба шкіл і напрямів у філософії. Отже, специфіка філософського знання полягає в тому, що, будучи надзагальним, воно, на відміну від наукового, не має чіткого укорінення у факти. А на відміну від мистецтва, з яким його споріднює оцінювальне відношення до дійсності, філософія все-таки ґрунтується на засадах розуму, передбачає певну, хоч і не чітку, відповідність дійсності.

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.

4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Що таке світогляд?
2. Порівняйте міфологічний та релігійний типи світогляду.
3. У чому полягає специфіка філософського знання?
4. Порівняйте філософський та релігійний типи світогляду.
5. Порівняйте науку і філософію.
6. Порівняйте філософію та мистецтво.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Філософія із давньогрецької перекладається як:
А. Мудрість.
В. Знання.
+С. Любов до мудрості.
D. Медитація.
E. Шлях до істини.
2. На чому заснований життєвий (повсякденний) світогляд?
А. На знаннях, раціональній аргументації.
В. На вірі.
+С. На життєвому досвіді, орієнтації людини на досягнення практичної мети діяльності.
D. На традиції.
E. На теорії.
3. На чому базується релігійний світогляд?
А. На знаннях, раціональній аргументації.
+В. На вірі.
С. На життєвому досвіді.
D. На орієнтації людини на досягнення практичної мети діяльності.
E. На спотворенні інформації.
4. Філософія виникла в:
А. IV-III ст. до н.е.
В. I-II ст. н.е.
С. X-IX ст. до н.е.
D. V-VI ст. н.е.
+E. VII-VI ст. до н.е.
5. Перші відомі нам філософи з'явилися в:
+А. Стародавній Греції, Стародавній Індії, Стародавньому Китаї.
В. Стародавній Греції, Арабському Халіфаті, Імперії Карла Великого
С. Російській Імперії, Стародавній Греції, Стародавньому Римі.
D. Київській Русі, Стародавній Греції, Стародавній Індії.
E. Мозамбіку, Монголії, Молдові.
6. Одні з перших відомих грецьких філософів:

- A. Фалес, Анаксимандр, Марк Аврелій.
- B. Фалес, Арістотель, Анаксімен.
- C. Фалес, Платон, Арістотель.
- +D. Фалес, Анаксимандр, Анаксімен.
- E. Фалес, Анаксімен, Козьма Прутков.

7. До форм культури відносяться (виберіть логічно несуперечливий варіант):

- A. Філософія, медицина, наука, фізика.
- +B. Міфологія, релігія, філософія, наука, мистецтво.
- C. Міфологія, релігія, фізика, наука, стоматологія.
- D. Релігія, християнство, іслам, філософія.
- E. Фізика, медицина, наука, філософія, релігія.

8. Антропоморфізм це:

- A. Особливість філософського світогляду, принципове нерозрізнення рослин, тварин і людини.
- B. Особливість міфологічного світогляду, надання звірам людських якостей
- C. Особливість філософського світогляду, надання людині звіриних якостей.
- D. Особливість релігійного світогляду, надання рослинам людських і звіриних якостей.
- +E. Особливість міфологічного світогляду, надання об'єктам природи людських якостей.

9. Нероздільність (синкретизм) сну і реальності, того, що здається, і дійсного – особливість:

- A. Філософського світогляду.
- B. Релігійного світогляду.
- +C. Міфологічного світогляду.
- D. Наукового світогляду.
- E. Релігійно-філософського світогляду.

10. Практика є критерієм перевірки істинності теоретичних положень в:

- +A. Науці.
- B. Філософії.
- C. Релігії.
- D. Міфології.
- E. Релігії і міфології.

11. Які передумови були найбільш важливими для виникнення філософії?

- +A. Поява у людей вільного часу і здібності до абстрактного мислення.
- B. Поява бібліотек.
- C. Виникнення мови.
- D. Матріархат.
- E. Виникнення міст.

12. Розділ філософії – вчення про мораль, норми поведінки людей:

- A. Естетика.
- +B. Етика.
- C. Логіка.
- D. Онтологія.
- E. Гносеологія.

13. Розділ філософії – вчення про буття:

- A. Естетика.

- В. Етика.
- С. Логіка.
- +D. Онтологія.
- Е. Гносеологія.

14. Розділ філософії – вчення про прекрасне:

- +А. Естетика.
- У. Етика.
- З. Логіка.
- D. Онтологія.
- Е. Гносеологія.

15. Розділ філософії, який вивчає знання і пізнання:

- A. Онтологія.
- +В. Гносеологія.
- С. Аксиологія.
- D. Етика.
- Е. Естетика.

16. Логіка як підрозділ філософії вивчає:

- A. Природу цінностей.
- +В. Форми мислення.
- С. Буття.
- D. Мораль.
- Е. Природу людини.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Історичні типи та структура світогляду. Світогляд і філософія.
2. Релігія як духовне явище та суспільно-історичний феномен.
3. Соціально-економічні та гносеологічні передумови виникнення філософії.
4. Специфіка філософського знання. Предмет і функції філософії.
5. Плюралізм філософських вчень. Основні питання філософії.
6. Проблема методу пізнання в філософії. Історичні форми діалектики та метафізики як методів пізнання.

Тема № 2. «Філософія стародавніх часів та середньовіччя / підготовка до семінару (до письмової контрольної роботи; написання реферату).» – 4 год.

1. Актуальність теми.

Філософія Стародавніх Греції та Риму є фундаментальною для європейської традиції взагалі. Без перевершення, основні західні філософські парадигми формуються саме за часів. Тут закладаються основи онтології (матеріалістичні та ідеалістичні тенденції), будуються гносеологічні, антропологічні, етичні, естетичні моделі. Багато філософських вчень, що з'явилися в більш пізні часи (середньовіччя, Ренесанс, Новий час) є наслідуванням сократівської лінії, платонізму, перипатетизму, атомізму Демокріта та вчень інших шкіл. Тому вивчення даної теми допоможе студентам зрозуміти особливості західного типу мислення, усвідомити вектор розвитку європейської філософії взагалі. зміни світоглядних позицій людей пострадянського простору.

Сучасна людина знов повертає свій інтерес до буття Бога, Його взаємовідносин з людиною. Це не є проявом неосвіченості, навпаки, розуміння того, що досвідне далеко не вичерпує собою все існування, що може (а, для багатьох, має) існувати інша, над-досвідна (трансцендентна) сфера буття, завжди характеризувало людину багатовекторного, творчого мислення. Тому доречним є вивчення середньовічної думки, яка допоможе зрозуміти як сутність самого християнського віровчення, так і філософські питання, які виникають щодо тих чи інших його положень.

2. Конкретні цілі:

Розуміти матеріалістичні та ідеалістичні тенденції в античній філософії, особливості діалектичного бачення буття.

Оцінювати вплив античної думки на подальший розвиток західної філософії, західного типу мислення.

• Аналізувати атомістичні та пантеїстичні традиції філософії античності, розуміти проблеми людського буття в античній артикуляції.

Розуміти специфіку середньовічної філософської думки.

Аналізувати досягнення середньовічної схоластики у розвитку логіки.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Космос – [Всесвіт](#) як єдине ціле. Поняття походить зі [стародавньої Греції](#), де слово космос вживалося для позначення встановленого Богом (Богами, Божеством) всесвітнього ладу, порядку на протизагу хаосу – всесвітньому безладу.

Хаос – безмежна первісна маса, з якої утворилося згодом все існуюче.

Атом – найменша неподільна структурна одиниця матерії. В філософський обіг поняття «атом» впроваджене [Демокритом](#).

Жорсткий детермінізм – [філософський принцип](#) загальної обумовленості всього існуючого внаслідок [причинності](#), в рамках якого не визнається об'єктивне існування випадковості.

М'який детермінізм – філософський принцип загальної обумовленості, що допускає можливість випадкових девіацій, тобто певну неадекватність причини і наслідку.

Випадковість – чинник, який визначає результат експерименту з множини можливих результатів, відомих заздалегідь: експеримент має випадковий результат, якщо його кінцевий результат не може бути визначений [апріорі](#) з множини можливих варіантів.

Гедонізм – [філософсько-етичний](#) напрям, який вважає задоволення та насолоду вищим благом і умовою щастя у житті.

Фаталізм – філософський напрям визнання панування над суспільством і людиною невідворотних сил, які наперед визначають їх долю.

Пантеїзм – філософська доктрина, яка стверджує тотожність Бога і [всесвіту; позиція, що редукує](#) Бога до всесвіту або всесвіт до Бога.

Теоцентризм – філософська тенденція середньовіччя, в основі якої лежить розуміння Бога як абсолютного, досконалого, найвищого буття, джерела всього життя і будь-якого блага.

Релігійний фаталізм – філософський напрям, згідно до якого все існуюче в світі визначене наперед Богом.

Теодицея – релігійно-філософське вчення, що узгоджує існування [Бога](#) як творця і правителя світу на тлі існування темних сторін буття та узгоджує наявність [зла](#) й несправедливості з ідеєю мудрості, благості та всемогутності Бога.

4.2. Теоретичні питання до заняття:

1. Порівняльна характеристика східної та західної філософії: специфіка східного та західного осмислення відношення "людина - світ".
2. Антична філософія: передумови та джерела виникнення (міфологія, соціально-політичне середовище, вплив східного знання в галузі математики, астрономії).
3. Виникнення матеріалістичної та ідеалістичної тенденцій, становлення діалектики.
4. Перші грецькі філософи. Пошук першооснови всього існуючого.
5. Антропологічна лінія в античній філософії. Софісти та Сократ.
6. Об'єктивний ідеалізм в давньогрецькій філософії: платонівське вчення про «світ ідей» та «світ речей».
7. Атомістичний матеріалізм Демокрита.
8. Онтологія Аристотеля (критика платонівської концепції, вчення про чотири причини буття). Логічна система філософа.
9. Елліністичний та римський періоди античної філософії.
10. Духовні орієнтири європейської середньовічної філософії, її релігійний характер.
11. Основні етапи розвитку філософії середніх століть.
12. Особливості філософії середньовіччя: теоцентризм, схоластичність.

13. Патристика та схоластика.
14. Вчення Августина Аврелія та Боеція.
15. Дискусія про природу універсалій. Реалізм (Ансельм Кентерберійський, Гільом з Шампо) та номіналізм (Росцелін з Комп'єну). Концептуалізм П'єра Абеляра.
16. Філософія Томи Аквінського та її продовження в неотомізмі.
17. Питання про співвідношення віри та розуму. Докази буття Бога.
18. Проблема теодицеї.
19. Середньовічна містика.

5. *Зміст теми* (питання теми: «Філософія Епікура та стоїків»):

1. Елліністична філософія. Соціокультурний контекст

Зі смертю Олександра Македонського починається нова епоха грецької історії, доба еллінізму, яка істотно змінила суспільне і духовне життя Греції. Головні культурні центри, поліси, втрачають свою політичну незалежність, стають підлеглими елементами у складі величезних монархій. Громадянин полісу, який раніше, за словами Аристотеля, «вирішував і судив» всі питання полісного устрою, стає просто приватною особою. Цей політичний факт змінює самосвідомість грека, і філософія цієї епохи висловлює цю зміну самосвідомість. Греки разом з Олександром пройшли майже всю тодішню ойкумену, зіткнувшись зі східними побутом і культурою. Греція, завоювавши Схід, дуже скоро стає його культурної жертвою. Співіснування з персами, єгиптянами та іншими східними народами позначилось на багатьох сферах культури, не уникаючи, звичайно, і філософію. Триває відділення від філософії окремих наук. Якщо за часів Платона такі науки, як математика, астрономія, оптика розроблялися всередині філософії, великі представники цих наук були учнями та послідовниками Платона, тепер вони починають розроблятися самостійно, відмовляючись від філософського обґрунтування. У зв'язку із входженням до кола грецької культури багатьох варварських народів і частковою втратою греками національної самоідентичності з'являється необхідність у коментуванні ранніх грецьких авторів, так виникає філологія.

Діадохи організують великі науково-дослідні центри, найвідомішим з яких був олександрійський Мусейон з його величезною бібліотекою. Ми не знайдемо в епоху еллінізму ані грандіозних теоретичних систем Демокріта, Платона, Аристотеля, ані масштабних проектів з повного перетворення суспільства і держави. Для філософів і філософських шкіл елліністичного (і тим більше римського) періоду античної історії характерне не стільки висування нових ідей, скільки осмислення, уточнення, коментування ідей і вчень, створених мислителями попереднього періоду. Філософів тепер цікавить не стільки питання, що є і як існує світ, скільки питання як потрібно жити аби уникнути лиха, біди і небезпеки, що загрожують звідусіль. Філософ, який у період «високої класики» став ученим, дослідником, споглядав і осягав Макро- і Мікрокосм, тепер стає умільцем жити, добуваючи не стільки знання, скільки щастя. Зростає інтерес і змінюється ставлення до кінізму, адже внутрішньо розірване суспільство «зрівноважує» соціальну несвободу асоціальною свободою. Виникають і оригінальні, не «коментаторського» тлумачення філософсько-етичні концепції, породжені культурним станом елліністичної епохи, і, насамперед, це скептицизм, стоїцизм та етична доктрина Епікура.

2. Філософська школа Епікура. Постать Епікура та його спадщина.

Епікур народився в січні або лютому 341 р. до н. е., в юності він жив на о. Самос. Його батько був, цілком ймовірно, шкільним вчителем. До філософії Епікур звернувся в 14 років (за іншими даними, в 12), коли прочитав твори Демокріта. Його вчителем у філософії стає послідовник Демокріта Навсіфан, а згодом платонік Памфіл. Проте сам Епікур вважав себе самоучкою і доволі зневажливо згадував своїх вчителів, проте, це стосувалося і більшості сучасних йому філософів. Коли регент Македонії у 323-321 рр. до н.е. після смерті Олександра Великого вигнав афінян з Самосу, Епікур вирушив до свого

батька у Колофон (місто в Іонії, Мала Азія), там він прожив деякий час і зібрав довкола себе декілька учнів. Епікур стає вчителем філософії у 32 роки, спочатку в Мітілені (о. Лесбос) і Лампсаці (на азіатському березі протоки Дарданелли), а з 307 р. - у Афінах, де він засновує свою школу. У цьому місті Епікур разом зі своїми учнями оселився у саду, який і дав всім відому назву школа – «Сад Епікура». Над входом було написано «Гостю, тобі тут буде добре. Тут задоволення – найвище благо». Епікур, за свідченням Діогена Лаертського, помер від «каменя у почках».

Епікур, за словами знову ж таки Діогена Лаертського був «плодовитим письменником і кількістю своїх книг перевершував всіх». Він написав близько 300 творів, проте до нас дійшли тільки три листи до Геродота, де викладаються загальні принципи гносеології та фізики Епікура, «Лист до Піфоклу», присвячений небесним явищам, «Лист до Менекея», який трактує етичну частину вчення. Уривки листів до інших осіб та вислови Епікура зібрані під заголовком «Головні думки». Ще можна згадати так зване «Ватиканське зібрання» (знайдене наприкінці 19 ст. у грецькому кодексі 14 ст.); доволі велика кількість цитат з різних творів пізніх епікуреїців, їхніх опонентів, а також святих отців; крім того, фрагменти з фундаментального твору Епікура «Про природу» були знайдені під час розшифровки геркуданських папірусів.

У своєму розвитку епікуреїзм пройшов три етапи:

1. Елліністична доба (IV-III ст. до н.е.) – період творчості самого Епікура та його найближчих друзів. Метод викладання – бесіди і листування;
2. Греко-римська доба (II-I ст. до н.е.);
3. Період римської імперії (I-VI ст. н.е.)

3. Сутність та головне призначення філософії за Епікуром

Епікур вкрай далекий від того, щоб розуміти філософію як дослідження теоретичної істини, як пошук якогось труднодоступного «чистого» знання. Його філософія повинна була служити самим нагальним потребам людини: позбавлення людської душі від страждання. Як лікар прагне позбавити від болю і хвороби тіло, так філософ лікує душу, звільняючи її від страждань. Хто цього не робить, не є філософ. Згідно Секста Емпірика, Епікур визначає філософію як «діяльність, промовама й міркуваннями що створює щасливе життя». Філософія веде до мудрості, до кінцевої мети людської досконалості. Досягши цієї мети, людина вже не може знову впасти в невігластво. Однак мудрецем може стати не кожен: для цього потрібно мати тіло з певними властивостями, а крім того, бути елліном, а не варваром. Епікуру чужий космополітизм; як справжній афінянин він залишається в цьому вірний заповітам Арістотеля. Для істинної мудрості абсолютно не потрібні ніякі складні і абстрактні науки, такі як математика. Тут Епікур виступає проти перш за все платонівського, а частково і арістотелівського розуміння філософії. Багато хто вважав, що епікурівське відкидання математичних наук було викликано його незнанням їх. Однак, як говорить Лукій Торкват в ціцероновском діалозі «Про межі добра і зла», «ні, Епікур не був невігласом, невігласи - це ті, хто вважає, що до самої старості потрібно вивчати те, чого соромно було не вивчити в дитинстві». Тільки ті науки, які допомагають досягти щастя, варті вивчення. Немає користі і в поезії, тому Епікур і говорив про «галас поетів», «гомерівських дурацтвах», «згубне зваблення переказами» і т. п. Епікур і сам не був витонченим письменником, різні тонкощі і прикраси, якими багата творчість, скажімо, Платона, не викликали у нього схвалення. «Якби нас ніяк не турбували підозри щодо небесних тіл і смерті, змушуючи думати, що вони мають до нас якесь відношення, а ще й наше незнання меж страждань і бажань, у нас не було б ніякої потреби у вивченні природи». Одне це висловлювання Епікура дозволяє зрозуміти причини його невдячності Платону, Арістотелю, Демокріту та багатьом іншим. *Отже, і чисте мистецтво, і чиста філософія не представляють ніякої цінності, справжня філософія є ні що інше, як лікування душі, що рятує її від почуття провини і страху смерті, що веде до справжньої насолоди.* З ім'ям засновника цієї школи - Епікуром, пов'язана одна з важливіших традицій філософської етики, що отримала назву евдемонізм (від грец. "eudaimonia" —

“щастя”). Епікур вважав, що вирішення етичної проблеми міститься у правильному тлумаченні щастя.

4. Каноніка – вчення про критерії істини та правильне пізнання

Хоча традиційно вважається, що філософія Епікура ділилася на три частини: каноніка, фізику і етику, це не зовсім так. Самостійності частині, що вивчає умови нашого пізнання, Епікур не визнавав. Вона, як свідчить Сенека, була для Епікура лише додатком (*accessio*) вчення про природу. Саме фізика є правилом або каноном. До неї сходять всі судження про речі, саме вона, а не формальні логічні правила, дозволяє відрізнити істинне від помилкового. Тому Епікур заперечував діалектику, не розробляв вчення про силогізм і умовивід, нехтував вченням про визначення і родо-видові ділення.

Епікур розумів, що, визнавши незалежне існування науки про пізнання, він повинен також визнати наявність в людині окремо від тіла існуючого розуму, що суперечило основам його філософії. Тому так звана каноніка, вчення про правила пізнання, якому Епікур присвятив твір «Про критерії, або канон», повинна розумітися як частина фізики, як невіддільне від неї переддєнь. В якості критеріїв істини Епікур визнавав відчуття, «передбачення» або загальні поняття і пристрасті, а пізніші Епікурейці додали ще «фантастичні кидки думки». Відчуття є критерієм істини, оскільки ніщо не можна ні додати, ні відняти в його свідченнях. Відчуття незаперечне, адже однорідні відчуття не можуть спростовувати одне одного через те, що вони рівносильні, різнорідні відчуття відносяться до різних речей. Не може відчуття бути спростоване міркуванням. Платон помиляється, згідно Епікура, намагаючись довести хибність відчуттів, тому що саме доказ і міркування повністю залежать від відчуттів. Відчуття не просто показує нам предмет, але показує, який він насправді.

Як розуміється Епікуром механізм виникнення відчуття? Від твердих предметів відокремлюються їх відбитки, подібні предметам за формою, що зберігають відповідне речі положення і порядок, але набагато тонші і менші за ці речі. Епікур називає ці відбитки образами. Вони постійно відділяються від поверхні твердого тіла, з величезною швидкістю розносяться у навколишньому середовищі і можуть проникнути у будь-який отвір. Ми не помічаємо цього відділення, оскільки речі, постійно втрачаючи свої шари, здобувають все нові і нові. Відбитки довгий час можуть зберігати порядок і положення атомів у твердому тілі, однак можуть вони і перемішуватись між собою, і, крім того, вони з легкістю утворюють у повітрі нові сполучення. Коли вони в нас входять, ми бачимо і мислимо. Причому образи, які потрапляють у наші очі або вуха, завжди зберігають порядок і положення атомів твердого тіла, вони подібні до речей формою і кольором. Завдяки величезній швидкості свого руху вони створюють у нас враження єдиного і неприривного предмета. Ті образи, які потрапляють до нас через інші пори, діють безпосередньо на розум, який є найтоншою і найрухомішою матеріальною частиною нашої матеріальної душі. Ці образи, перевершуючи тонкістю зорові образи, часто є сумішшю різних частин інших відбитків, вони значно швидше і легше перемішуються і завдяки їм у нас з'являються такі образи, як образ кентавра, напівкони-напівлюдини, триголового пса Кербера і т. д. Якщо такі образи, що потрапили одразу у наш розум, не отримають підтвердження і будуть спростовані, виникне брехня, якщо навпаки - істина. Отже, відчуття, за Епікура, завжди істинні, але думки про відчуття, судження про відчуття можуть бути як істинними, так і помилковими. Ми повинні завжди звирятися неявне і неочевидне з тим, що завжди однаково і зрозуміло. При цьому ми повинні стежити за тим, щоб неявне і неочевидне узгоджувалося з явним і очевидним. Філософія не повинна відмовлятися від загальних суджень, але постійно звирятися їх відчуттям як найбільш очевидним у нашому пізнанні. Іншим критерієм істини Епікур називав «передбачення». Передбачення в цьому сенсі є перше, найбільш ясне і зрозуміле для нас значення слова, з якого нам завжди потрібно виходити. Пояснити це перше значення логічно, згідно Епікура, неможливо, воно ґрунтується тільки на закріпленні повторюваних відчуттів і формуванні на їх основі ясного образу речі. Без передбачення ми не могли б нічого

досліджувати, сумніватися, мати думку і спростовувати. Дійсно, якщо я бачу вдалині силует тварини і не можу зрозуміти, корова це або кінь, і хочу це дослідити, я вже повинен був заздалегідь знати форму бика і коня. Передбачення не можна розуміти як незалежну від почуттів гносеологічну одиницю.

5. Фізика – вчення про природу

Ми вже говорили, що вивчення природи не було в очах Епікура самоціллю, воно повинне було звільнити людську душу від помилкових страхів і надій, від страждання взагалі. І хоча в основі фізики Епікура лежить демокритівська концепція природи, все ж таки ці вчення не однакові. В основі фізичної теорії Епікура лежить ряд положень, які, хоча і не дані безпосередньо у відчутті, тим не менше відчуттям не суперечать і з ними узгоджені. Перше положення полягає в тому, що з нічого не може виникнути що-небудь. Якщо б щось виникало з небуття, то будь-яка річ могла б виникнути з будь-якої. З води виходили б люди, з землі - риби та птиці, з небес злітав би домашня худоба і т. д. Не було б ніякої потреби в певних насінні, з яких, за Епікуром, виникають певні речі. Якщо б все після руйнування переходило в небуття, то поступово загинули б і зруйнувалися всі речі, що теж неможливо. Тому *знищення речей є тільки їх розкладанням на складові елементи, перестановка елементів*. Далі, Всесвіт завжди був таким, яким він є зараз, і назавжди таким залишиться.

Всесвіт є сукупністю тіл і простору. Про існування тіл свідчить саме відчуття, а простір, тобто порожнечу і невідчутну природу, необхідно передбачити, щоб пояснити можливість руху тіл. «Якщо є рух, то і порожнеча є. Рух є. Значить, є і пустота». Порожнеча не може ні діяти, ні зазнавати впливу. Вона лише дає тілу простір для руху. Вони рухаються в ньому і через нього. Порожнеча безмежна. Пустота існує як у нашому світі, так і у всьому Всесвіті. Все інше, що може бути знайдене у Всесвіті, є тільки властивості тіл і порожнечі.

Тіла поділяються на два види: складні тіла і ті, з яких складаються складні. Тіла другого виду є неподільні і незмінні, тобто атоми, які не мають у собі ніякої порожнечі, і тому незруйновані. Порожнеча виникає тільки в складних тілах, відокремлюючи одні атоми від інших. На атоми ніщо не може впливати, їм властива свобода від змін. Атоми не можуть бути нами побачені, вони, як каже доксограф Аецій, «споглядаються тільки розумом», але їх визнання також не суперечить відчуттям. Ми бачимо, наприклад, що невидима сила вітру зносить дахи будинків, піднімає морські хвилі, топить кораблі, а оскільки на тіло може діяти тільки тіло, значить, ми можемо припустити існування невидимих тіл, і визнання атомів не суперечить нашій чуттєвого досвіду.

Всесвіт нескінченний, якщо б він була кінцевим, у нього були б кордон з чимось іншим, а таким іншим може бути тільки небуття, якого не існує. У Всесвіті нескінченно і кількість тіл, нескінченна і порожнеча. Крім нескінченності Всесвіт також не виникає і не знищується, не збільшується і не зменшується. Існує величезна кількість видів атомів, однак цих видів не нескінченне число, як учив Демокрит, кількість видів атомів тільки незбагненно. Як говорить Плутарх, за Епікуром «атомів не можуть бути ані крючкоподібними, ані треиубчатими, ані кільцеподібними, бо ці форми легко ламаються, а атоми не повинні бути схильні до зовнішнього впливу». Число же самих атомів в тому чи іншому вигляді нескінченно. Атомам властивий вічний рух, що не має початку. У цьому русі вони стикаються між собою і сплітаються, утворюючи атомарні зеднання.

Нескінченна кількість атомів уможливорює існування нескінченного числа світів, бо таку кількість атомів не буде вичерпано створенням кінцевої кількості світів. Одні зі світів схожі на наш, інші - ні.

Атоми не мають ніяких якостей, крім форми, ваги та розміру. Це необхідно, оскільки будь-яка якість може змінюватися, а атоми, за визначенням, позбавлені змін. Нескінченна кількість атомів разом з їх формами і вагою повинні, згідно Епікура, пояснити все якісне різноманіття феноменального світу. Крім того, не можна вважати, що атоми можуть мати будь-яку величину, як, мабуть, вважав Демокрит. Крім того, як

свідчить Плутарх, Епікур на відміну від Демокріта вважав істотним властивістю атома його вагу, бо завдяки вазі здійснюється рух атомів. Демокрит ж визнавав тільки розмір і форму.

Всі атоми незалежно від своїх розмірів і ваги в порожнечі рухаються з однаковою і дуже великою швидкістю, поки не наштовхнуть на яке-небудь перешкода, тобто поки не зіткнуться один з одним. Найважливішою зміною, що вніс Епікур в демокритівську схему атомістики, є відхилення атомів від прямолінійного руху, про яке говорять Лукрецій, Цицерон і Плутарх. Атоми, що спочатку рухаються по прямій в силу своєї ваги, ніколи не змогли б зіштовхнутися один з одним і утворити з'єднання, якщо б кожен атом у якийсь момент часу не починав без всякої причини мало-помалу відхилятися від цієї лінії свого руху. Саме в силу такого відхилення стало можливим утворення світу і всіх його частин.

Як зауважує Цицерон, *це вчення було введено Епікура для подолання неминучості долі (necessitas fati) і обґрунтування свободи волі індивіда*. Цицерон так пояснює цю думку: «Це вчення Епікур ввів тому, що, дійсно, якщо б атом завжди рухався під впливом природної і необхідної ваги, у нас не було б ніякої свободи, оскільки дух наш мав би такий рух, який повністю було б обумовлено рухом атомів». Таким чином, для того, щоб вже у фізиці був закладений фундамент людської свободи, Епікур йде проти детермінізму атомістики Демокріта, вводячи мимовільне відхилення атомів, що не має ніякої фізичної причини.

6. Вчення Епікура про душу та богів

Душа, згідно Епікура, не є самостійно існуючої сутністю, чимось безтілесним. Безтілесне не може ані діяти, ані зазнавати впливу, що невірно щодо душі. Вона складається з атомів, розсіяна по всьому організму, і схоже на повітря з домішками тепла. В душі є ще більш тонка частина, якій і належать відчуття. Ця частина сприймає те, що відбувається з іншою душею і з фізичним тілом. Причому це сприйняття обумовлене тим, що дана частина душі «покрита» всім іншим організмом. Завдяки їй і решта організму бере участь у діяльності відчуття. При втраті будь-якого з органів тіла душа не позбавляється здатності відчуття, тоді як при розпаді всього тіла, душа також розпадається і розсіюється. Одже, згідна вчення Епікура, *душа не є вічною та безсмертною сутністю, вона складається з матеріальних атомів та розпадається разом із тілом*. Всі світи і всі тіла утворилися з особливих скупчень атомів, на них вони й розпадаються. У тому, що виник саме такий космос, а не інший, немає жодної потреби та необхідності. Епікур заперечує, що якась безсмертна і блаженна сила може піклуватися про космос і впорядковувати його. Якби вона це робила, вона не була б блаженної і самодостатньою, їй були б властиві турботи, гнів, милість. Як і Демокрит, Епікур, будучи атомісти, не заперечує існування богів. Як докази їхнього буття він наводить наступне:

- По-перше, знання богів є ясным і очевидним, воно написано в душах всіх людей і є у всіх народів незалежно від їх установ, навчань і звичаїв. Універсальність цього знання свідчить про існування тих об'єктів (богів), які виробляють в нас це знання. Знання про богів з'являється у нас завдяки їх образам, які відвідують нас у сні. Боги суть не що інше, як приклади, вироблені атомами в проміжках між світами. Боги не є твердими тілами, вони свого роду контури або форми (*liniamenta*, як каже Цицерон), постійно заповнюються новими найтоншими атомами.

Цікавим моментом епікуровської теології є вчення про антропоморфності богів. Оскільки найдосконаліше тіло є тіло людини, бо тільки в ньому може виникати розум, боги наділені подобою людського тіла, подобою людської крові і органів. Боги проводять своє життя в розмовах і міркуваннях. Другим аргументом, який доводить буття богів, є наступний:

- Якщо б існувала тільки смертне, у природі був би перекис. Тому в силу принципу рівноваги (*laeouoia, aequilibratas*), що діє у Всесвіті, має бути і безсмертне, а таким є боги. Епікур говорить, що визнання певних положень про богів є найважливішим початком блаженного життя. Однак не можна допустити, що боги керують світом, втручаються в

людські справи, карають порочних і винагороджують добродішних. Таке вчення помилкове, оскільки воно суперечить головним властивостям божественної природи, незворушності і блаженства. У вченні про нагороду і покарання за ті чи інші діяння і чесноти Епікур справедливо бачить антропоморфізм: "Бо звук протягом всього свого життя з власними чеснотами, люди приймають і схвалюють собі подібних, а все, що не таке, вважають чужим». «Божественне ж істота, будучи блаженною і незнищеною, і сама ні про що не клопочеться, і іншим не додає турбот, тому й не гнівається, і не милосердствує, бо все це властиво лише безсилому суті».

Таке розуміння Бога має змусити людей перестати боятися богів, вигнати з людської душі страх, основу всіх наших нещасть. Епікуровська концепція божества різко протистоїть платонівському вченню про божество, що створює світ за своєю милістю, аристотелівській трактування божества як початку світового руху, стоїчної концепції усюдисущого божественного провидіння. Але навіщо тоді визнавати богів, яка від них користь? Багато хто казав, що Епікур - таємний атеїст. Однак у епікурейців була відповідь на такі заяви. «Ті, що повірили в наші пророцтва про богів, бажають наслідувати їх щасливе буття », - говорить епікуреєць Філодем. У цьому сенсі, за свідченням Аттіка, Епікур визнавав, що від богів людям бувають благодіяння. Той же Філодем говорить про свого роду містичному досвіді Епікура: «І захоплюється Епікур їх еством і станом, намагається зблизитися з цим еством і як би приліплюється до нього, намагаючись досягти його і перебувати з ним. Мудреців кличе друзями богів, а богів - друзями мудреців ».

7. Етична концепція Епікура. Вчення про щастя та засоби його досягнення.

Перш ніж перейти до розгляду етики Епікура слід пам'ятати, що етична концепція Епікура має мало спільного з тим, що зазвичай називається «епікурейства», тобто з любов'ю до всіх можливих і неможливих насолод. Метою є визначення етики блаженного, або щасливого, життя. Основами щастя, за Епікура, є належне розуміння божественної природи і відсутність страху перед смертю. Страх смерті є найбільшим злом, що перешкоджає нам досягти щасливого життя. З позбавленням від нього у нас з'явиться можливість позбутися й від усіх інших бід. Смерть не має до нас ніякого відношення, оскільки будь-яке благо і зло для нас укладені у відчутті, а смерть є повна припинення відчуттів. Епікур стверджував, що смерть неможливо відчувати тому, що зі смертю душа людини розпадається на атоми. *«Смерть не має до нас ніякого відношення, — стверджував Епікур, — коли ми живі, смерті ще немає, коли вона приходить, то нас вже немає».* У Лукреція Кара смерть притаманна не тільки всіляким істотам, а й самому життю, Всесвіту в цілому. Тому не потрібно боятися природності смерті. Найвищою метою щасливого життя є тілесне здоров'я і незворушність душі. «Тому що ми все робимо - стверджує Епікур, - щоб не страждати і не хвилюватися». Тому продовженням і метою щасливого життя буде задоволення або насолода, ми ж можемо насолоджуватися тільки тоді, коли ми не страждаємо і не хвилюємося. Таким чином, визначення щастя в Епікура суто негативне. Задоволення – це відсутність страждань. Задоволення є мірилом, яким ми вимірюємо всяке добро. Воно саме є перше і природжене нам благо. Говорячи про задоволення, Епікур не має на увазі задоволення розпусників, гурманів, любителів неробства. Такі задоволення не ведуть ані до здоров'я тіла, ані до незворушності душі. Значить, хоча всяке задоволення благо, ми тим не менше повинні робити вибір між задоволеннями, віддаючи перевагу одним перед іншими. Епікур поділяє задоволення на задоволення спокою і задоволення руху. Під першими мається на увазі незворушність (атараксія) і відсутність тілесних страждань, під другими - радість і веселощі. Перший вид задоволень краще, бо в ньому вже досягнута кінцева мета щасливого життя. Другий може супроводжуватися стражданнями. Основними задоволеннями є тілесні задоволення. «Я не можу уявити ніякого блага, якщо буде виключено задоволення смаку, втіхи тілесної любові, задоволення слуху і тієї приємні рухи, які образами впливають на зір». Епікур навіть говорить, що початком і коренем всякого блага є задоволення шлунку, до якого

можна звести мудрість і вишукану культуру. Насолоди духовні цілком зводяться до тілесних, позаяк наш дух і душа мають тілесну природу. Однак духовні насолоди можуть бути інтенсивніше тілесних, адже душі страждання, за Епікуром, сильніше страждань тіла. Тіло страждає тільки в сьогодні, а душа може мучитися спогадами, страждати від усвідомлення болю зараз, і хвилюватися через неясності майбутнього.

Згідно з Епікуром, існує три види задоволень:

1. природні і необхідні – тісно пов'язані із збереженням життя індивіда, їх легко отримати, бо вони мають природну межу;
2. природні, але не необхідні – вишукана їжа та напої, елегантний одяг тощо. Ці задоволення не мають природної межі, бо не пов'язані із тілесним стражданням, але призводять до нього;
3. неприродні і шкідливі – всі форми людської пихи, бажання влади, слави, розкоші. Вони ніяк не пов'язані з тілесними потребами, тому небезпечні для душі.

Відповідно, лише перші мають істинну користь і дають істинну насолоду. Вони позбавляють тіло від страждань (голоду, спраги, втоми, тощо), а це, в свою чергу, призводить до душевного спокою (атараксії). Цього стану і слід прагнути. Для цього необхідно навчитися угамовувати пристрасті та плотські нахили, підпорядковуючи їх розуму. Необхідними бажаннями є бажання їжі й одягу. Бажання тілесної любові, за Епікура, природно, але не необхідно. А бажання розкішного одягу та вишуканої їжі не природно, не потрібно, і є пустим бажанням. Виходить, для щасливого життя необхідний вибір, а він неможливий без міркування і розуміння. Епікур називає розуміння найбільшим благом, бо тільки з його допомогою можна прийти до щасливого життя. «Не можна жити в задоволення, якщо не жити розумно, добре і справедливо, також не можна жити розумно, добре і справедливо, не живучи в задоволеннях». Етика Епікура індивідуалістична. Людина від природи не є політичною (громадською) твариною, як вважав Аристотель. Він стає таким тільки під дією потреби. Тому мудрець ніколи не буде прагнути до громадського життя, бо воно хвилює і турбує душу. Мудрець буде займатися громадською діяльністю тільки для того, щоб забезпечити собі самозбереження. Епікур висуває в якості соціального імперативу гасло «Живи непомітно». При цьому Епікур високо цінував дружбу, і Епікурейці славилися в Античності своєю відданістю друзям.

8. Генезис, періодизація та характерні риси стоїчної філософії

Філософія стоїків, хоча і була сучасницею епікуреїзму, відрізнялася від неї тривалішою історією і менш постійною доктриною. Вчення засновника стоїцизму Зенона, яке відноситься до кінця IV початку III ст. до н.е., аж ні як не було схожим на варіант стоїчної філософії Марка Аврелія, яка датується другою половиною II ст. н.е. Зенон був матеріалістом, його доктрини в основному являли собою комбінацію вчень кініків та Геракліта; але поступово, в результаті залучення елементів платонізму, стоїки відійшли від матеріалізму, поки не залишилось лише слабких слідів його впливу.

Слід зазначити, що етика стоїків зазнала найменших змін та перетворень, адже саме у там більшість з них бачили найважливішу частину вчення. Але навіть тут відбулася незначна зміна акцентів.

З плином часу все менше уваги приділялося іншим сторонам стоїцизму і все більше говорили про його етичну складову, а також про ту частину теології, яка була найбільш наближеною до етики.

Стоїцизм найменш «грецька» з усіх філософських шкіл. Ранні стоїки були сірійцями у своїй більшості, а пізніші - в більшості римлянами. Стоїцизм навідріз від більш ранніх, суто грецьких філософських вчень емоційно вужчий і в деякому сенсі навіть дещо фанатичний, але він містив також релігійні елементи, в яких була потреба і яких не могла надати грецька традиція. Крім того він (стоїцизм) звертався до правителів. Майже всі спадкоємці Олександра, можна сказати, всі найважливіші царі протягом цілих поколінь були послідовниками Зенона - називали себе стоїками.

Найважливішими учнями Зенона були Арістон Хіосський і Херілл. У Арістон повністю відкидав логіку і фізику, закликаючи займатися виключно чеснотою і пороком. Ще одним знаменитим учнем Зенона був Клеанф, колишній кулачний боєць, що став вірним послідовником Зенона. Особливу роль у розвитку стоїчної школи зіграв учень Клеанфа Хрісіпп з Сол (281 - 208 рр.. до н. е.), всеохоплюючий талант якого дозволив йому стати як би другим засновником Стоїчної школи. Це був плідний письменник, який створював щодня по 500 рядків. Він розробив складну систему стоїчної логіки, вніс багато змін в етику і фізику. Учням Хрісіппа були Діоген з Селевкії і Антипатр із Тарса.

Наступний період розвитку стоїчного вчення (II - I ст. До н. Е.) називається Середня Стоя на протигагу попереднього періоду Стародавньої Стої. Він представлений двома основними фігурами, Панецієм (185 - 108 рр.. до н. е.) і Посідонієм (135 - 51 рр.. до н. е.). Цей період характеризувався відходом від деяких положень давньостоїчної догматики, еkleктизмом, тобто поєднанням стоїчних доктрин з окремими елементами вчень Платона і Арістотеля, орієнтацією на Рим як на новий центр цивілізації.

Нарешті, останнім важливим етапом став так званий "римський стоїцизм" (I - II ст. н. е.), представлений іменами Сенеки, Епіктета і імператора Марка Аврелія. Логічна і фізична сторони стоїчного навчання в цей період практично не розробляються. На перший план виходить етика стоїцизму яка розуміється, перш за все, в якості практичного мистецтва, спрямованого на досягнення щасливого життя.

В цей період практично не було внесено суттєвих змін у стоїчне вчення, ґрунтовні і добре написані твори римських стоїків стають з того часу найважливішою частиною європейської культурної спадщини. Тоді як про Стародавню Середню Стою ми можемо судити виключно за фрагментами і цитатами у інших авторів, твори римських стоїків, майже повністю збереглися, входять до золотого фонду європейської та світової літератури. Вони впливають і на письменників пізньої Античності, на моралістів Середньовіччя та Відродження, залишаючись орієнтирами моралі і хорошого стилю для багатьох письменників і мислителів Нового часу. Саме завдяки їм увійшло у всі нові мови слово «стоїк» з його своєрідним значенням.

9. Зенон Кітійський – засновник стоїчної школи

Школа стоїків була заснована в кінці IV ст. до н. е. Зеноном. Він народився в місті Кітійон на острові Кіпр. Деякі вчені вважають Зенона фінікійців за походженням. Навчався у Кратеса (кініка), потім у Стільпона і Діодора (Мегарська школа); пізніше — у платоніка Полемона.

В 308 році до н. е. заснував в Афінах свою школу, яка отримала назву стоїчної від «стоа пойкиле» — візерунчастого портика, прикрашеного фресками Полігнота. Зенон дуже шанувався в Афінах за свою проповідь чесноти, після смерті він був удостоєний високих нагород від афінських громадян. Твори Зенона дійшли до нас у вигляді небагаточисленних фрагментів.

Ідеї кініків були йому найближчими, ніж вчення будь-якої іншої школи, але в деякому сенсі він був еkleктиком. Послідовники Платона навіть звинувачували його у плагіаті ідей у Академіків.

Продовж всієї історії стоїцизму Сократ залишався для них головним взірцем; його поведінка під час суду над ним, його відмова від втечі, його спокій перед лицем смерті, його ідея про те, що несправедливість приносить більше шкоди тому, хто її коїть, ніж жертві, - все це цілком відповідало вченню стоїків. Таке ж враження справляла його байдужість да спеки та холоду, простота щодо їжі та одягу та абсолютна зневага до комфорту. Але стоїки ніколи не приймали вчення Платона про ідеї, і більшість з них спростовували його аргументи щодо безсмертя. Тільки стоїки пізнішого періоду погоджувались з ним в тому, що душа нематеріальна, стоїки раннього періоду розділяли точку зору Геракліта, згідно якої душа складається із матеріального вогню.

Зенон розрізняв три частини філософії: логіку, фізику, етику. Відомо, що Зенон ввів термін «каталепсис» (поняття). За вченням Зенона уява («фантастія») є відбитком («топосіс») речей в душі. Критерієм істини Зенон вважав «захоплюючий образ», оскільки він зв'язується з досягненням дійсності.

10 Філософія та її частини згідно вчення стоїків

Мудрість (софія) визначається стоїками як наука про речі божественні і людські. Філософія ж - як вправа в необхідному мистецтві. Необхідною є добродієвість, яка поділяється на три частини: фізичну, етичну і логічну. Відповідно, на три частини ділиться і філософія. Такий тричастинний розподіл був вперше запропонований учнем Платона Ксенократом, якого і наслідували в цьому стоїки. Вони ілюстрували цей розподіл порівняннями. Якщо уподібнити філософію живій істоті, то логіка буде кістками й жилами, етика - плоттю, а душа - фізикою. Якщо порівняти філософію з яйцем, то логіка буде шкаралупою, етика - білком, а фізика - жовтком. Якщо порівняти з плодоносним полем, то логіка - це огорожа, плід - це етика, а землю і дерева - фізика. Втім, іноді відповідності змінювалися. Наприклад, стоїк Посідоній називав етику душею живої істоти і жовтком яйця, а фізику - тілом та білком. Ці частини не відокремлені один від одного, але перебувають у взаємному зв'язку. Більш докладний поділ філософії було запропоновано Клеанфом. Він поділяв філософію на шість частин: діалектику, риторику, етику, політику, фізику і теологію.

11. Стоїчна логіка та каталептичний принцип істини

Оскільки грецьке слово «логос» означало одночасно «слово» і «розум», стоїки, створюючи свою логіку, приділяли величезну увагу як мисленню, так і мові. Логіка ділилася на дві частини, риторику і діалектику, які не протиставлялися одна одній, як це було, наприклад, у Платона. Ритори говорять більш розгорнуто те, що діалектики виражають більш стисло. Зенон тому порівнював діалектику з кулаком, а риторику - з долонею.

Деякі стоїки крім діалектики та риторики включали в логіку вчення про визначення і вчення про канони і критерії. Риторика ділилася на три частини: дорадчу, судову і епідиктичну (риторика вихваляння). Діалектика ділилася на вчення про звук (граматика) і про те, що звук позначає. У граматиці стоїки підсумовують і узагальнюють результати, досягнуті попередніми філософами, в першу чергу Аристотелем. Стоїки розробляють загальне вчення про мову, теорію відмінків, теорію частин мови, теорію часів дієслова, основи теорії стилістики. Їхнє розуміння мови ґрунтувалося на вченні про її природне походження, оскільки перші слова виникли, згідно концепції стоїків, зі спрб наслідування звуків природи. У зв'язку з цим стоїки займалися ще й етимологічним штудіях.

Критерієм істини стоїків була так званий «каталептичний принцип». Що це таке? Згідно Зенона, процес пізнання починається тоді, коли ми отримуємо ззовні певний імпульс, поштовх. Цей поштовх діє на нашу душу, закарбовується на ній. Таке відкладення називалося стоїками фантазією. Треба відзначити, що до цього зовнішнього впливу наша душа є порожньою, як білий аркуш паперу до написання листа або як віск до тиснення на ньому печатки. Після того як відбулося відкладення, ми можемо погодитися чи ні, ми вільні прийняти або відкинути образ, отриманий нами ззовні. Якщо цей образ ясний і чіткий, не викликає жодних сумнівів, то в разі згоди з ним виникає сприйняття або «каталепсис». Це сприйняття схоже на те, що ми відчуваємо, захоплюючи рукою будь-яку річ. Нарешті, отримавши таке сприйняття, ми перевіряємо його розумом. Якщо воно не буде розумом спростовано, виникне знання. Якщо ж буде спростовано, виникає невідання.

Зенон демонстрував відношення цих етапів нашого пізнання за допомогою руки. Так, відкрита долоня символізує початковий образ, що відюється у нас в душі. Коли ми трохи згинаємо пальці, це означає наше згоду на цей образ. Коли ми стискаємо руку в кулак, це означає сприйняття. Нарешті, коли ми долонею лівої руки охоплює цей кулак, ми отримуємо образ наукового знання, знання, володіти яким може лише мудрець.

Таким чином, початком нашого пізнання є вплив ззовні, тут ми не маємо свободи волі. Але ми можемо прийняти або відхилити образ, що з'явився в нас. У цьому виявляється наша свобода.

Трохи інакше ця схема пізнання представлена у Хрїсіппа. Якщо ми сприйняли щось каталептично, то згода іде слідом автоматично. Тому немає сенсу говорити про критерій істини як комплекс каталептичної сприйняття і схвалення. Однак і він визнавав все-таки можливість випадків, коли деякі додаткові обставини змушують нас відкинути каталептичне сприйняття. Так, коли у трагедії Евріпіда «Алкеста» Геракл повертає Алкесту з Аїда і приводить її до Адмета, її чоловіка, то той, незважаючи на ясність і безсумнівність образу Алкести, не погоджується, що перед ним саме його дружина, оскільки він знав, що вона в Аїді, звідки не повертаються. Отже, за певних обставин каталептичній фантазії все ж не може отримати схвалення.

Отже, щоб уникнути можливих протиріч у свідченнях власних відчуттів необхідно впевнитися:

- 1) чи у здоровому і яному стані перебуває розум;
- 2) чи здорові органи відчуттів, які сприймають даний предмет;
- 3) чи відповідає сприйняттю просторова віддаленість та розташування, яке займає предмет відносно органів відчуття;
- 4) чи протягом достатнього часу тривав процес сприйняття;
- 5) чи було саме сприйняття на стільки точним, щоб могли бути сприйняті всі якості предмета;
- 6) чм не порушує нормальних умов сприйняття середовище, що знаходиться між предметом та органом відчуття.;
- 7) чи підтверджується власне сприйняття предмету повторним досвідом сприйняття, а також сприйняттям інших людей?

Таким чином, хоча наше пізнання розпочинається з відчуттів відчуттями воно не закінчується. Невірно було би вважати гносеологію стоїків сенсуалістичною. Відчуття можуть бути різного ступеня ясності, тоді як істина повинна бути зрозуміла і очевидна.

Коли об'єкт вже сприйнятий, в нас залишається спогад про нього. З безлічі спогадів утворюється досвід, тобто безліч однорідних уявлень. З наших сприймань поступово утворюються поняття, причому одні з них утворюються самі по собі, а інші є результатом свідомої діяльності нашого мислення. У першому випадку у нас утворюються загальні уявлення, у другому - штучно утворені поняття. Розум утворюється в людській душі зі сприйнятих і загальних уявлень поступово. Його формування закінчується у віці чотирнадцяти років. Саме розум відкриває перед нами можливість пізнання не лише поодиноких речей, а й світового цілого.

12. Стоїчне вчення про природу

Фізичне вчення відіграє в стоїцизмі важливу роль. Це було пов'язано з тим, що воно в очах стоїків була вченням про божество. При цьому багато що у фізичній доктрині стоїцизму взято з попередньої традиції, головним чином, у Геракліта і частково у Аристотеля.

Початками всього існуючого є, згідно вчення стоїків, те, що діє і зазнає впливу, тобто Бог (логос) і матерія (хюле). Матерією є те, що позбавлене будь-яких якостей, повністю пасивне, готове прийняти будь-яку форму, що приходить в рух тільки під впливом іншого. Матерія не може стати ні більшою, ні меншою, вона незмінна. Змінюватися можуть тільки її частини, але не вона сама. І бог, і матерія вічні й незнищені. Хоча стоїки розрізняють їх, тим не менше вони їх не розділяють. Розуму і матерії - це два аспекти однієї і тієї ж реальності.

Найважливішим принципом стоїчної фізики є твердження про те, що будь-який діючий початок може бути тільки тілом. «Все, що діє, є й тіло». У такий спосіб, стоїки, як і епікурейці, виступають проти Платона і Аристотеля, які визнавали нематеріальні діючі

причини. Отже, бог, що виступає як діяльний початок, є й тіло. Він є ніщо інше, як вогонь і дихання (пневма). Це не руйнівний палючий огонь, але вогонь творчий, що породжує увесь світ, що містить в собі «насіння Логосу», тобто розумні підстави будь-якого явища, що визначають усе, що існує. Ці насіння, оскільки вони вічні і незмінні, нагадують аристотелівські форми і платонівські ідеї. Але, будучи матеріальними і іманентними, вони відрізняються і від форм, і від ідей.

Стоїки виступають проти епікурейської тези про випадкове походження світу. Як художник майстерно творить свій твір, запам'ятовуючи у ньому свою майстерність і свій розум, так і творчий вогонь розумно й майстерно творить все і пронизує все. При цьому творчий вогонь не стоїть поза світом, як платонівська деміург. Ні, він сам перебуває в ньому, є його керівником, що направляє і творчою частиною, природою і душею космосу. Стоїки його називають Зевсом.

Коли він створює світ, він на початку робить матерію придатною для творення, потім створює чотири елементи, вогонь, воду, повітря, землю. Космос виникає, коли з початкового вогню, все переходить у вологу повітряну через проміжну стадію, деякі частини води згущуються до землі, деякі знову повертаються в повітряний стан. З цих чотирьох елементів виникають всі рослини і тварини.

По закінченні певного часу космос повертається у вогняний стан, відбувається те, що стоїки називали «світовою пожежею». Все знову стає вогнем, в якому перебувають насіння всього існуючого, щоб потім знову повторити все спочатку. Знову все рушить через повітряний стан до вологого, тому Сенека називає вогонь кінцем світу, а вологу - його початком. Таким чином, народження і загибель космосу періодично повторюються, причому нічого нового не виникає. Оскільки в бога містяться одні й ті ж насіння логосу, всі події в світі кожен раз розгортаються абсолютно однаково, відбувається, як пізніше висловиться Ніцше, «вічне повернення».

Космос, що створюється та керується богом і розумом, і сам є живою, розумною істотою. Стоїки доводили це положення так. Розумна і жива істота краща безумної і неживої. Космос - це найкраще, що може бути. Отже, космос розумний та живий. Ще один аргумент був таким. Те, що породжує розумні істоти, саме теж має розум. Космос породжує живі істоти. Значить, космос теж розумний. Божественний розум пронизує весь космос, проте, не в рівній мірі. Провідним початком усього світу стоїки називали ефір, небо чи навіть сонце.

Космос, згідно вчення стоїків, один-єдиний, причому обмежений і має форму кулі. За його межами знаходиться безмежна порожнеча, позбавлена тілесності. У самому ж космосі ніякої порожнечі немає, космос перебуває в повному єднанні, обумовленому згодою і сполученням небесного і земного.

13. Вчення про долю та про душу

Божественний розум ототожнювався стоїками з долею: «Доля - це розум, згідно з яким було минуле, сьогодні є, а майбутнє буде», говорив Хрісіпп. Сенека ж пише: «Велика розрада бути полоненим разом з усім світом. Адже те, що наказало нам так жити і так вмирати, тою ж самою необхідністю зв'язало і богів. Неминуче рухається хід всього людського і божественного. І сам творець усього і правитель, напиши закони доль, що їм слід. Одного разу звелів, завжди кориться». В іншому місці Сенека говорить: «Якщо ти назвеш його (бога) долею (fatum), не помилишся. Адже доля є не що інше, як пов'язаний ряд причин, бог таки є перша причина всього, від якого залежить усе інше».

Найважливішим моментом стоїчної доктрини є вчення про провидіння. Згідно Зенону, доля і провидіння тотожні. Це означає, що все, що відбувається у світі за законом необхідності одночасно є найкращим. Таким чином, у світі все влаштовано доцільно. Нижче існує для вищого, гірше для кращого. Неживих істот для живого, істота - для розумного. Так, за Хрісіппом, ми богами створені для них і для самих себе, тварини створені для нас: коні для наших війн і битв, собаки для полювання, а барси, ведмеді і леви - для вправи в хоробрості. Навіть шкідливі тварини створені для нашої користі.

Згідно Плутарху, Хрісіпп говорив, що клопи корисні, аби не давати нам довго спати, а миші нас змушують не розкидати все безладно. Втім, деякі живі істоти виникли не для утилітарних цілей, але для краси. Так, за Хрісіппу, павич виникла заради краси свого хвоста.

Якщо у світі все влаштовано доцільно, звідки ж беруться біди і нещастя, що звідки береться зло? По-перше, говорили стоїки, всілякі лиха можуть бути наслані богом на поганих людей, аби їх прикладом навчити інших. Однак таке рішення не дає відповіді на питання, чому лихо, і нещастя трапляються з людьми добрими і праведними. Друге рішення, що пропонувалися стоїками, полягало в тому, що в світовому великому господарстві, добре влаштованому, можуть траплятися всілякі дрібні неприємності. Божественна природа все народжує прекрасно і для добра, але при цьому, досягаючи головного добра, вона попутно породжує і якісь дефекти. Хрісіпп наводив такий приклад. Створюючи людську голову, природа розумно і дбайливо створила її із найтонших і маленьких кісточок, однак, попри це велике мистецтво, голова попутним чином вийшла крихкою і ламкої. Так і в світі, зло виникає попутним чином, природа коли створює свої прекрасні творіння попутно створює всілякі потворності й завдає добрим людям незаслужені ними страждання. У цьому, як каже Сенека, грає роль те, що матерія має свої власні причини.

У системі стоїчного фаталізму людині залишається лише воля підкорятися законам світового цілого і його руху. Стоїки ілюстрували своє розуміння свободи прикладом з собакою, прив'язаною до колісниці. Якщо собака біжить за колісницею, вона робить це з власної волі, як би розуміючи, що їй нікуди не дітися, і одночасно підпорядковується необхідності. Якщо вона відмовляється і не хоче бігти, все одно колісниця тягне її за собою. Отже, людська свобода - це свідоме і розумне дотримання необхідності. Як сказано в молитовних віршах стоїка Клеанфа:

Веди мене, Зевес, і ти, що предеш долю, Куди від віку вами зумовлений, Та не нарікаючи піду. А коли не захочу більше, непридатним став, то все одно туди ж піду.

Виходячи з того, що все існуюче є необхідним зв'язком причин і наслідків, стоїки стверджували можливість передбачень майбутнього (мантики). Вони намагалися створити науковий ґрунт для поширеною і в Греції, і в Римі практики пророкувань. Взагалі, їх ставлення до релігії різко відрізнялося від послідовного її неприйняття епікурейця. Стоїки намагалися асимілювати античну релігію в свій світогляд, визнають і бога, і богів і демонів. Вони намагалися відповісти на критику релігії шляхом алегоричного різдва основних фігур пантеону і головних міфів. Алегоричному тлумаченню піддаються гомерівські тексти. Ця асиміляція релігії проводиться під знаком пантеїзму. Численні боги і герої Греції добре підійшли для світогляду, проголошує, що все є божество.

Людську душу стоїки визначали як "співпритаманне нам повітря", «безперервне і співпритаманний нам повітря, що пронизує все наше тіло». Саме повітря нашої душі визначалося як "мисляче тепло" або як вогонь. Душа ділилася стоїками на вісім частин: на провідне і керівне начало, на п'ять відчуттів, на здатність мови і на здатність розмноження. Керівне начало знаходиться не в голові, але у грудях, оскільки з грудей виходить голос. Душа, згідно вчення стоїків, не може володіти безтілесним існуванням, оскільки вона є повітря або вогонь, не може і володіти вічним існуванням. Під час світової пожежі всі окремі душі повертаються в єдину вогняну природу, звідки вони колись відокремилися.

14. Етична концепція стоїків

На відміну від Епікура стоїки вважали, що перше прагнення будь-якої живої істоти полягає не в задоволенні, а в самозбереженні. Найбільш близьким є для будь-якої живої істоти його власне улаштування і свідомість. Жодна жива істота не може відноситися до самої себе як до чужого, вона з народження відштовхує все згубне і шкідливе, засвоює ж собі все корисне і близьке. А цього не могло б бути, якби ми одразу не володіли почуттям і свідомістю (sensus) себе і свого устрою. Задоволення є лише побічним ефектом цього споконвічного прагнення до самозбереження

Головним визначенням щасливого життя була формула «життя відповідно до природи», яка розумілася як «життя згідно розуму» й «життя відповідно до добродетності». Родоначальник стоїцизму Зенон говорив просто про злагоду із життям, маючи на увазі відсутність в душі добродетельної людини розбіжностей, його згоду з самим собою, тобто зі своїм розумом. Учень Зенона Клеанф додав до «злагоди з життям» слова «з природою», маючи на увазі життя, згідно із загальним законом, керуючим Всесвітом. Хрїсіпп примирив ці два підходи, розуміючи «природу» і як загальний закон, і як єство кожної людини. Бо природа кожного з нас є частиною світової природи, тож між цими смислами немає суперечності. Відповідно до такого вчення про мету життя стоїки визначали його як «перебуваючий у злагоді із з собою стан душі», як «стан душі, що завдяки розуму перебуває у злагоді щодо всього життя», або як «стан душі, що знаходиться у злагоді із самим собою щодо всього життя». Таким чином, досконале життя полягає в злагоді з самим собою і загальним законом, що пронизує все, у згоді нашої розумної частини і світового розуму. Це і буде чесною щасливцю і благим перебігом його життя.

Благом стоїки вважали виключно чесноти Зенон так говорить про це. «Все існуюче або добре, або погано, або байдуже (адіафора). Гарним є наступне: розуміння, цнотливість, справедливість, мужність і все, що є чесною або причетне добродетності. Поганим - глупоту, неприборканість, несправедливість, боягузтво і все, що в є вадюю чи причетне пороку. Байдужим ж є наступне: життя і смерть, слава і ганьбу, страждання і задоволення, багатство і бідність, хвороба і здоров'я, і все тому подібне». Сенека ж пише: «Вищим благом є морально-прекрасне (honestum).

Отже, все, що потрібно для щасливого життя, закладено тільки в чесноти, добродетності цілком достатня для щастя. Основою будь-якої чесноти є розум. Між різними благами, тобто між чеснотами немає ніякої різниці, жодна з них не краща і не гірша. Так само і всі пороки однакові, серед них немає кращого або гіршого. На відміну від інших мистецтв мудрість, тобто чеснотна життя, має свою мету в самій собі.

Область байдужого ділилася стоїками на два види: бажане (те, чому надається перевага) і небажане. Хоча для щасливого життя байдуже не могло принести жодної користі, для звичайного життя вибір байдужого представлявся стоїкам важливим і вимагає обґрунтування. Так, життя, здоров'є, сила, багатство, слава, хороше походження вважалися кращими, а їх протилежності - небажаними. Деякі стоїки (Арістон) йшли ще далі і повністю елімінували всяке розходження між бажаним і небажаним, доводячи стоїчно точку зору на благо до логічного кінця.

Кожна людина від природи має схильність до добродетності або, як виражається Цицерон, «вроджені насіння чеснот». Отже, добродетельність вроджена нам і існує від природи, тоді як порок і зло можуть прийти тільки ззовні і являють собою перекочення природи.

Моральна дія оцінювалася стоїками не за її результатом, але за внутрішнім настроєм того, хто її здійснює. Діяння, яке могла б з боку здатися жадливим і неможливим, з точки зору наміру може бути добродетельним і розумним.

До важливих досягнень етичної доктрини стоїцизму можна віднести розробку стоїками вчення про пристрасті. Пристрасть визначалася Зеноном як «нерозумний і протиприродний рух душі, або потяг, що переходить міру».

За вченням стоїків, існують чотири головних пристрасті: сум, страх, бажання, задоволення. Мудрець же володіє всіма чеснотами, робить тільки правильні вчинки, ніколи не помиляється. Мудрець не бездушний, але безпристрастий (стан атараксії). Він може відчувати біль і жах, але він не прийме це в душу свою. Мудрець може робити будь-що, бо він все буде робити абсолютно і згідно з природою. Він може жити у суспільстві, одружитися, виховувати дітей, бо все це жодним чином не може перешкодити його свободі. Він настільки вільний, що навіть може їсти людське м'ясо, якщо це буде виправдано розумом.

Тільки мудрець справжній цар, бо цар повинен знати, що таке добро і що таке зло. Тільки мудрий - справжній суддя чи промовець. Стоїчний мудрець нікого не шкодує і нікого не вибачає, бо це суперечить його розумінню боргу. Тільки мудрець багатий, гарний і щасливий. Мудрець має право на своє власне життя, яке він може віддати або за вітчизну чи друзів, або через важку і невиліковну хворобу. Мудрець – украй рідкісне, але не неможливе явище на землі. За Сенекою, він народжується раз на п'ятсот років.

Базисом стоїчного вчення про суспільство було твердження, що кожна людина за природою прагне до самозбереження, піклується про себе і про те, що їй близьке. З цієї любові до себе виростає й любов до своїх близьких і, врешті-решт, до людського роду в цілому. Оскільки наше справжнє «Я» - це розум, яким володіє також кожна людина, то наша любов до себе є, насправді, любов до людини як такої. Звідси виростає подолання в рамках стоїцизму поділу на своїх і чужих, на греків і варварів.

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Порівняльна характеристика східної та західної філософії: специфіка східного та західного осмислення відношення "людина – світ".

2. Антична філософія: передумови та джерела виникнення (міфологія, соціально-політичне середовище, вплив східного знання в галузі математики, астрономії).

3. Виникнення матеріалістичної та ідеалістичної тенденцій, становлення діалектики.

4. Об'єктивний ідеалізм в давньогрецькій філософії: платонівське вчення про «світ ідей» та «світ речей».

5. Атомістичний матеріалізм Демокрита.

6. Онтологія Аристотеля (критика платонівської концепції, вчення про чотири причини буття). Логічна система філософа.

7. Атомістична концепція буття Епікура.

8. Етична концепція Епікура. Вчення про щастя та засоби його досягнення.

9. Стоїчне вчення про природу.

10. Вчення про долю та про душу. Етична концепція стоїків.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Вища форма існування і діяльності, яка гідна вільної людини в уявленні стародавніх греків:

A. Війна.

B. Торгівля.

C. Матеріальне виробництво.

D. Спортивні ігри.

+E. Поглиблене споглядання.

2. Одним з «семи мудреців» і засновником мілетської школи в Стародавній Греції був:

+A. Фалес.

B. Маркс.

C. Аристотель.

D. Нерон.

E. Цицерон.

3. Представники школи м. Мілет:

A. Фалес, Анаксимандр, Геракліт.

B. Фалес, Анаксімен, Ксенофан.

+C. Фалес, Анаксимандр, Анаксімен.

D. Фалес, Анаксімен, Геракліт.

E. Фалес, Анаксимандр, Парменід.

4. Фалес у якості субстанції, що лежить в основі речей, бачив:

A. Вітер.

B. Повітря.

C. Вогонь.

D. Землю.

+E. Воду.

5. „Апейрон” – це:

A. Безмежна матеріальна першооснова у вченні Геракліта.

B. Безмежна духовна першооснова у вченні Анаксімена.

+C. Безмежна матеріальна першооснова у вченні Анаксимандра.

D. Безмежна духовна першооснова у вченні Анаксимандра.

E. Безмежна матеріальна першооснова у вченні Парменіда.

6. Анаксімен вважав першоосновою всього існуючого:

- A. Вітер.
- +B. Повітря.
- C. Вогонь.
- D. Землю.
- E. Воду.

7. Хто вчив, що першооснова всього – вогонь?

- A. Платон.
- B. Парменід.
- C. Фалес.
- D. Анаксімен.
- +E. Геракліт.

8. Число – це:

- A. Матеріальне начало буття, символ якісної визначеності всього існуючого в ученні Піфагора.
- +B. Ідеальне начало буття, символ кількісної визначеності всього існуючого в ученні Піфагора.
- C. Ідеальне начало буття, символ кількісної визначеності всього існуючого в ученні Фалеса.
- D. Ідеальне начало буття, символ якісної визначеності всього існуючого в ученні Піфагора.
- E. Матеріальне начало буття, символ кількісної визначеності всього існуючого в ученні Піфагора.

9. Закінчіть фразу і вкажіть її автора: „Буття є ...”

- A. його не може не бути – Платон.
- +B. а небуття немає – Парменід.
- C. чи його немає – нам не відомо – Сократ.
- D. і небуття є – Анаксімен.
- E. життя немає – Рабінович.

10. Апорія Зенона:

- +A. „Ахіллес та Черепаха”.
- B. „Ахіллес та Крокодил”.
- C. „Одіссей та Черепаха”.
- D. „Аякс та Черепаха”.
- E. „Ахіллес та Мавпа”.

11. Апоріями Зенон показує:

- A. Відсутність руху в нашому досвіді.
- B. Неможливість руху ні в досвіді, ні в бутті.
- +C. Складність логічного аналізу руху.
- D. Можливість логічного оволодіння рухом як категорією буття.
- E. Можливість логічного оволодіння рухом як категорією досвіду.

12. Представниками школи софістів були:

- +A. Протагор, Горгій, Гіппій.
- B. Продік, Гіппій, Платон.
- C. Протагор, Сократ, Платон.
- D. Протагор, Горгій, Парменід.
- E. Гіппій, Платон, Аристотель.

13. Теза, яка є однією з основних в філософії Сократа: „Пізнай...”

- A. світ – пізнаєш себе.
- B. світ у всіх його явищах.
- +C. самого себе.
- D. себе – пізнаєш друга.
- E. друга – пізнаєш себе.

14. Вкажіть правильний варіант:

- A. Учень Сократа був Аристотель, учнем Аристотеля – Платон.
- B. Учень Аристотеля був Платон, учнем Платона – Сократ.
- C. Учень Платона був Аристотель, учнем Аристотеля – Сократ.
- D. Учнями Платона були Сократ і Аристотель.
- +E. Всі варіанти не вірні.

15. Школа Платона мала назву:

- A. Лікей.
- B. Гімназія.
- +C. Академія.
- D. Сад.
- E. Університет.

16. Школа Аристотеля мала назву:

- +A. Лікей.
- B. Гімназія.
- C. Академія.
- D. Сад.
- E. Університет.

17. Вкажіть твір Платона, написаний у формі монологу:

- A. «Федр».
- B. «Держава».
- C. «Бенкет».
- D. «Гіппій Більший».
- +E. «Апологія Сократа».

18. Представникові об'єктивно-ідеалістичного світогляду Платону належить думка:

- +A. Світ ідей – буття, світ речей – тіні буття.
- B. Світ є число і гармонія.
- C. Світ розділено на форми і їх втілення.
- D. Світ є діалектичний зв'язок «буття» і «ніщо».
- E. Світ є гармонія мікрокосму і макрокосму.

19. Згідно з Платоном:

- A. Річ і ідея існують незалежно.
- B. Річ – праобраз ідеї.
- +C. Ідея – праобраз речі.
- D. Узагальнюючи ознаки різних речей одного роду, людина породжує ідею – родові поняття.
- E. Узагальнюючи ознаки різних ідей, людина породжує речі.

20. Суб'єктом свободи, згідно до платонівської теорії «ідеальної держави», є:

- A. Особа.
- B. Вибрані.
- +C. Сама держава.
- D. І особа, і держава.
- E. Всі, хто усвідомив природну необхідність.

21. За Демокрітом, субстанція є поєднання:

- A. Молекул і порожнечі.
- B. Різних молекул.
- C. Протонів і електронів.
- +D. Атомів і порожнечі.
- E. Землі, води, вогню і повітря.

22. Твором Аристотеля не є:

- A. «Органон».
- +B. «Новий органон».
- C. «Про частини тварин».
- D. «Метафізика».
- E. «Політика».

23. Аристотель наполягає на наступному:

- A. Форма пасивна, матерія активна.
- +B. Форма активна, матерія пасивна.
- C. Активні і матерія, і форма.
- D. Пасивні і матерія, і форма.
- E. Матерія сама творить в собі форми.

24. Серед причин, що визначають буття кожної речі, за Аристотелем, відсутня:

- +A. Проміжна.
- B. Кінцева.
- C. Матеріальна.
- D. Формальна.
- E. Діюча.

25. Період патристики датується:

- A. IV – I ст. до н.е.
- +B. II – VIII ст. н.е.
- C. II – V ст. н.е.
- D. XI – XIV ст. н.е.
- E. I ст. до н.е. – II ст. н.е.

26. Вкажіть представника схоластики:

- A. Василій Великий.
- B. Августин Аврелій.
- C. Боецій.
- D. Оріген.
- +E. Тома Аквінський.

27. "Вірую, бо абсурдно". Хто автор цієї думки?

- A. Августин Аврелій.
- B. Тома Аквінський.
- +C. Тертуліан.
- D. К. Маркс.

Е. Апостол Павло.

28. Хто в середньовіччі розробив систему 5-ти доказів буття Бога ?

А. Аристотель.

В. Аль-Фарабі.

С. Августин.

+D. Тома Аквінській.

Е. Тертуліан.

29. Позиція, згідно з якою загальні поняття існують до речей, має назву:

А. Помірний реалізм.

В. Крайній номіналізм.

С. Концептуалізм.

D. Помірний номіналізм.

+Е. Крайній реалізм.

30. Згідно з переконаннями крайніх номіналістів:

+А. Універсалії як імена існують після речей.

В. Універсалії як речі породжують нові речі.

С. Універсалії як поняття існують після речей.

D. Універсалії існують до речей.

Е. Універсалії як речі існують після імен.

31. Релігійно-фаталістичним може бути назване вчення про людину та її діяльність:

А. Томи Аквінського.

+В. Августина Аврелія.

С. Боеція.

D. Ф.Ніцше.

Е. Піко делла Мірандолли.

32. Теодіцея – це проблема:

А. Виявлення Божої Суті.

В. Визначення співвідношення Божественного Промислу і людської свободи.

С. Доказу буття Бога.

D. Виправдання людини.

+Е. Виправдання Бога.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Антична філософія: періодизація та загальні тенденції.

2. Виникнення матеріалізму та ідеалізму.

3. Становлення діалектики в античній філософії.

4. Мілетська школа. Геракліт.

5. Піфагор. Школа елеатів.

6. Софісти і Сократ.

7. Вчення Платона.

8. Філософія Аристотеля.

9. Атомізм Демокрита.

10. Онтологія і етика Епікура. Принцип гедонізму.

11. Фаталізм у вченні стоїків.

12. Філософські джерела виникнення християнства в пізньому еллінізмі.

13. Віра та розум у питанні про буття Бога.

14. Релігійний фаталізм та спроби його подолання.

15. Теоцентризм і антропоцентризм в епоху середньовіччя: чи можливе ідейне поєднання?

Тема № 3: «Розвиток філософського знання від Ренесансу до Новітнього часу / підготовка до семінару (до письмової контрольної роботи; написання реферату).» – 4 г.

1. Актуальність теми.

Епоха Ренесансу та Нового часу є визначною для науки в сучасному її розумінні. В цей період працюють такі видатні вчені як Коперник, Галілей, Декарт, Ньютон, Бойль, Гук, Лаплас, Ломоносов та ін. Філософія жваво реагувала на бурхливий розвиток природничо-наукового знання: з'являються нові системи методології пізнання, спроби побудування моделі світу. Актуальність цієї теми безперечна: її вивчення надасть змогу студенту в новому світлі побачити відомі йому з курсів фізики, математики, хімії проблеми, зрозуміти фундаментальні основи і вектори розвитку науки в наступні століття.

Особливу увагу слід приділити вивченню філософії представників німецької класичної філософії, оскільки вона багато в чому обумовила подальші характер та спрямованість людської думки. Принципове протиставлення Кантом феномену («явища») та ноумену («сутності речі») знайшло свій подальший розвиток в низці вчень XIX-XX ст. (в XX ст. Б. Рассел зауважить, що якщо б не було різниці між явищем та сутністю, вся наука не мала б сенсу). Гегелівський діалектичний метод буде прийнятий не тільки ідеалістами – послідовниками видатного філософа, але і представниками матеріалістичного табору.

Вчення мислителів Новітнього часу задали орієнтири мислення на десятиріччя вперед. Питання щодо людського буття, взаємовідносин Бога і людини ніколи не втрачали своєї актуальності, і осмислення цих питань в працях екзистенціалістів, персоналістів, неотомістів знайшло своє культивування та розвиток і в філософії сьогодення. Прогрес науки (а другий та третій його етапи приходяться на кін. XIX-XX ст.), зокрема, медицини, зумовив виникнення відповідного дискурсу в рамках філософії науки, маховик якого розкручується з кожним роком все скоріше. Таким чином, ознайомлення з даною темою допоможе студенту увійти в сучасну науково-філософську проблематику, та, у якоїсь мірі, – оволодіти іншими дисциплінами, що заплановані університетськими планами.

2. Конкретні цілі:

Демонструвати розуміння специфіки філософії XVI – сер. XIX ст., її зв'язок з розвитком природознавства.

Аналізувати досягнення онтологічної та гносеологічної думки Нового часу, важливість запропонованих в цей час дослідницьких шляхів для розвитку загальнонаукового знання.

Демонструвати розуміння специфіки ідеалістичного та матеріалістичного напрямків німецької класичної філософії.

Здійснювати порівняльний аналіз філософських парадигм Новітнього часу (др. пол. XIX-XX ст.) та минулих епох.

•Оцінювати вплив сучасної методології на розвиток частконаукового знання (зокрема, медичного).

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички,

необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Механіцизм – напрям у філософії XVI–XVIII століть, що зводив усю багатогранність світу до механічного руху однорідних часток матерії, а складні закономірності розвитку – до найпростіших законів механіки.

Емпіризм – напрям у [теорії пізнання](#), що визнає чуттєвий [досвід джерелом знань](#) і стверджує, що всі [знання](#) ґрунтуються на [досвіді](#).

Раціоналізм – напрям у [теорії пізнання](#), що вказує на першість і компетентність розуму в пошуках істини, висуває саме розум в якості джерела знань.

Антиномії – термін [логіки](#) та [епістемології](#), що означає [парадокс](#) або нерозв'язну суперечність. Антиномія є суперечністю між двома твердженнями, що взаємно виключаються, але визнаються в однаковій мірі істинними (однаково доказовими логічним шляхом).

Постпозитивізм – загальна назва для декількох шкіл [філософії науки](#), об'єднаних критичним ставленням до [епістемологічних](#) концепцій, які були розвинуті в рамках [неопозитивізму](#) і обґрунтовували отримання об'єктивного знання з досвіду.

Екзистенціалізм – напрям у [філософії XX ст.](#), що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі. Основним проявом *екзистенції* є [свобода](#), яка визначається як відповідальність за результат свого вибору.

Парадигма – фундаментальна модель в вигляді сукупності положень, аксіом, тверджень, вказівок, яка виступає як спосіб постановки проблем та їх вирішення.

4.3. Теоретичні питання до заняття:

1. Наукова революція XVI-XVII століть та її роль у формуванні нової картини світу.
2. Проблема методу пізнання. Емпіризм та раціоналізм. Філософія Ф.Бекона та Р.Декарта.
3. Онтологія Нового часу: дуалізм та монізм (Р.Декарт та Б.Спіноза).
4. Французьке Просвітництво.
5. Суб'єктивістська тенденція філософії Нового часу: Дж.Берклі, Д.Юм.
6. Вчення І.Канта про пізнання, сутність речі («рiч-у-собi») та її явище, поняття апіорного та апостеріорного знання.
7. Кант про дуалізм природного і морального в людині. «Категоричний імператив».
8. Суб'єктивний ідеалізм І.Г.Фіхте.
9. Об'єктивний ідеалізм Г.В.Ф.Гегеля.
10. Вчення Ф.В.Й.Шеллінга.
11. Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.
12. К.Маркс і Ф.Енгельс: від гегельянства до радикального оновлення філософії.
13. Пошук нових орієнтирів в філософії.
14. Позитивізм О.Конта.
15. Волонтаризм А.Шопенгауера та Ф.Ніцше.
16. Екзистенціалізм і персоналізм: загальна характеристика. Вчення М.Хайдеггера, А.Камю, Ж.-П.Сартра.
17. Релігійна філософія. Неотомізм.
18. Неопозитивізм та постпозитивізм про нові орієнтири філософського знання. Принципи верифікації та фальсифікації висловів.
19. Філософія історії та культури О.Шпенглера.

5. *Зміст теми* (питання теми: «Філософія екзистенціалізму»):

1. Філософія екзистенціалізму: проблематика та характерні риси

Однією з провідних течій суспільної думки XX ст. є екзистенціальна філософія, що на перший план висунула ідею абсолютної унікальності людського буття, зосередившись навколо проблеми людини та її місця в світі, проблеми духовної витримки людини, яка потрапила в потік

подій і втратила контроль. Покоління інтелігенції, яке пережило першу світову війну та прихід до влади фашизму, ця філософія зацікавила перш за все тим, що вона зосереджувала увагу на кризових ситуаціях у житті людини і людства, пробувала розглянути людину в умовах складних історичних випробувань. Однією із складових частин цієї течії став екзистенціалізм.

Джерело екзистенціалізму у вченні Сьорена К'єркегора (1813—1855), який першим сформулював поняття "екзистенція", — "внутрішнє" буття, що поступово переходить у зовнішнє. Значно вплинули на формування та розвиток екзистенціалізму також "філософія життя" і особливо феноменологія німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859—1938). Основна ідея феноменології — неможливість взаємного зведення і в той же час нерозривність свідомості і людського буття, особистості і предметного світу, психофізичної природи, соціуму, духовної культури — згодом трансформувалась у теорію екзистенціалізму.

Характер ідеї, які висувалися екзистенціалістами, багато у чому пов'язаний з їхнім ставленням до релігії. У творах Ясперса, Марселя, Бердяєва та деяких інших авторів присутній пафос розгляду культурної та філософської проблематики в ключі звернення до морально-релігійних цінностей. Сартр, Камю, Арендт та інші світські теоретики, навпаки, шукають рішення цих проблем поза сферою традиційної релігійної проблематики. Особливу позицію щодо цього питання займає Гайдеггер, чия філософія не уникає звернення до релігії, але разом з тим він знаходиться поза рамками традиції релігійності.

Провідними представниками цієї духовної течії є: в Німеччині — Мартін Гайдеггер (1889—1976), Карл Ясперс (1883—1969); у Франції — Жан-Поль Сартр (1905—1980), Альбер Камю (1913—1960), Габріель Марсель (1889—1973), Моріс Мерло-Понті (1908—1961), Сімома де Бовуар (1915—1986); в Іспанії — Хосе Ортега-і-Гасет (1883—1955); в Італії — Нікколо Аббаньяно (1901—1977); а також Леопольд Сенгор (1906) в Сенегалі, засновник оригінального екзистенціалістського вчення, поширеного в Екваторіальній Африці і на островах Карибського моря. Послідовники екзистенціалізму є також у США (У. Баррет), в Японії (Нісіда, Васудзі), в арабських країнах (Абд-аль-Рахман Бадаві, Таїб Тізіні, Камаль Юсеф аль-Хадж) та ін.

Екзистенційна філософія виникла частково як реакція на філософську культуру та світогляд Нового Часу, з притаманними їм ідеями антропоцентризму, раціоналізму, ідеєю світового прогресу та утопічним ідеалом майбутнього. Ставлячи під сумнів базові установки класичної філософії Нового часу, екзистенціалізм робить це шляхом радикального нового погляду на специфіку людського буття. Екзистенціалізм є філософським вираженням глибоких потрясінь, які спіткали західну цивілізацію в ХХ ст. Його прибічники вважають, що катастрофічні події новітньої історії оголили нестійкість, слабкість, кінцевість будь-якого людського існування. Самим глибинним знанням про природу людини екзистенціалізм визнає усвідомленість нею власної смертності й недосконалості. Представники екзистенціалізму не робили спроб проникнути в методологічні аспекти науки чи розкрити природу моралі, релігії, мистецтва. Екзистенціалізм приносить із собою радикально інший спосіб рефлексії, відправною точкою якої є тезис про фундаментальну відмінність людського буття від будь-яких інших феноменів природного універсалу. З цієї причини екзистенціалізм відхиляє будь-які форми даності сутності людини.

Класична філософія працювала з апаратом категорій, орієнтованих на їхнє застосування для аналізу реалій природного та соціокультурного світу. Ця традиція домінує, починаючи із сутнісної метафізики античності та середньовіччя. Екзистенціалісти розвивають варіант феноменологічної онтології. При цьому виникає необхідність у створенні нового концептуального апарату, в рамках якого були б висловити зміст феноменологічної онтології. У творах деяких мислителів міститься пряма відмова від будь-яких форм системного теоретизування. Ця програма реалізується, наприклад, у «конкретній філософії» Марселя. Як правило, для висловлення своїх ідей мислителі-

екзистенціалісти обирають метафоричну літературну форму. Звертаючись до аналізу людського світу, представники екзистенціалізму демонструють його становлення через діяльність екзистенційного суб'єкту. До світу людини належить все те, що входить в орбіту її самопроекування і набуває значення як те, що зачіпає її життєві інтереси. Разом з тим світ складається як такий, що належить певній колективній сутності.

Погоджуючись з тим, що світ людини невід'ємний від її само проектування, різні версії екзистенціалізму пропонують несхожі варіанти його опису. Так Гайдеггер бачить у феномені присутності в «світі» розкриття тотальності буття, в той час як Сартр розтлумачує «буття-для-себе» екзистенційного суб'єкта як радикально протилежне інертній стихії «буття-в-собі». Релігійний екзистенціалізм Ясперса передбачає невід'ємність людського світу від горизонту божественного «всеохоплюючого», а Марсель говорить про нього в перспективі залученості до «таємниці буття».

2. Фундаментальна онтологія М. Гайдеггера

Гайдеггер порушує питання про необхідність пізнання найфундаментальнішої основи світу — буття як такого, буття самого по собі. Вся попередня філософія (за винятком хіба що досократиків) була пізнанням лише сущого, оскільки була пізнанням метафізичним. У чому ж полягає суть метафізичного пізнання, суть метафізики? «Метафізика, — роз'яснює свою позицію Гайдеггер, — репрезентує суще у його бутті і таким чином мислить буття сущого, не бачачи їх відмінності. Метафізика не ставить питання про істину самого буття, а не ставить його вона лише тому, що це питання просто недосяжне для метафізики як такої!». «Метафізика забуває буття як таке. Забування буття — це прихована, але постійна перепона, щоб поставити питання (про сенс буття) всередині метафізики». Адже, міркує Гайдеггер, метафізика — це таке сприйняття навколишнього світу, за якого будь-яка дійсність виступає у формі предмета (нім. Gegenstand — предмет, те, що протистоїть людині як зовнішнє, «чуже»); предметне ж відношення в пізнавальному процесі є результатом суб'єкт-об'єктного відношення, або суб'єктивності, оскільки суб'єкт, цілком природно, є «творцем» об'єктів: адже об'єкт є те, на що спрямовано діяльність суб'єкта. Звичайно об'єктом стає частина буття — суще, на яке безпосередньо й спрямовується пізнавальна активність суб'єкта, об'єкт — це своєрідна «маска», що і стає предметом безпосередніх пізнавальних зусиль суб'єкта, «ховаючи» під собою (роблячи «зовнішнім», за межовим, отже, недосяжним для пізнання) саме буття.

Людина в своїй масі мислить «метафізичне» (традиційно) за звичними, готовими схемами. Чомусь вважається, що традиційне найлегше, найзрозуміліше, а це помилка, оскільки традиція засвоюється не як дійсне розв'язання проблеми, наслідком чого постала традиція, не як саме питання, а лише як готова відповідь. Сенс гайдеггерівського розуміння істини як відкритості — істинне те, можливості чого мені відкриті; що ж до помилкового, то це закрите, завершене, цілком об'єктивоване. Традиція, що виступає як саме собою зрозуміле, стереотипне, стандартне, — така традиція ховає від нас саме те, що вона, на перший погляд, робить «зрозумілим» і навіть «загальнозрозумілим». Те, що «зрозуміле» всім, «загальнодоступне», є незрозумілим кожному окремо, оскільки для розуміння потрібна реалізація саме моїх можливостей.

Філософія Гайдеггера є спробою якомога ближче наблизитися до самого буття, до речей самих по собі. Для цього, вважає він, слід «відмислити все те, що говорила про речі вся попередня філософія («метафізика»)). Але відмислити треба не саме мислення, яке «виводить на очну ставку з речами». Для цього Гайдеггер широко використовує відкрити Гуссерлем «здатність мислення говорити» («саморозкриватися»). Проте його цікавить не саме по собі мислення, а його зв'язок зі світом, через який «говорить сам світ». Людське існування, за Гайдеггером, «вбудоване» у світ, тому світ являє себе через людину. Тому філософія повинна «повернутися до джерел».

Екзистенційне буття людини є, за Гайдеггером, принципово часовим феноменом, причому часові характеристики людини набувають значного структурного розмаїття, визначальну роль серед якого набувають часовість (Zeitlichkeit) та історичність (Geschichtlichkeit). Часовість, що виступає у трьох часових «екстазах» — теперішньому, минулому і майбутньому, переживається людиною як конечність людського існування (від народження до смерті). Різновидом часовості виступає так званий світовий час (Weltzeit), який є спільним для всіх людей часом і тому датований (поділений на дні, місяці, роки тощо) часом — це час людського співбуття (Mitsein). Іншим різновидом часовості виступає вульгарний (об'єктивний) час. Це, так би мовити, «чисте тепер», оскільки цей час орієнтований на нескінченність, вічність. У межах вульгарного часу людина вважає себе ніби «безсмертною»: «У мене ще є час, я ще зроблю те, те, і те...». Нарешті, ще один різновид — історичний час. Цілісне людське існування простерте між народженням і смертю, відбувається, здійснюється, що виражається німецьким словом *geschehen*, від якого походять слова *Geschichte* (історія) та *Geschichtlichkeit* (історичність).

Історія у такому значенні орієнтована не на минуле, а на майбутнє. Адже ми щомиті обираємо новий напрям ходу історії, надаємо минулому іншого продовження. Тому історія визначається в екзистенціалах долі і продовження (про це вже йшлося раніше). «Якщо доля конститує початкову історичність існування, то історія не має свого істотного значення ні у минулому, ні в теперішності у їх зв'язку з минулим, а у справжньому здійсненні екзистенції, яке впливає з майбутнього існування». Але в такому разі внаслідок одночасності часових «екстазів» минулого, теперішнього і майбутнього у часовості історія втрачає ознаки розвитку, прогресу, поступальності тощо, — вони замінюються екзистенціалом повторювання. І справді, ми самі надаємо історії значень «розвитку», «прогресу», «регресу», «реставрації», «реакції» тощо лише постфактум, коли історичний рух уже здійснився, тобто ми впорядковуємо історичні події і факти вже після того як зреалізувався певний інтервал історичного руху у світлі не тих задумів, якими керувалися учасники минулих подій, а у світлі тих реальних значень, яких набули результати здійснених відповідно до минулих задумів дій тепер, у майбутньому відносно часу, коли ці дії задумувалися.

Для оперування фактами минулої (здійсненої) історії ми можемо вільно повертатися до будь-якої події на будь-яку відстань у минуле з тим, щоб підтвердити (або спростувати) теперішнє тлумачення цих фактів (майбутнє відносно їхнього власного часу). Сказане є підставою для періодичного переписування історії людьми наступних епох, оскільки «останній» (найпізніший) результат минулих подій стає виразнішим, точнішим, істиннішим лише у якомусь більш віддаленому майбутньому.

Міркування Гайдеггера про розуміння і тлумачення як способів осягнення можливостей самого буття, як корелята скерованого на нього інтенційного людського буття (*Dasein*) дали істотний поштовх для розвитку герменевтичних досліджень одного з найвизначніших представників сучасної філософської герменевтики Г.-Г. Гадамера (нар. 1900 р.).

3. Екзистенційна філософія К. Ясперса

К. Ясперс (1883—1969) разом з Гайдеггером вважається засновником німецького екзистенціалізму. Вже в одній із своїх ранніх праць («Психологія світоглядів») Ясперс відкидає думку про психічні хвороби як хвороби мозку — їх корені «в індивідуальних глибинах особистості», у її приватних можливостях. Діагноз хвороби «нашої доби» — панування «масового існування» над особистістю. Ясперс формулює поняття необхідної форми життєдіяльності, яка є чимось подібним раковині молюсків (*Gehäuse*). Вони бувають чимось самоформованим, змінним, але бувають і жорстко-незмінними, які ми просто приймаємо. Всі вони є раціональними формами, які протистоять «внутрішній» людині як щось упорядковане, відповідне правилу, подібне рецепту, необхідне. Спільним для всіх таких форм є їх раціональність. Останнє ж не помічає ірраціональності (часом навіть абсурдності) життя, оскільки раціональність розглядає живе як

випадок і не бачить ані антиномічності, ані ірраціональності реальних життєвих ситуацій. Раціональність, інакше кажучи, «бачить» лише речове буття. Але ж буття речей «нічого не знає про себе; я — мислячий суб'єкт — знаю про нього. Якщо я мислю собі це буття, як воно існує незалежно від своєї предметності для суб'єкта, тобто не як явище для іншого, то я називаю його «буттям-в-собі». Але це «в-собі-буття» недосяжне для мене, оскільки при першому контакті з ним я роблю його предметом і тим самим явищем — «буттям-для-мене». Буття, яке існує для себе, у якому зв'язані одне з одним буття і свідомість, я знаю тільки в собі».

Повне розмежування світу об'єктивного й мого (суб'єктивного) світу неможливе. В бутті існують обидва світи, діалектичне міняючись місцями — то мій світ стає частиною об'єктивного світу, то останній стає перспективою у моєму світі. Саме тому наука нездатна знати буття, оскільки воно є єдністю об'єктивного й суб'єктивного світів, а наука фіксує лише об'єктивний, розриваючи і фрагментуючи тим самим власне буття. Людина ж пізнається наукою лише у своєму наявному існуванні як емпіричний, психофізичний об'єкт. Справді ж людське в людині — екзистенція — недосяжне для науки. «Людина знаходить у собі те, чого не знаходить будь-що у світі, — щось непізнаване, неаргументоване, непередбачуване, таке, що «вислизає» від будь-якої дослідницької науки». Екзистенція — «існування, яким воно саме існує, ніколи не є всезагальним і тому не є випадком, який, як особливе, може бути підведений під загальне». Екзистенція «є буття, яким я є сам, як існування. Воно є я, оскільки я не роблю себе об'єктом. У ньому я знаю себе незалежно, без того, щоб бути спроможним бачити те, що я називаю своєю самістю. Я живу в його можливостях тільки у їх здійсненні я є я сам. Якщо я хочу його «схопити», воно зникає, оскільки не є психологічний суб'єкт. В його можливостях я чую себе укоріненим глибше, ніж у тому, у чому я, об'єктивно виникаючи, досягаю себе як організм — родова істота». Тому екзистенцію не можна визначити, її можна лише описати.

Ясперс заперечує старе, догматичне уявлення про науковість як загальнозначущість і пропонує прийняти нове — багатозначне — про можливість різноманітних тлумачень, а не єдине загальнообов'язкове пояснення. На противагу науці Ясперс висуває ідеї «філософської віри», «прояснення екзистенції» і «трансцендування».

Філософія, за Ясперсом, пізнає те, що «ніколи не може стати предметом». Навіть комунікація як взаємодія двох свідомостей є інтуїтивною. Філософську віру, проте, все ж не можна тлумачити як ірраціональну. Філософія взагалі завжди користувалася поняттями й категоріями як свого роду знаками, мета яких «привести в рух мислительну діяльність». Але в жодному разі не можна абсолютизувати роль таких «знаків», що часто робилося в останні століття.

4. Екзистенціалізм Ж.-П. Сартра та А. Камю

Ж.-П. Сартр (1905—1980) — видатний французький письменник, драматург, філософ, один із провідних представників французького екзистенціалізму.

У своїх довоєнних працях філософсько-психологічного спрямування (написаних під сильним впливом феноменології Гуссерля) Сартр висловлює думку про необхідність виявлення специфічно людської сфери життєдіяльності людини. В пізнавальній діяльності в цьому плані можна виокремити уяву (фантазію), у соціально-життєвій діяльності — мораль. Тільки в цих формах діяльності поведінка ініціюється самим людським індивідом, тобто вільно (в інших формах поведінки, наприклад економічній, «ініціатива» активності виходить від зовнішніх — «речово-тілесних» — чинників: органічно-тілесних потреб, технічного рівня розвитку виробництва тощо). Але це були лише перші підходи до «прояснення» екзистенційної специфіки людського буття.

Програмною працею Сартра є книга «Буття і ніщо» (художньо-суб'єктивну рецепцію філософського змісту цієї книги знаходимо в романі «Нудота»). Як і всі екзистенціалісти (ми вже відзначали цю особливість), ядро своєї філософії Сартр знаходить у феноменології Гуссерля. Тож міркування свої Сартр починає з буття феномена, інтенційної активності свідомості, корелятивного характеру пізнавальної даності буття свідомості та ін.

Феномен є тотожним своїй даності, є те, що є («дано»), не має «поза собою» якоїсь «схованої», відмінної від своєї «даності» реальності. Він «сам себе показує». Так феноменологія долає дуалізм зовнішнього і внутрішнього, явища і сутності. Феномен пізнається («схоплюється») безпосередньо внаслідок своєї даності — інтуїтивно. Отже, феномен є внутрішнім, інтенційним змістом (корелятом) свідомості.

Буття феномена, однак, не вичерпується його даністю і тому відрізняється від самого феномена тим, що феномен є (стає) існуванням лише остільки, оскільки він, «розкриваючись» (будучи «схопленим»), «перевищує» (наповнює змістом) свідомість про себе. Інакше кажучи, буття феномена («сущє») відрізняється від феномена буття (буття як такого) тим, що останнє вимагає трансфеноменальності (виходу за межі буття феномена, або, як сказав би Гайдеггер, буття лежить за межами буття сущого). Тобто не є просто наявністю (буттям феномена), сущим (онтичним), а є трансцендентним (онтологічним).

Неантитузуюча (заперечно-визначувальна) діяльність людини діалектична. В цьому корініться людська свобода, що є ядром специфічно людського (pour-soi) буття-екзистенції. Людина, за Сартром, постійно долає власну ситуацію, заперечуючи наявне (сущє) і створюючи нове. Тому свобода реалізується у постійному подоланні ситуації. Людина завжди свободна. Вона не є спочатку тим, щоб потому бути свободою — «немає відмінності між буттям людини і свободним буттям».

Способом буття свободи є туга, яка виступає екзистенційним феноменом. Екзистенційна туга (*l'angoisse*) має свої емпіричні вияви — нудоту (*nausea*), страх та ін. Солдат перед боєм боїться смерті — це страх, але коли солдат перед боєм боїться свого страху — це туга (приклад Сартра). Тому свобода важко переживається людиною (згадайте Достоєвського: здобувши свободу, людина відчуває тягар відповідальності і тому починає шукати, перед ким схилитися). Людина шукає способів «утвердитися» в оцінці інших людей, ніби «кам'яніє» під поглядом Іншого, як під поглядом міфічної медузи Горгони (згадайте гайдеггерівську анонімну владу іншого над усіма — *das Man*). Один із героїв Сартрової п'єси «Зачинені двері» заповнює свою кімнату дзеркалами, щоб щохвилини «бачити себе збоку», «об'єктивно». Шукаючи певності, солідності, опори, людина ніби боїться своєї свободи, постійно втікаючи від неї у «недоброчинність» (*mauvaise foi*).

Наголошуючи на унікальності й неповторності (неузагальнюваності й невизначуваності) як специфічних рисах людського буття, екзистенції, Сартр (як і К'єркегор, і Гайдеггер, і Ясперс) вважає ці характеристики співмірними з якісною специфікою самої реальності, з її «відкритістю», репрезентованою «феноменами» самого буття, які «самі себе показують». Сартр пропонує для осягнення реальності діалектику в усьому розмаїтті її екзистенційного, феноменологічного, герменевтичного та інших підходів. Але головне при цьому те, що ця діалектика рішуче пориває з віковічною теоретизуючою традицією методології. «Діалектика, — рішуче заявляє Сартр, — не «споглядається ззовні», а «схоплюється в процесі живої практики». Ніхто не може «відкрити діалектику, лишаючись зовні розглядуваного об'єкта... Діалектика як жива логіка дії не може постати перед споглядальним розумом; вона відкривається в ході практики як її необхідний момент». Отримуване у такий спосіб знання є не пояснення, а безпосереднє розуміння, яке

«означає відтворення самого діалектичного руху. Зрозуміти себе, зрозуміти іншого, існувати, діяти — все це один і той самий рух».

Такими міркуваннями Сартр вводить в основну тематику своєї двотомної праці «Критика діалектичного розуму», де він робить спробу визначити з позицій проголошеного ним підходу специфіку історичного пізнання (ми вже знайомилися з подібними спробами Гайдеггера і Ясперса). Сартр у своєму дослідженні розкриває складну взаємодію індивідуального людського буття — екзистенції — і суспільної організації («серії»), яка всіляко протистоїть неповторності людського індивіда. Автор показує, як конфлікт людського індивіда і «серії» призводить до появи нових спільнот — «груп», які, ставлячи своєю метою сприяння розвитку суверенності індивіда (права і свобода людини), водночас переживають процес переродження (під дією складних діалектичних процесів, які ведуть до деградації діалектики, що виявляється у виникненні під впливом процесів відчуження людини в суспільному житті негативних феноменів «анти-практики», «пасивізованої практики», «практико-інертного»).

А. Камю (1913—1960) — французький філософ-екзистенціаліст, письменник, драматург. Питання про сенс життя постає, як правило, зненацька, і якщо не знаходиш на нього позитивної відповіді, то мимохіть приходить думка про «безглуздість повсякденної метушні», і тоді з'являється почуття абсурду. Йдеться, власне, про те, що людина тривалий час спокійно живе, не замислюючись над сенсом життя, точніше — вона просто вірить, упевнена, що життя має сенс. Але одного разу, коли приходить втома, наш мозок, наче блискавка, проймає думка: «навіщо»? «у чому сенс життя?». І ми з жахом виявляємо, що ніякого сенсу життя не існує. Ось тут і постає абсурд, який часто приносить відчай — і у відчаї людина може покінчити рахунки з життям. Але, міркує Камю, жодної підстави для відчаю немає. Ми в розпачі, що не знаходимо сенсу життя, у якому так були впевнені; але ж того сенсу ніколи в житті й не було, в усякому разі такого, яким ми його уявляли, — раціонального. Ми його самі придумали, а тепер впадаємо в розпач від того, що немає того, чого й не було (і не могло бути). Треба просто спокійно визнати свою помилку. І не слід тужити з приводу відсутності сенсу життя — будемо приймати життя таким, яким воно є — позбавленим сенсу, будемо жити за принципом: «немає завтрашнього дня». Звичайно ж, це не означає, що нам відтепер не треба складати планів на майбутнє, будемо, як і раніше, це робити, але єдино пам'ятаючи, що ніякі, навіть найраціональніші, життєві плани не здійснюються так, як ми їх планували. Саме так поводить себе герой роману «Чума» доктор Рійє. В місті, охопленому епідемією чуми, він спокійно щодня ходить до хворих, робить їм щеплення, хоча чудово розуміє, що від чуми ліків немає. Чума є абсурд, «світове зло», існування якого невіддільне від людського життя. Тому Рійє, коли йому дякують за мужню поведінку під час епідемії, спокійно відповідає: «А що тут особливого? Адже чума це теж життя, та й годі». Камю наголошує, що можна робити різний вибір у житті, оскільки не існує єдиного критерію оцінки (адже немає об'єктивного сенсу), «можна лікувати чуму, а можна й топити печі крематоріїв» — і не тому, що ці способи діяльності рівноцінні в позитивному плані, ні, вони просто рівноабсурдні.

І все ж Камю вказує на певні позитивні критерії оцінки людської поведінки. В «Листах до німецького друга», звертаючись до колеги — філософа-екзистенціаліста, з яким Камю, здавалося б, продовжує поділяти байдужу позицію щодо оцінки людських учинків (як рівною мірою «позбавлених сенсу»), уточнює, що байдужість ця («рівно-абсурдність») торкається лише раціональних оцінок (оскільки йдеться про відсутність раціонального сенсу життя).

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Що таке екзистенціалізм як явище культури та спосіб світосприйняття?
2. Що таке метафізика? У чому полягає суть метафізичного пізнання за Гайдеггером?
3. Який підхід до людини як філософської проблеми був характерним для К. Ясперса?
4. Чому наука не може претендувати на повне та остаточне описання світу та людини?
5. Чому будь-яке пізнання слід починати саме з пізнання феномену (за Сартром)?
6. Чому Сартр протиставляє буття особистості та суспільне буття?
7. У чому вада раціональної постановки питання про сенс життя згідно до міркувань Камю?
8. Яким чином пов'язані поняття «сенс життя» та «мета життя» за Сартром?

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Термін “Відродження” означає:

А. реставрацію цінностей і ідеалів Нового часу і одночасно пошук нового тлумачення світу і людини в ньому.

В. реставрацію цінностей і ідеалів середньовіччя і одночасно пошук нового тлумачення світу і людини в ньому.

+С. реставрацію цінностей і ідеалів античності і одночасно пошук нового тлумачення світу і людини в ньому.

Д. реставрацію цінностей і ідеалів Новітнього часу і одночасно пошук нового тлумачення світу і людини в ньому.

Е. реставрацію цінностей і ідеалів первісної культури і одночасно пошук нового тлумачення світу і людини в ньому.

2. Немає світу поза Богом, немає Бога поза світом. Це положення є квінтесенцією:

А. теоцентризму.

+В. пантеїзму.

С. деїзму.

Д. платонізму.

Е. атеїзму.

3. Представниками емпіризму та раціоналізму (відповідно) в історії філософії є:

А. Платон і Спіноза.

+В. Бекон і Декарт.

С. Платон і Бекон.

Д. Гегель і Декарт.

Е. Бекон і Локк.

4. Онтологічні погляди Декарта в своїй суті:

+А. Дуалістичні.

В. Пантеїстичні.

С. Метафізико-матеріалістичні.

Д. Ідеалістичні.

Е. Діалектико-матеріалістичні.

5. Дуалізму традиційно протиставляють:

- A. Діалектичний матеріалізм.
- B. Пантеїзм.
- C. Вульгарний матеріалізм.
- D. Ідеалізм.
- +E. Монізм.

6. Закінчить думку Спінози: «Субстанція»:

- A. духовна – причина матеріальної.
- B. матеріальна – причина духовної.
- +C. є причиною самої себе.
- D. потребує причини незважаючи на свою вічність.
- E. включає дві незалежні субстанції: духовну і матеріальну.

7. З погляду Спінози, випадком люди називають те,...

- A. що не необхідне.
- +B. причин чого вони не знають.
- C. що не має причини.
- D. що відбувається врозріз з природним, закономірним ходом подій.
- E. що не закономірно.

8. «Категоричний імператив» в етичному вченні І.Канта:

- A. Закон природи.
- B. Метод пізнання.
- C. Закон буття.
- +D. Моральний закон.
- E. Естетичний ідеал.

9. Філософська позиція Дж.Берклі та І.Г.Фіхте:

- A. Вульгарний матеріалізм.
- B. Діалектичний матеріалізм.
- C. Дуалізм.
- D. Об'єктивний ідеалізм.
- +E. Суб'єктивний ідеалізм.

10. Г.В.Ф.Гегель вважає, що:

- A. Першоосною всього є вічно незмінна Абсолютна Ідея.
- B. Першоосною всього є вічно незмінна Абсолютна Матерія.
- +C. Першоосною всього є Абсолютна Ідея, що саморозвивається.
- D. Першоосною всього є Абсолютна Матерія, що саморозвивається.
- E. Першоосною всього є породжена людським мисленням Абсолютна Ідея, що вічно розвивається.

11. З погляду Гегеля, до розвитку здатні:

- A. Світова Ідея і (як наслідок) природа.
- B. Природна субстанція і (як наслідок) мислення людини.
- C. Мислення людини і (як наслідок) Світова Ідея.
- +D. Світова Ідея і (як наслідок) мислення людини.
- E. Природна субстанція і (як наслідок) Світова Ідея.

12. Відповідно до трьох стадій розвитку Абсолютної Ідеї у філософії Гегеля виділяються три частини: логіка, філософія природи і:

- +A. Філософія Духу.
- B. Філософія людини.
- C. Філософія людського духу.
- D. Філософія суспільства.
- E. Філософія культури.

13. Матеріалізм Л.Фейербаха традиційно називають:

- A. Діалектичним.
- B. Вульгарним.
- +C. Антропологічним.
- D. Атеїстичним.
- E. Соціологічним.

14. Вкажіть правильний варіант визначення ідеального за К.Марксом:

- A. «Ідеальне є не що інше, як Абсолютна Ідея і людське мислення».
- B. «Ідеальне є не що інше, як об'єктивно існуюче нематеріальне начало».
- C. «Ідеальне є не що інше, як матеріальне, в яке втілилося духовне».
- D. «Ідеальне є все, що породжене Абсолютним Духом».
- +E. «Ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній».

15. Твір «Анти-Дюрінг» належить перу:

- A. Гегеля.
- +B. Енгельса.
- C. Маркса.
- D. Леніна.
- E. Фейербаха.

16. Засновником позитивізму був:

- A. Гегель.
- B. Кант.
- +C. Конт.
- D. Кун.
- E. Карнап.

17. Стихійні життєві пориви, інстинкти, волю бачили визначальними чинниками людської життєдіяльності:

- A. Гегель і Конт.

В. Гегель і Шопенгауер.

С. Гегель і Ніцше.

Д. Маркс і Ніцше.

+Е. Шопенгауер і Ніцше.

18. Філософська течія, яка ставить у центр уваги індивідуальні сенсо-життєві питання людського існування (провини, відповідальності, свободи вибору, життя і смерті):

А. Неопозитівізм.

В. Прагматизм.

С. Неотомізм.

+D. Екзистенціалізм.

Е. Герменевтика.

19. Одна з провідних тез екзистенціалізму:

+А. «Існувати – означає бути в настрої».

В. «Існувати – означає бути сприйманим».

С. «Мислю, отже, – існую».

Д. «Існувати – означає існувати в дусі».

Е. «Існувати – добре, а добре існувати – ще краще».

20. Представником неотомізму не був:

+А. А.Камю.

В. Ж.Маритен.

С. Е.Жильсон.

Д. Ю.Бохенський.

Е. Г.Веттер.

21. Для Н.Бердяєва свобода – це:

А. Свобода слова.

В. Свобода вибору.

- C. Свобода совісті.
- D. Свобода пізнання.
- +E. Свобода творчості.

22. Н.Бердяєв затверджує пріоритет:

- A. Соціуму.
- +B. Особи.
- C. Верховного правителя.
- D. Сильних.
- E. Держави.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Механіцизм як одна з сторін філософської думки XVII-XVIII ст.
2. Жорсткий детермінізм і заперечення свободи волі людини у філософії Б.Спінози.
3. Французький матеріалізм (П.Гольбах, Ж.Ламетрі, Д.Дідро).
4. Філософія І.Канта, її суперечливий характер, гуманізм та агностицизм.
5. Свобода та необхідність: Кант та Гегель.
6. Г.В.Ф. Гегель: категорії, закони і принципи діалектики (загальна характеристика).
7. Філософія мистецтва Ф.В.Й.Шеллінга.
8. Фейєрбахівська філософія релігії.
9. Діалектико-матеріалістична філософія.
10. Вплив німецької класики на вчення представників вітчизняної думки.
11. Комуністичне суспільство: ідея та спроба втілення.
12. Ірраціоналізм в філософії Новітнього часу.
13. «Критичний раціоналізм» Р.Поппера.
14. Поняття «парадигми» у вченні Т.Куна.

Тема № 4. «Категорія буття в філософії. Основні форми буття. Специфіка людського буття / підготовка до семінару (до дискусії, усного опитування).» – 4 г.

1. Актуальність теми:

Кожна наука (зокрема, медицина) спрямована на пізнання тієї чи іншої сфери буття, але людина ніколи не задовольнялася вузькоспеціалізованістю. Вона прагнула цілісного світорозуміння, і це виводило і виводить її за межі конкретного знання. Дослідницький пошук щодо питань онтології (про походження світу, джерело всього існуючого, співвідношення матеріального та ідеального) надає не тільки загальну картину світу. Онтологічне рішення породжує фундаментальні положення конкретної науки і спрямовує її подальший розвиток. Розуміння буття і його форм обумовлює, наприклад, в медицині, вирішення питання про сутність життя та смерті, про шляхи лікування і т.і. Тому важливим є вивчення теми буття, що надасть майбутньому фахівцю загальні знання щодо відношення людини та світу, сучасних уявлень про духовне та матеріальне, подальших перспектив світопізнання.

2. Конкретні цілі заняття:

- Аналізувати філософський зміст поняття "буття" в його історичному розвитку.
- Пояснювати структуру буття та закономірності взаємозв'язку його основних форм. Пояснювати специфіку людського буття.
- Розуміти зв'язок змісту буття духовного та соціального з діяльністю людини (зокрема, лікаря).

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Буття – фундаментальна філософська категорія, якою позначається все суще, розглянуте як цілісність, причому з акцентом не на змісті, а на наявності.

Матеріальне – поняття, яким позначаються конкретні одиниці фізичного світу, що ідентифікуються через органи чуття та/або прилади.

Духовне – все, що має нефізичну, неречовинну природу на протигагу фізичному, матеріальному.

Можливість – стан об'єкту, коли його нова якість поки що не може виникнути через недостатню кількість необхідних для цього передумов, або недостатню їх розвиненість.

Дійсність – 1) все наявне буття, єдність сутності та існування (Гегель); 2) здійснена можливість, можливість з розвиненими передумовами.

Свобода волі – фундаментальна характеристика людського буття, що виражається в прагненні існувати без жорсткого обмеження діяльності (зовнішній аспект), а також в прагненні до самореалізації (внутрішній аспект)

Евтаназія – практика припинення (або скорочення) лікарем життя людини, яка страждає невиліковним захворюванням, відчуває нестерпні страждання, на задоволення прохання хворого в безболісній або мінімально болісній формі з метою припинення страждань.

Танатологія – міждисциплінарна галузь, що вивчає стан організму в кінцевій стадії патологічного процесу, динаміку і механізми вмирання, безпосередні причини смерті, клінічні, біохімічні і

морфологічні прояви поступового припинення життєдіяльності організму, а також психологічні та етичні проблеми, які постають в зв'язку з позначеним.

4.4. Теоретичні питання до заняття:

1. Категорія буття як вихідне філософське поняття, його світоглядне та методологічне значення. Буття духовне та матеріальне.
2. Світ як сукупна реальність, єдність матеріального та духовного, природи та людини.
3. Проблема людського буття. Буття людини як єдність об'єктивної та суб'єктивної реальності.
4. Діалектика природного, біологічного та соціального в людині.
5. Життя та смерть, здоров'я та хвороба людини (медичний та філософський аспекти).

5. Зміст теми:

1. Онтологія - розділ філософії, що вивчає буття

Онтологія — розділ сучасної філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні сутності і категорії існуючого. Під існуючим розуміється сукупність різноманітних проявів буття, тобто будь-яка річ або явище в аспекті їх причетності до буття. У філософії Мартіна Гайдеггера існує (речі і люди) протипоставлене буттю, що лежить в основі і за межами існуючого. Виділяються різні сфери дослідження: онтичне і онтологічне, скероване на буття.

Розуміння суті людини як діяльній та духовній істоті можливе лише на основі визнання багатогранного ставлення людини до навколишнього світу і до себе самої. Для аналізу всіх суттєвих характеристик і оцінок людини треба розкрити і основні властивості світу, де відбувається життєдіяльність людини. Саме основні властивості світу дозволяють правильно зрозуміти особливості розвитку людини, її природної організації і знайти ключ до сутності. Відносини людина - світ - принципово важлива філософська проблема. Зміст поняття світ розкривається через систему онтологічних категорій: буття, дійсність, суть, існування, субстанція, матерія, рух, простір, час, системність. У них та інших споріднених категоріях здійснюється філософське осмислення світу. Термін онтологія (ontos - з грецької - рід, відмінок, суще; logos - вчення) ввів у філософію Гокленіус у праці «Філософський лексикон» і потім підтриманий Вольфом.

Людина може пізнати саму себе, свою природу і сутність, зв'язок, стосунки і відносини з іншими людьми тільки через пізнання світу, його сутності, структурних рівнів організації, законів розвитку та існування. Поняття світ, всесвіт має конкретно-історичний зміст, що визначається станом і рівнем культури, науки, техніки, матеріального виробництва суспільних відносин, природи. Ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, якщо більше розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства, сильніше олюднюється сам світ. Разом з тим і сама людина, «опредмечуючись» результатами своєї праці, діяльності, своїм розвитком зобов'язана світу. Світ - це єдність об'єктивної дійсності і дійсності сутнісних сил людини, що мають конкретно-історичний характер. Поняття світ належить до понять, формування яких почалося ще в період складання міфології і пов'язано з виділеннями людини із природи.

На ранніх етапах розвитку суспільства людина не могла сама одна протистояти навколишньому світу. Об'єктивні умови становлення суспільства викликали формування спільних зусиль, потреб, цінностей, норм поведінки. Спільно вироблені правила, норми життя регулювали стосунки не тільки в середині общини, але й з природою. Формувалося і цілісне уявлення людей про коло речей, властивостей, стосунків, утворювалася певна єдність людей між собою і з природою. Важливо, що тоді змінюється характер ставлення общини до природи: людина переходить від пристосовництва та збиральництва до діяльності, спрямованої на виробництво з предметів природи знарядь праці, а з їх допомогою - до перетворення предметів природи на засоби задоволення потреб людини. Природа безпосередньо включається до сфери активної діяльності людини. Уявлення людей про себе, природне оточення, а також взаємовідносини людини і природи знайшли відображення у понятті світ. Зрозуміло, світ - це цілісна система, що розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, що, з одного боку, забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого, - руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Таке розуміння категорії світ простежується у багатьох мовах, де нерідко вживається у значенні общини.

У процесі суспільної практики поняття світ змінювалося і наповнювалося змістом, всебічно відбиваючи часто суперечливі аспекти людської діяльності, що ускладнювалися. У сучасній філософії існують різні підходи до розуміння категорії світ. В екзистенціалізмі світ є те, що утворює світовість існування, тобто буття людини у світі. Зокрема, під світом розуміють: по-перше, все існуюче, що є у світі; по-друге, буття існуючого, яке може виступати у певних визначених групах: світ математики, світ мистецтва та ін.; по-третє, те, де існує, живе людина (суспільний світ, або власне, або найближче повсякденне середовище); по-четверте, світовість, яка існує одночасно в собі й апріорі (тобто у знанні, що передує досвіду і не залежить від нього) і як модус (спосіб) різних світів. За твердженням відомого німецького філософа Мартіна Хайдеггера, світ - вид буття людського існування і проникнення у трансцендентний (тобто вихід за межі кінцевого існування) стан людського існування, який робить можливим подолання поняття свідомості і супутнього йому поняття відчуженості від світу й ізольованості суб'єкта. Отже, поняття світ охоплює натуральну і штучну природу, соціальні відносини, духовний світ людини, способи і продукти духовної творчості. Якщо зникне людина, зникне і світ як світ буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які сталися в ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світ буття людини.

2. Основні етапи у тлумаченні «буття»

Основні етапи у тлумаченні "буття". "Буття" – перша з п'яти книг Біблії (наступні – Вихід, Левіт, Числа і Второзаконня), ядро якої склалося у IX-VII сторіччях до н.е. У "Бутті" викладаються міфологічні уявлення давніх євреїв, у багато чому близьких до уявлень інших народів Стародавнього Переднього Сходу, про створення Всесвіту, землі і людства, а також легендарна найдавніша історія євреїв. В оригіналі книга має назву "Берішит", що буквально означає "спочатку", з чого виходить, що в біблійній міфології з поняттям буття зв'язувалося уявлення про початок (часовий) світу.

Першу в історії філософії концепцію буття дали давньогрецькі філософи VI-IV сторіччя до нашої ери. У досократиків поняття буття співпадає з матеріальним, нероздільним і досконалим космосом (у Парменіда – як щось незмінне, єдине, непорушне, тотожне самому собі; у Геракліта – як щось таке, що безупинно змінюється). Платон, розвиваючи ідеї Геракліта про протиставлення "буття за істиною" (яке розкривається у філософських роздумах) і "буття за думкою" (яке становить собою лише хибну поверхню речей), створює вчення про світ ідей як "світ істинного, справжнього буття" і світ речей як ілюзорний світ, "світ тіней". Арістотель долає це протиставлення сфер буття. Він створює

вчення про єдність двох початків світу – форми і матерії (хоча визнає також нематеріальну форму всіх форм – Бога).

В середньовіковій християнській філософії (Августин Блажений, Боецій, Фома Аквінський) проводиться відмінність між божественним і утвореним буттям, між буттям як існуванням (екзистенцією) і сутністю (есенцією), між Богом і світом, який створений ним з нічого і підтримується божественною волею. Речі, які створені, не прості, а складні, їх буття і сутність не тотожні. Щоб та або інша сутність отримала існування вона повинна стати причетною до буття або, спрощуючи, повинна бути створена божественною волею. Тільки у Бога, що є проста субстанція, буття і сутність співпадають. Суттєвість речі виражається у визначенні, у понятті цієї речі, яке ми досягаємо розумом. Про існування ж речі ми дізнаємось з досвіду, тобто з прямого контакту з речами. Що ж має справжню реальність? З цього питання протягом сторіч йшла боротьба між реалістами і номіналістами. Реалісти (Ансельм Кентерберійський) стверджували, що справжню реальність мають тільки сутності речей, тільки загальні поняття (універсалії), а не одиничні предмети, існуючі в емпіричному світі. Номіналісти (Росцелін) доводять, що загальні поняття – це тільки імена (номени), вони не мають самостійне існування поза і окрім одиничних речей і створюються нашим розумом шляхом абстрагування ознак, загальних для ряду емпіричних речей і явищ. Отже, універсалії існують не до, а після речей, які і є справжньою реальністю, справжнім буттям.

У філософії епохи Відродження і Нового часу (до І.Канта) буття розглядається як реальність, яка протистоїть людині і яку людина освоює у своїй діяльності. Вихідним у тлумаченні буття цієї епохи є поняття тіла. Природа розглядається поза відношенням до неї людини, як деякий механізм, діючий сам по собі (натуралістично-об'єктивістська концепція). Інша важлива особливість концепції буття у Новий час – субстанціональний підхід (прагнення зафіксувати субстанцію), де-який незнищувимий, незмінний субстрат буття, його граничні засади – і її (субстанції) акциденції (властивості), похідні від субстанції, тимчасові, мінливі (Ф.Бекон, Т.Гоббс, Дж.Локк, Б.Спиноза, французькі матеріалісти).

Але в цей же період у метафізиці Р.Декарта зароджується інший спосіб тлумачення буття, воно визначається на шляху рефлексивного аналізу свідомості (тобто аналізу самосвідомості) або на шляху осмислення буття крізь призму людського існування (Р.Декарта "когито ерго сум" – мислю, отже, існую; Г.Лейбніц: буття – внутрішній досвід людини). Крайнього вираження ця точка зору досягає у Дж.Берклі, який заперечував існування матеріального буття і висунув положення "бути – це означає бути у сприйманні".

У німецькій класичній філософії лінія на розгляд буття як продукту духовної діяльності людини знаходить свій розвиток (І.Кант: буття – не властивість речей, а зв'язок у судженні, І.Фіхте: справжнє буття – вільна, чиста діяльність абсолютного "я", а матеріальне буття є продукт цієї діяльності, Ф.Шеллінг: буття само по собі є лише нерозвинутий, дримаючий розум, Г.Гегель: буття – перша, безпосередня і надто невизначена сходина у сходженні духу до самого себе; воно – не косна, інертна реальність, а така реальність, яка постійно розвивається і яка проходить у своєму розвитку від абстрактного до конкретного, від "чистого буття", тотожного небуття, "ніщо", через "наявне буття" ("щось" і "інше") до "для-себе-буття" або "буття-для-одного". Протилежну точку зору висловлював Л.Фейєрбах, який розглядав у якості справжнього буття природу, а дух, культуру – як продукт природного буття.

У марксистській філософії проблема буття аналізується у двох напрямках: у загальнофілософському і соціально-філософському. У загальнофілософському смислі буття розглядається як сукупна реальність, представлена об'єктивною реальністю – матерією і суб'єктивною реальністю – свідомістю. Співвідношення між цими двома видами буття марксистично вважають основним, головним питанням філософії, вирішуючи його на користь первинності матерії, об'єктивної реальності, а суб'єктивну реальність,

свідомість розуміючи як вторинне буття, продукт, функцію високорозвиненої матерії-мозку суспільної людини. При цьому у бутті (у об'єктивній реальності) виділяються різноманітні сфери – основні форми буття: природа (органічна і неорганічна), людина і суспільство (їхньому розгляду будуть присвячені наступні теми нашого курсу).

У соціально-філософському смислі буття розглядається як діалектична єдність суспільного буття і суспільної свідомості. Суспільне буття – матеріальна, предметно-чуттєва сторона життя суспільства, соціально-практична діяльність людей і її продуктив-світ культури як теоретично і практично освоєної природи.

Суспільна свідомість – ідеальна, духовна сторона життя суспільства, сукупність поглядів, ідей, вчень, теорій, якими люди керуються у своїй практичній діяльності (наукові знання, політичні, правові ідеї, моральні принципи і норми, художні образи, релігійні переконання, філософські погляди).

В проблемі взаємозв'язку природного і соціального (суспільного) буття марксизм виходить з первинності природного, а в проблемі взаємозв'язку суспільного буття і суспільної свідомості з первинності суспільного буття, розглядаючи суспільну свідомість як творче відображення суспільного буття.

У немарксистській філософії кінця XIX-XX сторіччя продовжувала розвиватися настанова на розгляд буття як продукту діяльності духу. Однак при цьому по-новому тлумачиться саме буття: натуралістично-об'єктивістський і субстанціональний підходи до його розуміння поступилися місцем функціональному: ні "що воно є", а "як воно існує". У ряді філософських концепцій поняття буття зводиться до специфічної форми буття-людського існуванні. У Ф.Ніцше буття тлумачиться як узагальнення поняття життя. У В.Дільтея ("філософія життя") справжнє буття співпадає з цілісністю життя, що осягається науками про дух. Г.Ріккерт ("неокантіанство") розрізняє чуттєво-реальне буття, з яким, має справу природознавство, і реальне буття (світ духовних цінностей), з яким має справу філософія. Е.Гуссерль (феноменологія) розрізняє реальне і ідеальне буття. Перше є зовнішнім, фактичним, тимчасовим, а друге – світ чистих суттєвостей ("ейдосів"), які мають справжню явність. Н.Гартман протиставляє матеріальне буття як емпіричне, тимчасове ідеальному буттю як надісторичному, вічному. М.Хайдеггер, критикуючи традиційний підхід до буття, оснований на розгляді його як існуючого, як субстанції, як чогось ззовні даного і протилежного суб'єкту, вважає, що проблема, буття має сенс лише як проблема людського буття, як проблема граничних засад людського існування, дуже важливим вираженням якого є страх перед ніщо. Ж.П.Сартр, протиставляючи буття у собі і буття для себе, розмежовує матеріальне буття і людське буття. Перше є для нього щось косне, що виступає тільки як перешкода, що взагалі непідвладне людській діяльності і пізнанню. Друге – усвідомлення матеріальної реальності як загрози нашому життю, як кордони нашого пізнання, а також як те, що використовується або є можливим знаряддям нашої діяльності. Основна характеристика людського буття за Сартром – вільний вибір можливостей. Взагалі екзистенціалізм (вже названі М.Хайдеггер, Ж.П.Сартр, а також К.Ясперс, А.Камю, Г.Марсель, росіяни Н.Л.Бердяєв, Л.Шестов та ін.) відкидає правомірність розгляду буття як такого, буття як чогось об'єктивного. Вони розуміють буття як інструментальне поле, як горизонт можливостей, в межах якого існує і розвивається людська свобода.

Таким чином, проблема буття, само поняття буття, обертаючись все новими і новими гранями, протягом от вже більш двох тисяч років ініціює філософські роздуми в нових, підчас неочікуваних напрямках, породжуючи багатокольорову палітру філософського світогляду.

Проблему буття, очевидно, можна вважати вічним питанням філософії. І все-таки розробка філософами категорії буття дала корисні результати: виявлено специфічний зміст буття, обґрунтована логічна і гносеологічна необхідність категорії у філософії та ін. У широкому розумінні буття є захоплююча реальність, гранично загальне поняття про суще взагалі. Буття є те, що існує: матерія, речі, властивості, зв'язки і відносини. У формі

духовної реальності існують ідеї, теорії, гіпотези, навіть плоди найбурхливішої фантазії, казки, міфи та ін. Отже, буття охоплює і матеріальне, і духовне. На відміну від категорії існування, де акцент робиться на вираженні просто наявності якихось фрагментів реальності, у категорії буття не сама наявність, а присутність конкретних реальностей у їх якісній визначеності. Категорія буття повніше характеризує багатоманітний світ, тому що існувати і бути виражають різний зміст, що відрізняється уже на рівні буденної свідомості. Якщо людина соціально пасивна, обмежується життям живої істоти, то про неї говорять, що така людина не живе, а існує. Буття людини, отже, по своїй суті передбачає активний прояв усіх її сил у всіх сферах життєдіяльності. Буття - загальна основа практично діяльного і пізнавального освоєння людиною світу. Важливою особливістю категорії буття вважається обов'язкова наявність у реальних речей певних властивостей. Щоб мати які-небудь властивості, річ спочатку повинна бути. І в такому розумінні буття передує всьому, що є у світі. Не випадково і Біблія починається з «Книги буття», а Євангелія від Іоанна зі слів «Спочатку було слово». Це, очевидно, можна розуміти і так, що створенню світу уже передувало буття абсолютного змісту.

3. Поняття сутність, існування

Під сутністю розуміють те, що складає суть речей, сукупність їх основних властивостей, їх внутрішній зміст, який виражається у єдності всіх багатоманітних і суперечливих форм буття. У відносинах людина - світ суть виражає глибину зв'язків людини і її предметного оточення, виникнення, функціонування і розвиток систем. Із руйнуванням суттєвих властивостей припиняється існування процесів. А факт присутності явищ, процесів фіксується категорією існування.

В історії філософії поняття існування вживалося звичайно для визначення зовнішнього буття речі або процесу, яке, на відміну від суті речі, досягається не мисленням, а досвідом. Раціоналізм XVII-XVIII стст. (Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Георг Гегель та ін.) у розумінні існування виходив з вчення про тотожність мислення і буття. Категорія існування тут, по суті, трактується як дещо розумне, раціональне. Пізніше, у XIX ст., категорія існування набуває іншого розуміння у датського релігійного філософа Сьорена К'єркегора, який на протигагу традиціям раціоналізму тлумачив існування як людське буття, що досягається безпосередньо. Існування одиничне, особисте, кінцеве. На початку XX ст. к'єркегорівське розуміння існування відроджується екзистенціалізмом, де поняття існування займає центральне місце. Існування трактується екзистенціалізмом як дещо співвіднесене із трансценденцією, тобто виходом людини за власні межі. У Мартіна Хайдегера існування - це буття того сущого, яке відкрите для явності буття, у якій воно знаходиться завдяки тому, що переносить її. Під сущим тут мається на увазі людина, а переносити що-небудь Мартін Хайдеггер розуміє у значенні турбуватися про що-небудь.

Категорія існування традиційно використовується у філософії для вираження факту наявності якої-небудь речі, процесу або явища. Існувати - означає бути в наявності. При всьому, здавалося б, багато обіцяючому інформаційному обсязі з'ясовується, що категорія існування відзначається досить бідним змістом, фіксує наявність, не розкриваючи специфічності, єдності й інших властивостей, що відображаються онтологічною категорією дійсності.

4. Буття людини як філософська проблема

Характеристика загальної категорії буття дає можливість виділити деякі сторони системи: Людина - Світ, які осмислюються за допомогою поняття буття.

Перша: тема життя і смерті людини. У процесі життя у кожної людини неминуче виникають питання: «Що таке життя?», «Скільки я проживу?», «У чому сенс мого життя?», «Що буде зі мною після смерті?» та ін. Релігійні, етичні та філософські системи дають на них різні відповіді. Одні вважають, що з фізичною смертю людини вмирає і душа, інші визнають потойбічне життя, треті - життя після смерті. Дійсно, як у таких складних питаннях розібратися? Людина не більше, ніж

піщинка у безмежному світі. Як людина з ним зв'язана? Категорія буття методологічно орієнтує шукати відповіді на запитання на основі єдності індивідуального, окремого (одиночного) і Всесвіту. Специфіка буття людини полягає в тому, що людина одночасно має три відносно різні буттєві виміри. Перший вимір людини фіксує реальне буття окремої людини як мислячої і відчуваючої істоти. Другий вимір пов'язаний з тим, що людина, як індивідуальна особа, належить до виду *Homo Sapiens*, який береться на конкретному етапі еволюції світу. Третій вимір характеризує людину як соціально-історичну істоту. Тільки в єдності всі три виміри дозволяють правильно визначити суть системи Людина - Світ, зрозуміти її місце у світі, що змінюється, відповісти на запитання про сенс життя, буття людини.

Друга сторона в системі Людина - Світ пов'язана з осмисленням суперечливої єдності неминущого буття як цілого і минушого буття окремих речей, їх властивостей і відносин. Усе окремо існуюче живе, як відомо, має коротке життя, що вимірюється у деяких випадках тільки годинами. Виникає питання: як пов'язані між собою окреме (минуще) і ціле (неминуще)? Справжнє незмінне і неминуще буття в античного філософа Парменіда є дещо стійке і надійне, а всякі зміни - тільки свідчення несправжності і небуття. Ближче до істини розмірковували античний філософ Геракліт і німецький філософ Георг Гегель. Суть буття не нерухома, стверджували вони, а знаходиться у вічному становленні, в єдності буття і небуття (відсутності буття). Знаменитий гераклітів «вогонь» як принцип і основа світу, у поетичній і наочній формі поза усім, влучно виражає буття у становленні. Міркування про мінливість буття неминуче приводять до виникнення проблеми часу. Буття відображає рух, зміни фрагментів буття, фіксує час їх існування. Світ є єдність, вічне становлення неминущого буття природи як цілого і минулих, тимчасово існуючих окремих речей. Завдяки своєму існуванню природа, людина, суспільство, ідеї та ін. утворюють цілісну єдність неминущого світу, що має внутрішню логіку існування і розвитку.

І, нарешті, третя сторона у системі Людина - Світ дозволяє глибоко зрозуміти структуру буття, осмислити його види і форми, простежити їх взаємозв'язок. Існують такі форми буття: по-перше, буття речей, властивостей, відносин, процесів природного і штучного походження (тобто створених зусиллями людини); по-друге, буття людини; по-третє, буття соціального, в якому розрізняють соціальне життя окремої людини і буття суспільства як цілого; по-четверте, буття ідеальне (духовне), що поділяється на суб'єктивне ідеальне (індивідуальне), об'єктивне (позаіндивідуальне) і об'єктивне ідеальне (сукупність завершених творінь духу); по-п'яте, буття біосферне (земна оболонка, охоплена біологічним життям).

5. Особливості форм буття

Буття природи (перша природа), її речі, властивості і відносини, стани і процеси характеризуються тим, що буття природне об'єктивне, первинне і не залежить від свідомості людини. Природа безкінечна в часі і просторі, була завжди, є і буде. Однак, така особливість притаманна лише природі, тоді як життя окремих речей, властивостей і відносин характеризується чергуванням буття і небуття. Буттю природи, отже, притаманний взаємозв'язок минушого і неминущого буття окремих речей, процесів і станів в неминущому бутті природи. Поняття природи знаходиться в одному ряду з поняттями Універсуму, Всесвіту і характеризується універсальністю, законовідповідністю і самодостатністю. Особливість буття речей, вироблених людиною («другої природи»), тісний взаємозв'язок природного матеріалу, втіленого ідеального (духовного), опредмеченої (перенесеної на предмет) діяльності людини, а також соціальних функцій створених речей. Штучна природа - світ єдиний, цілісний, такий, що розвивається за специфічними законами, створюється на основі мети, покладеної в діяльність людини, і включає знаряддя праці, промисловість, інфраструктуру школи, об'єкти культури, предмети побуту та ін. Буття штучне є «соціально-історичне, а саме, цивілізоване буття». Речі «другої природи» битійствують нібито у двох вимірах, живуть двома життями відразу: природним, тобто створеним

«першою природою», і тією, яку їм визначила людина. «Друга природа» тісно пов'язана з існуванням людини, рівнем її свідомості, практичними навиками, оскільки виникла в результаті її діяльності, у штучному світі діють і закони «першої природи». Штучна ж сфера перебування, де безпосередньо і живе людина, відносно самостійне буття.

Буття людини характеризується рядом особливостей. Людина - частина природи і, як усе живе, підпорядковується її законам: проходить етапи виникнення, розвитку і загибелі, включаючись тим самим у діалектику буття і небуття. Людське тіло, як і всі речі природи, підпадає дії закону збереження речовини і енергії. Біологія людини - відносно самостійний світ, порушення якого з боку здоров'я таїть у собі шкідливі наслідки для нових поколінь, особливо якщо зміни пов'язані з порушенням екологічного балансу між людиною і природою. Особливості буття людини не вичерпуються тим, що людина - природна істота.

Людина - істота, яка володіє свідомістю і здатна до людських форм спілкування. Наявність свідомості у людини якісно виділяє її серед інших високорозвинених тварин і надає їй буттю нових особливостей. По-перше, завдяки свідомості людина на основі предметно-практичної діяльності задовольняє свої потреби і тим самим взаємодіє з іншими формами буття. По-друге, людина має не тільки свідомість взагалі, але й душу, що дозволяє їй усвідомлювати саму себе, свою історичність, свою неминучу смерть. Діяльність душі створює умови для розуміння залежності і водночас відносної незалежності людини від зовнішнього середовища, забезпечує самостійність мислення, свободу. Індивідуальний дух встановлює зв'язок людини зі світом інших битійних форм, усвідомлює їх суть і тим самим піднімається над світом тварин і природи. Завдяки тілесно-духовній організації, людина є особистістю, здатна до цілеспрямованої, планомірної діяльності, до творчості, до «самосвідомості» і самоформування самої себе. Людина підноситься над природою як духовно-культурна істота. Її суть в тому, що відрізняє цілісне від доцільного, корисне від приємного. По-третє, людина суспільна істота, тому що не здатна стати людиною поза соціальним оточенням, у повній ізоляції від інших людей. Її життєдіяльність не може проходити нормально без використання знань, знарядь праці, досвіду, що здобуті і створені іншими людьми, суспільством. Процес соціалізації індивіда - необхідний атрибут життєдіяльності кожної людини, який продовжується усе життя. Суспільна сутність людини проявляється і в тому, що вона залучена у реальний історичний процес і бере участь у суспільному житті: у колективній праці, соціальних реформах, страйках, війнах.

Буття соціального (суспільства) є частина матеріального світу, що відособилася від природи, форма життєдіяльності людей, що історично розвивається. Суспільство - надзвичайно складна система, включена у суперсистему Космосу і Землі, що має в становленні і розвитку специфічні особливості. Буття соціального — результат цілеспрямованої і доцільно організованої сумісної діяльності великих груп людей на основі спільних інтересів і договору. Джерело розвитку буття суспільства складається з векторів різних сил: природних, власне соціальних і духовних. Суспільство складається із системи соціальних, державних, владних інститутів, взаємодія яких забезпечує йому можливість функціонувати і розвиватися як система відносин. Соціальне буття - це реальність особливого роду, що не належить до інших форм буття, в тому числі до психічних, індивідуальних аспектів людського існування.

Виникає буття соціальне в результаті різноманітних взаємодій індивідів і утворює позаіндивідуальну і надіндивідуальну реальність. Основу взаємодії індивідів складає соціальна дія, поєднання соціальних дій породжує стійкі змістовні зв'язки поведінки. Категорія вищого порядку - соціальні відносини, тобто стійкий зв'язок взаємно орієнтованих соціальних дій (Макс Вебер). Так, прикладами соціальних відносин можуть бути боротьба, ворожість, любов, конкуренція, обмін та ін. Саме в системі соціальних відносин реалізується соціальне буття індивіда. Системоутворюючим фактором сучасного суспільства багато філософів вважають

інформацію - нову соціальну реальність, де виробництво уже не розглядається як таке, що визначає суспільний устрій, і разом з тим змінюється концепція буття індивіда у суспільстві. Людина в межах нової суспільної якості уже не розглядається як, насамперед, людина економічна, діяльність якої і в соціальній сфері визначається вигодою, користю, інтересом (Карл Маркс, Еміль Дюркгейм та ін.). Виникли: нова раціональність, нові мотиваційні механізми, нові постматеріалістичні цінності, що не визначаються у системі виробництва і утилітаристської етики. Соціальне буття - складне, якісне, специфічне явище, що є органічною єдністю окремої людини і буття суспільства.

Буття ідеального (духовного) складається із суб'єктивного (індивідуального), об'єктивного (загального) і об'єктивного (сукупності завершених творінь духу) духовного. Що ж розуміють під ідеальним? Ідеальне - філософське поняття, що означає якийсь нематеріальний початок. Ідеальне - це результат освоєння людиною себе і світу. Ідеальне представлене у формах свідомості людини, діяльності, культури. Суб'єктивне (ідеальне) буття притаманне окремій людині і є результат соціалізації, внутрішньої духовної діяльності, що не припиняється до кінця життя. До суб'єктивного буття належить: свідомість індивіда з усією її різноманітністю швидкоплинних вражень, почуттів, переживань, думок, ідей, переконань, настанов, знання, самосвідомість, неусвідомлення та ін.

Становлення індивідуального ідеального проходить завдяки вrostанню людини в сферу об'єктивного духу, в духовну сферу, культуру, що здійснюється через виховання і освіту. Об'єктивне ідеальне буття є надіндивідуальні, відчужені (самостійно існуючі) форми духовності, носієм яких виступають соціальні спільності, народ, суспільство. Змістом об'єктивного ідеального є, насамперед, мова (букви, тексти, правила, стилістика та ін.). Уся реальність відчужена від окремої людини і поколінь людей. Мова - особлива реальність, світ, відображений у людській культурі. Смертні люди змогли завдяки мові породити безсмертні ідеї і тим самим забезпечили соціальну пам'ять, носієм якої є народ. До об'єктивного ідеального належать також панівна мораль, моральність, ідеали, цінності (краса, справедливість, істина), традиційні форми виховання і освіти, діюче право, прийняті цінності, панівний світогляд (релігія, філософія), норми мислення та ін. Об'єктивне ідеальне органічно пов'язане із суб'єктивним, особистий дух биттійствує завдяки зв'язку з об'єктивним. Об'єктивне ідеальне втілене у сукупності завершених творінь свідомості людини. Будь-який твір індивіда можна розглядати як єдність матеріального і визначеного ідеального. Об'єктивне ідеальне наявне в усіх речах і процесах «другої природи», в тому числі і утилітарного призначення, зафіксоване у визначеному рівні розвитку виробництва, техніки, культури, науки. В об'єктивному дусі мистецтва пізнаємо живий дух давно померлих людей, інших історичних епох.

На сучасному етапі розвитку світового співтовариства буття біосфери заповнило розум усього мислячого людства (біосфера від грецького - *bios* - життя і *sphaera* - сфера). Біосфера, за Володимиром Вернадським, — це земна оболонка, охоплена біологічним життям, що накладає на неї своєрідну геологічну і фізико-хімічну організованість. Виникнення життя на Землі і пов'язане з ним утворення біосфери в науці розглядається не як ізольована поява вогнищ життя в окремих ареалах, а як єдиний процес утворення життя на всій планеті із зародженням відповідних умов. У результаті швидкого розвитку виробничих сил суспільства відбулося стрімке зростання так званого антропоного фактора, тобто людського впливу на навколишню природу із споживацьким до неї ставленням з боку людини. У 60-і роки ХХ ст. виникла глобальна екологічна криза, негативні наслідки якої становлять реальну загрозу для життя людей. Вихід із неї - коеволюційний шлях розвитку суспільства, тобто в гармонії суспільства і природи.

Безперечно, всі форми буття - буття речей, властивостей, відносин, процесів природного і штучного походження, буття людини, буття соціального, буття ідеального і біосфери мають якісні

відмінності, і водночас взаємопов'язані, оскільки світ - єдине ціле. Осягнення людиною буттєвих форм здійснюється з позицій єдності світу, органічного взаємозв'язку всіх форм буття. Форми пізнання буття: наукове, буденне, релігійне, надчуттєве, музичне, містичне та ін. Суспільством вироблені різні методи осягнення буття. Перспективним є метод, що ґрунтується на принципі системного аналізу. На початку 70-х років Бертран Рассел і Імре Емерлі сформувавши концепцію про цілеспрямовані системи, що прямують до ідеалу, вважаючи, що розвиток у будь-якій сфері людської діяльності йде шляхом вибору певного ідеалу, який описує граничний стан сфери (взагалі недосяжний), знаходження послідовності мети, що виступає віхами на шляху від поточного стану до ідеального, процесу досягнення мети і зміни ідеалу. Щоб отримати такий ідеал (речі або діяльності) необхідно: встановити "суттєві для виду ознаки, визначити діапазон їх значення для одних змінних, які розглядаються як бажані, установити гранично високі значення, а для другої (небажані) - значення рівні нулю. Суть же самого ідеалу соціального осягнення буття зводиться, по-перше, до положення, що знання, незалежно від їх форми, не становлять самі по собі соціальну цінність. Осягнути що-небудь ні в якому разі не означає «отримати знання», треба одержати соціальний ефект, що базується на знаннях; по-друге, у межах відомого діяльність у будь-якій сфері набуває характеру становлення технології, що дає гарантований ефект; по-третє, сфера невідомого повністю локалізована і як така ідентифікована (прирівняна); по-четверте, все, що підготовлено попереднім розвитком, відразу ж пізнається, причому соціальних та інших обмежень не існує; по-п'яте, соціалізація пізнаного здійснюється негайно і повністю, з'ясовуються всі наслідки нового факту. Обмежень тут також немає. Ідеал - момент цілепокладання. Дія його механізму ґрунтується на послідовній відмові від ідеалізацій до рівнів, що узгоджуються з наявним станом реальності. Метод ідеалу, в основі якого лежить системний аналіз, не єдиний спосіб осягнення буття, існують і інші, але всі вони враховують взаємозв'язок форм буття, цілісність світу.

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Що таке онтологія? Що є об'єктом її вивчення?
2. Які існують філософські підходи до розуміння поняття «світ»?
3. Охарактеризуйте основні етапи формування уявлень про буття в філософії. Виділіть характерні особливості кожного етапу.
4. Розтлумачте сенс та розкрийте історичну видозміну категорій «сутність» та «існування».
5. З яких позицій можна підходити до розкриття філософської проблеми буття людини?
6. Які особливості людського буття Ви можете виділити?
7. Які Ви можете назвати форми буття? Дайте їм характеристику

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. У якій думці найадекватніше визначається категорія буття?

- А. Буття – це матеріальний світ.
- В. Буття – це безмежний Всесвіт.
- С. Буття – це все форми психічної діяльності.
- +D. Буття – це все, що існує.
- Е. Буття не існує, є тільки небуття.

2. Поняття «Esse» і «essentia» перекладаються з латинської як:

- А. Існування і сутність відповідно.
- В. Сутність і існування відповідно.

+С. Буття і сутність відповідно.

D. Сутність і буття відповідно.

E. Буття і існування відповідно.

3. Виберіть правильний варіант:

+A. Буття – це все суще, а існування – це буття одиничного, конкретного.

B. Буття – це буття одиничного, конкретного, а існування – це все суще.

C. Буття – це все об'єктивно суще, а існування – це буття одиничного, конкретного тільки в людській свідомості.

D. Буття – це все суще, а існування неможливе.

E. Буття неможливе, можливо тільки існування одиничного, конкретного.

4. Першоосновою світу є духовне начало. Це положення відстоює:

A. Філософія.

B. Матеріалізм.

C. Утилітаризм.

D. Прагматизм.

+E. Ідеалізм.

5. Потенція і акт у філософії розрізняються як:

A. Дійсне і можливе буття відповідно.

+B. Можливе і дійсне буття відповідно.

C. Реальне і можливе буття відповідно.

D. Реальне і дійсне буття відповідно.

E. Сексуальна можливість і статевий контакт відповідно.

6. З погляду матеріалістів XIX-XX ст., духовне – це:

A. Світовий початок.

B. Абсолютний Дух.

C. Людська душа і Абсолютний Дух.

D. Тільки людська душа.

+E. Людська свідомість і результати її діяльності.

7. Яка думка відповідає ідеалістичному баченню буття?

A. Ідеї повинні відповідати речам.

+B. Речі повинні відповідати ідеям.

C. Повинно бути взаємодоповнення між речами і ідеями.

D. Ідей не існує до речей.

E. Ідеї є лише відображенням матеріального світу.

8. Щось внутрішнє, глибинне, відносно стійке, таке, що визначає природу того або іншого предмету, явища, процесу, – це:

+A. Сутність.

B. Необхідність.

C. Явище.

D. Субстанція.

E. Форма.

9. Вкажіть правильний варіант:

У «гомінідну тріаду» не входить така відмінність людини від тварин, як:

A. Високорозвинений головний мозок.

B. Розвинута рука.

C. Прямоходіння.

+D. Мовленнєвий апарат.

E. Поняття «гомінідної тріади» не існує, є поняття «гомінідної дуади».

10. Спроба поєднання у вченні про походження людини ідей природної еволюції і Божественного Творчого Акту властива:

A. Традиційним релігійно-філософським концепціям.

B. Природничонауковим концепціям.

С. Матеріалістичним концепціям.

Д. Біогенетичним концепціям.

+Е. Новорелігійним концепціям.

11. Антропогенез почався:

А. Близько 1 млн. років тому.

В. Близько 0,5 млн. років тому.

С. Близько 100 тис. років тому.

Д. Близько 40 тис. років тому.

+Е. Близько 3 млн. років тому.

12. Єдиним регулятором діяльності людини є його власна воля. Така позиція – ядро:

А. Жорсткого детермінізму.

В. М'якого детермінізму.

С. Провіденціалізму.

Д. Релігійного фаталізму.

+Е. Волонтаризму.

13 Абсолютизація свободи волі людини властива:

+А. Ф.Ніцше.

В. К.Марксу.

С. Б.Спінозі.

Д. І.Канту.

Е. Сенеці.

14. Сутність людини у всіх її вимірах вивчає:

А. Філософська пропедевтика.

+В. Філософська антропологія.

С. Герменевтика.

Д. Синергетика.

Е. Етика.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Проблема буття в історії філософії.
2. Структура буття: об'єктивна та суб'єктивна реальність.
3. Природа, сутність та призначення людини.
4. Буття людини як основна проблема екзистенціалізму.
5. Лікувально-профілактична діяльність суспільства як вид діяльності людини.
6. Взаємодія інтелекту, волі та емоцій у діяльності людини. Реальність думок та вчинків людини у соціальному просторі.

Тема № 5. «Філософська проблема матерії та її основних характеристик / підготовка до семінару (до усного опитування, бесіди чи дискусії)» – 4 г.

1. Актуальність теми.

Світ, у якому ми живемо і частиною якого ми є, — це матеріальний світ. Він містить у собі предмети та процеси, які перетворюються, виникають і зникають, відображаються в нашій свідомості та існують незалежно від неї. Як кожен із цих предметів окремо, так і предметні спільноти можуть бути розглянуті у якості об'єктів дослідження в рамках тієї чи іншої науки

(зокрема, медицини). Але вони самі по собі не в змозі надати всеохоплюючого поняття матерії – тут на допомогу приходить філософське узагальнення, з результатів якого дедуктивно виводяться відповідні конкретні положення, які потім використовуються в спеціальних науках. Тому для глибокого розуміння сутності явищ та процесів матеріального світу необхідним і актуальним є вивчення відповідної теми курсу філософії.

Свідомість – родова ознака людини, що виокремлює його із світу тварин. Воно є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є сенсообразуючим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

2. Конкретні цілі заняття:

- Інтерпретувати філософське поняття матерії для розуміння об'єктивних характеристик та станів організму людини.
- Розуміти поняття "рух", розрізняти види руху.
- Пояснювати поняття простору та часу, зміст та закономірності прояву "біологічного простору" та "біологічного часу".
- Пояснювати проблему свідомості в філософії.
- Розуміти взаємозв'язок фізіологічного та психічного в людині.
- Пояснювати структуру та ознаки свідомості.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування

	свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості
--	--

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що є фундаментальною підставою існування конкретних одиниць фізичного світу.

Рух – поняття, що охоплює в найзагальнішому вигляді всіляку зміну та перетворення; в механіці — зміна положення в часі і в просторі.

Простір – загальна форма буття, в якій виражається протяжність, структурність і взаємне розташування співіснуючих об'єктів.

Час – загальна форма буття, в якій виражається тривалість процесів взаємодії та послідовність зміни станів об'єктів.

Свідомість – вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої.

Несвідоме – певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т. д.

4.5. Теоретичні питання до заняття:

1. Категорія «матерія» та її фундаментальне значення в філософії і науковому пізнанні.
2. Людський організм як органічна єдність природного, біологічного та соціального – об'єкт лікарської діяльності.
3. Поняття "рух". Різноманітність форм руху, їх класифікація.
4. Простір та час як основні форми та атрибути матерії.
5. Розвиток природничо-наукових уявлень про простір та час.
6. Біологічний простір та час.
7. Матеріальна єдність світу.
8. Сучасна наука про системно-структурну організацію матеріального світу. 9. Проблема змінюваності світу та його розвитку.
10. Місце синергетики в поясненні світу.

11. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст, ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.
12. Аналіз концепцій свідомості в історії філософії: гілозоїзм, вульгарний матеріалізм, фрейдизм, біхевіоризм, психологічний напрям.
13. Природничо-науковий аспект свідомості: взаємозв'язок фізіологічного та психічного.
14. Соціально-філософський аспект проблеми свідомості.
15. Структура свідомості. Ознаки свідомості.
16. Свідоме та несвідоме в психіці людини, фрейдизм та неофрейдизм в поясненні структури людської психіки та природи і ролі підсвідомого.

5. Зміст теми:

1. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст

Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, релігія, філософія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невлотливими. По-третє, при дослідженні проблем свідомості забагато суб'єктивного в оцінці різних її аспектів. Візьмемо для прикладу сучасну психіатрію, її критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями довго були (і багато з них є): прямотинійність, чудакуватість, в'ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії.

Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб'єктивної оцінки і тлумачення. Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, в тоталітарній державі використовувалася як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками. Бо будь-кого, хто критикував владу, хто висловлював своє негативне ставлення до неї, можна було у будь-який час відправити у "психушку".

Ось деякий (далеко не повний) спектр визначень та підходів до проблеми свідомості:

1. Свідомість – продукт людського мозку як високоорганізованого матеріального утворення;
2. Свідомість – вища форма відображення дійсності;

3. Свідомості передують більш прості форми відображення;
4. Свідомість не має свого змісту, котрий не був би взятий з об'єктивної дійсності; свідомість не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.
5. Свідомість детермінована біологічно, генетично;
6. Свідомість обумовлена суспільними відносинами.

Що ми не знаємо про свідомість людини, про її мозок як матеріальний носій свідомості? Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення. Директор Інституту по вивченню мозку Російської Академії наук академік Бехтерева з цього приводу говорить так: “Якщо мене запитате, якого походження людський мозок – земного чи космічного, то я відповім: не знаю”.

2. Позиції матеріалізму та ідеалізму щодо проблеми свідомості

У філософії є дві найбільш відомі концепції, котрі розглядають проблему свідомості. Перша з них прагне з'ясувати сутність, особливості, природу та походження явища. Друга – констатує те, що свідомість унікальний феномен. Перша концепція – матеріалістична, друга – ідеалістична.

Ідеалістичний напрямок представляють такі філософи, як Гегель, Гуссерль (феноменологія). У Гегеля феномен свідомості є проявом Абсолютного Духу, незалежного від людини. Саме розглядові цієї проблеми Гегель присвятив свою працю “Феноменологія духу”. Поняття “феноменологія” означає вчення про Єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів цього напрямку, є феномен людської свідомості. Феномен (з грецької) – явище, єдине, унікальне, неповторне. Під свідомістю феноменологія розуміє перш за все її абсолютну реалізацію з її потенційного стану. Гуссерль вважав, наприклад, що свідомість саме є таким унікальним феноменом, незалежним від людини і її суспільного середовища. Філософія, на думку Гуссерля, може бути зрозумілою як “строга наука”, лише тоді, коли вона своїм предметом має таку “чисту” свідомість. Сучасними послідовниками Едмунда Гуссерля є Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та інші.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955). Феноменологія останнього виходить з того, що людина, її свідомість, як феномени, є складовими частинами еволюційного розвитку, вони виникають природним шляхом. Філософ відкидав старозавітний міф про створіння Богом першолюдини – родоначальника всього людства. Весь світ, на думку Тейяра де Шардена, – еволюційна система; це – “основна умова, котрій повинні віднині підпорядковуватися всі теорії, гіпотези, системи” (Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1987.). Матерія є “матрицею”, на якій формується духовне начало. Тому останнє притаманне всьому сутнісному. Воно властиве навіть молекулі. В живій природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає “самосвідомістю”, бо людина “знає, що вона знає”. Якісно відмінними етапами шарденівської еволюційної системи є: “попереднє життя”, “життя”, “феномен людини”. Перший етап – це еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток всіх форм живих організмів, в тому числі і людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. В цей період здійснюється формування “єдиного людства” зі своєю сферою “духу” або “ноосферою”, через яку можливий вихід людини, як унікального феномену, до “зверхжиття”, “універсуму”, до “крапки Омєги”, якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини, на думку філософа, є способом її Єднання з Всесвітом, виходом за межі свого “Я”, для прилучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Є ще, власне, релігійна точка зору на проблему свідомості, в основі якої лежить уявлення про божественне походження останньої: “свідомість дав людині Бог”. Красномовним у цьому зв’язку є висловлювання Папи Івана Павла II, котрий наголосив, що “еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух”.

3. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії

Що передує свідомості як вищій формі відображення дійсності? Які передумови цього? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути генезис (зародження), та розвиток форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.

Неорганічний рівень: носій відображення – просте, механічне віддзеркалення. Вся неорганічна природа має здатність відображати. Органічний рівень: носій відображення – жива природа (рослини, прості організми). Форма відображення – подразливість, реакція на безпосередній вплив предметів і явищ об’єктивної дійсності. Характер відображення – здатність реагувати на зовнішні чинники, слабка активність. Більш високі, якісні ознаки відображення характерні для тваринного світу. На цьому органічному рівні носієм відображення є вищі тварини. Форма відображення – відчуття, розсудливість, психічна діяльність. Характер відображення – психічна активність, розсудлива діяльність з елементами індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо. Ф.Енгельс підкреслював, що “нам спільні з тваринами всі види розсудливої діяльності: індукція, дедукція, аналіз незнайомих предметів (вже розбивання горіха є початком аналізу), синтез (у випадку хитрих витівок у тварин) ...” (Ф.Енгельс. Діалектична природа, стор. 176).

Соціальний рівень: носій відображення – людина як суспільна істота. Форма відображення – психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова. Характер відображення – понятійний (категоріальний), притаманний лише людині; ідеальний – постановка мети з наперед уявленим результатом людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людиною своїх потреб (планування). Таким чином, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До перших слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До других, в широкому розумінні цього слова, – соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота, – вищий ступінь у розвитку живих організмів, але й тим, що вона істота – суспільна, – продукт і суб’єкт трудової діяльності і культури (К. Маркс).

4. Свідомість і психіка. Свідомість і мислення

Людина відображає об’єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, але і на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні – у тілесних рухах, жестах, міміці; внутрішньо – у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам’яті, темпераменту, мислення тощо. Свідомість і психіка – це не тотожні поняття. Перше, безумовно, є психічним процесом. Однак друге не завжди є усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині.

Свідомість і мислення – не тотожні поняття. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і раціональне. Мислення – це розумова, інтелектуальна діяльність, процес відображення дійсності у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях, концепціях. Процес цей здійснюється в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Це – ідеальна діяльність по духовно-практичному освоєнню світу через розкриття сутності явищ, визначення тенденцій, закономірностей їх розвитку, через продукування нових ідей, моделювання можливих ситуацій, планування дій, знаходження шляхів їх реалізації.

Основними операціями мислення є абстрагування, узагальнення, опосередкування.

Відправляючись від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв'язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення. І насамкінець слід підкреслити, що особливістю мислення є те, що воно має категоріальний характер – знання, котре дістається в процесі пізнання, закріплюється, фіксується в категоріях. Отже, поняття “свідомість” за своїм змістом більш широке, ніж поняття “мислення”. Останнє є одним з складових структурних елементів першого.

5. Мислення і мова

Мислення і мова складають єдине ціле. Між ними існує нерозривний, органічний зв'язок. У мові людина матеріалізує свою думку, втілює її у слово, надає її форму предметності. Мислення людини реально виявляється у формі її мови, мовного виразу. Як людина висловлюється, так вона практично і мислить. Не випадково К.Маркс підкреслював, що “мова є безпосередня дійсність думки” (Див. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 3, стор. 427). Поряд з суспільним характером праці, мова визначає специфіку самої людини, її свідомості, мислення і психіки взагалі. Саме це мав на увазі Мартін Хайдеггер, коли стверджував, що “сутність людини виявляється у мові” (М.Хайдеггер. *Время и бытие*. М., 1993, стор. 259). Людина може виявляти свої думки, своє мислення, різними способами (звуками, жестами, фарбами, знаками, діями, виробами, поведінкою і т.д.). Однак універсальним засобом мислення є мова. “Думки вимагають слів” (Б.Рассел. *Человеческое познание*. М., 1957, стор. 94). “Про наші думки, – писав Гегель, – ми знаємо лише тоді..., коли даємо їм форму предметності...”. Таку предметність надає думкам “... членороздільний звук, слово. Слово надає думкам їх... справжнє наявне буття” (Гегель. *Философия духа*. Соч., т. III, М., 1956, стор. 272). Розумова, інтелектуальна діяльність, процес абстрагування, знаходження загальних властивостей речей і явищ, вимагають слів, мовного втілення. У мові людина матеріалізує свою розумову діяльність і може розглядати її результати як об'єкти (наприклад, художній твір, наукова праця тощо). Таким чином, інтелектуальна діяльність людини, цілком духовна, внутрішня, що проходить в певному сенсі непомітно, завдяки мові об'єктивується і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Завдяки мові, думки окремих людей стають надбанням інших.

6. Самосвідомість

Структурним компонентом свідомості є самосвідомість, самосвідомість – унікальний феномен, притаманний лише людині. Це здатність людини усвідомлювати саму себе. Практично це означає, що людина може сама оцінювати свої здібності, переваги, недоліки, думки, почуття, інтереси, поведінку; визначати своє місце і роль у природі, суспільстві, колективі, родині. Самосвідомість – це друге “Я”, своєрідний “двійник” людини, її рефлексія на умови, в котрих вона знаходиться. Це – здатність людини до “самороздвоєння”, самооцінки і самокритики. Самосвідомість в широкому розумінні цього поняття – це усвідомлення людиною свого світогляду, мету, інтересів, мотивів своєї духовно-практичної діяльності. Слід відзначити, що таке явище, як самосвідомість має суспільний характер: міра і висхідний момент ставлення людини до самої себе і до інших – інші люди. Як громада ставиться до людини, так і людина ставиться до громади.

7. Несвідоме

Окрім процесів, котрі контролюються людиною і є свідомими, є дії, котрі здійснюються несвідомо і нею не контролюються. Несвідоме – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т.д.

Несвідоме – це дії, котрі здійснюються автоматично, рефлекторно, коли причина їх ще не встигла дійти до свідомості (наприклад, реакція захисту і т.п.). Несвідоме в широкому розумінні слова – це сукупність психічних процесів, котрі не представлені у свідомості суб'єкта.

Проблема несвідомого завжди була предметом гострої дискусії між вченими, різними філософськими напрямками. Одні філософи стверджували, що психічні процеси, котрі здійснюються несвідомо, мають фізіологічну, матеріальну обумовленість. У поведінці людини, її духовно-практичній діяльності провідну роль відіграє свідомість, а не інстинкти (несвідоме). Інші (З.Фрейд та його учні), навпаки, у діяннях людини пріоритет віддавали несвідомому. За Фрейдом, наприклад, поведінка, характер, культура людини визначається вродженими емоціями, інстинктами, потягами – несвідомим. Несвідоме, на думку вченого, є головним і первинним регулятором людської діяльності, глибинною основою психіки, що визначає все свідоме життя людини. Виходить так, що свідомість людини є другорядним, вторинним регулятором її поведінки, вчинків; що людина у своїй практичній діяльності керується емоціями, хотіннями, потягами та інстинктами. Ніхто не заперечує, що емоції, інстинкти відіграють важливу роль у діяльності людини, однак не настільки ж, щоб вона підпорядковувала їм свою волю, розум, свідомість.

8. Структура свідомості

Свідомість людини – складне і багатогранне явище. Свідченням цього є її структура. Враховуючи вищевикладене, до неї необхідно включити такі елементи: а) психічне (несвідоме, підсвідоме); б) самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); в) мислення (абстрагування, пізнання, мова); г) цілепокладання (постановка людиною цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); світогляд (синтетичний показник рівня свідомості).

Отже, свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і зв'язана з їх психікою, членороздільною мовою, світоглядом, абстрактним мисленням, цілепокладанням, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбаченням результатів останньої. Таким чином, проблеми, які ми розглянули, не мають однозначного вирішення та трактування. Вони складні, багатогранні, важкодоступні для наукового з'ясування. Як у філософії, так і в науці, вони розглядаються в основному на рівні припущень, наукових гіпотез та релігійних концепцій.

Свідомість – родова ознака людини, що виокремлює її зі світу тварин. Вона є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є змістотворчим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.

2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте матеріалістичне та ідеалістичне розуміння свідомості.
2. Сформулюйте уявлення про свідомість, яке розвивав Т. Де Шарден.
3. Які можна виділити форми відображення?
4. У чому полягає різниця між свідомістю і мисленням?
5. Чи існує зв'язок між мовою і мисленням? Як Ви вважаєте, чи впливає мова, якою користується людини, на функціонування її свідомості?
6. Розкрийте суть поняття «самосвідомість».
7. Що таке несвідоме? Які його функції?
8. Які існують позиції щодо ролі свідомого та несвідомого в житті людини?

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Матеріальне ідентифікується:

А. Тільки приладами.

В. Тільки органами чуття.

С. Розумом.

+D. Органами чуття і / або приладами.

Е. Інтуїцією.

2. Вкажіть правильний варіант. Атрибутами матерії є:

А. Структурність і мислення.

В. Мислення і протяжність.

+С. Рух і структурність.

D. Рух і мислення.

Е. Поняття атрибутів матерії логічно некоректно.

3. Відповідає сучасному науковому розумінню простору і часу наступне положення:

А. Простір і час – це форми людської свідомості.

В. Простір і час – це форми соціального узгодження досвіду різних людей.

С. Простір і час – базові умови буття.

D. Простір і час – спосіб, за допомогою якого ми сприймаємо речі.

+Е. Простір і час – це категорії, які відображають основні форми існування матерії.

4. Концепції простору і часу І.Ньютона і А.Ейнштейна називаються відповідно:

А. Субстанціальна і «уявного часу».

В. Реляційна і «уявного часу».

+С. Субстанціальна і реляційна.

D. Відносності і реляційна.

Е. Субстанціальна і «біологічного часу».

5. На безповоротності часу наполягає:

А. Ньютон.

В. Борн.

+С. Пригожин.

D. Ейнштейн.

Е. Планк.

6. Атрибутом духовного є воля, інтуїція. Така позиція властива:

+А. Ірраціоналістичним концепціям.

В. Раціоналістичним концепціям.

С. Пантеїстичним концепціям.

Д. Дуалістичним концепціям.

Е. Матеріалістичним концепціям.

7. Яке співвідношення між поняттями "рух" і "розвиток"?

+А. Розвиток – частина руху.

В. Рух – частина розвитку.

С. Рух і розвиток виключають один одного.

Д. Рух і розвиток – протилежні поняття.

Е. Рух існує, а розвиток – це суб'єктивна оцінка.

8. Відповідає сучасному науковому розумінню твердження, що матерія – це:

+А. Об'єктивна реальність, що володіє атрибутами руху і структурності.

В. Все те, що пізнається через відчуття.

С. Все те, з чого складається світ.

Д. Тільки енергія.

Е. Тільки інформація.

9. Людська свідомість – це:

А. Властивість матерії.

В. Знання про себе, світ, здатність людини набувати знання.

С. Інтегратор можливостей людини (ухвалення рішень, «створення» обставин).

Д. Корінна відмінність людини від тварин.

+Е. Сукупність розумових, чуттєво-емоційних, вольових, мнемонічних, інтуїтивних процесів.

10. Свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але і створює його. Така властивість свідомості має назву:

A. Раціональність.

B. Загальність.

C. Необхідність.

+D. Активність.

E. Ідеальність.

11. Така відмінна ознака свідомості, як спрямованість на предмет, має назву:

A. Ідеальність.

B. Матеріальність.

+C. Іntenціональність.

D. Активність.

E. Соціальність.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Сучасна наука про будову (структуру) і властивості об'єктивного світу та категорія матерії.

2. Сутність біологічної форми руху, критика механістичного та віталістичного її розуміння.

3. Теорія відносності про єдність матерії, руху, простору, часу.

4. Значення вчення про єдність світу для розуміння сутності хвороб людини.

5. Свідомість та мова.

6. Самосвідомість в структурі свідомості людини.

7. Місце психотерапії у структурі лікувальної діяльності.

Тема № 6. «Свідомість як філософська проблема / підготовка до семінару (до усного опитування, дискусії, бесіди).» – 4 г.

1. Актуальність теми.

Світ, у якому ми живемо і частиною якого ми є, — це матеріальний світ. Він містить у собі предмети та процеси, які перетворюються, виникають і зникають, відображаються в нашій свідомості та існують незалежно від неї. Як кожен із цих предметів окремо, так і предметні спільноти можуть бути розглянуті у якості об'єктів дослідження в рамках тієї чи іншої науки (зокрема, медицини). Але вони самі по собі не в змозі надати всеохоплюючого поняття матерії — тут на допомогу приходить філософське узагальнення, з результатів якого дедуктивно виводяться відповідні конкретні положення, які потім використовуються в спеціальних науках. Тому для глибокого розуміння сутності явищ та процесів матеріального світу необхідним і актуальним є вивчення відповідної теми курсу філософії.

Свідомість – родова ознака людини, що виокремлює його із світу тварин. Воно є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є сенсообразуючим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

2. Конкретні цілі заняття:

- Інтерпретувати філософське поняття матерії для розуміння об'єктивних характеристик та станів організму людини.
- Розуміти поняття "рух", розрізняти види руху.
- Пояснювати поняття простору та часу, зміст та закономірності прояву "біологічного

простору" та "біологічного часу".

- Пояснювати проблему свідомості в філософії.
- Розуміти взаємозв'язок фізіологічного та психічного в людині.
- Пояснювати структуру та ознаки свідомості.

3. *Міждисциплінарна інтеграція* (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. *Завдання для самостійної роботи* під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Матерія – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, що є фундаментальною підставою існування конкретних одиниць фізичного світу.

Рух – поняття, що охоплює в найзагальнішому вигляді всіляку зміну та перетворення; в механіці — зміна положення в часі і в просторі.

Простір – загальна форма буття, в якій виражається протяжність, структурність і взаємне розташування співіснуючих об'єктів.

Час – загальна форма буття, в якій виражається тривалість процесів взаємодії та послідовність зміни станів об'єктів.

Свідомість – вища форма відображення дійсності, властива людям і пов'язана з їхньою психікою, абстрактним мисленням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої.

Несвідоме – певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т. д.

4.6. Теоретичні питання до заняття:

1. Категорія «матерія» та її фундаментальне значення в філософії і науковому пізнанні.
2. Людський організм як органічна єдність природного, біологічного та соціального – об'єкт лікарської діяльності.
3. Поняття "рух". Різноманітність форм руху, їх класифікація.
4. Простір та час як основні форми та атрибути матерії.
5. Розвиток природничо-наукових уявлень про простір та час.
6. Біологічний простір та час.
7. Матеріальна єдність світу.
8. Сучасна наука про системно-структурну організацію матеріального світу. 9. Проблема змінюваності світу та його розвитку.
10. Місце синергетики в поясненні світу.
11. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст, ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.
12. Аналіз концепцій свідомості в історії філософії: гілозоїзм, вульгарний матеріалізм, фрейдизм, біхевіоризм, психологічний напрям.
13. Природничо-науковий аспект свідомості: взаємозв'язок фізіологічного та психічного.
14. Соціально-філософський аспект проблеми свідомості.
15. Структура свідомості. Ознаки свідомості.
16. Свідоме та несвідоме в психіці людини, фрейдизм та неофрейдизм в поясненні структури людської психіки та природи і ролі підсвідомого.

5. Зміст теми:

9. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст

Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, релігія, філософія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невловимими. По-третє, при дослідженні проблем свідомості забагато суб'єктивного в оцінці різних її аспектів. Візьмемо для прикладу сучасну психіатрію, її критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями довго були (і багато з них є): пряmlinійність, чудакуватість, в'ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії.

Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб'єктивної оцінки і тлумачення. Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, в тоталітарній державі використовувалася як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками. Бо будь-кого, хто критикував владу, хто висловлював своє негативне ставлення до неї, можна було у будь-який час відправити у "психушку".

Ось деякий (далеко не повний) спектр визначень та підходів до проблеми свідомості:

1. Свідомість – продукт людського мозку як високоорганізованого матеріального утворення;
2. Свідомість – вища форма відображення дійсності;
3. Свідомості передують більш прості форми відображення;
4. Свідомість не має свого змісту, котрий не був би взятий з об'єктивної дійсності; свідомість не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.
5. Свідомість детермінована біологічно, генетично;
6. Свідомість обумовлена суспільними відносинами.

Що ми не знаємо про свідомість людини, про її мозок як матеріальний носій свідомості? Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення. Директор Інституту по вивченню мозку Російської Академії наук академік Бехтерева з цього приводу говорить так: "Якщо мене запитаєте, якого походження людський мозок – земного чи космічного, то я відповім: не знаю".

10. Позиції матеріалізму та ідеалізму щодо проблеми свідомості

У філософії є дві найбільш відомі концепції, котрі розглядають проблему свідомості. Перша з них прагне з'ясувати сутність, особливості, природу та походження явища. Друга – констатує те, що свідомість унікальний феномен. Перша концепція – матеріалістична, друга – ідеалістична.

Ідеалістичний напрямок представляють такі філософи, як Гегель, Гуссерль (феноменологія). У Гегеля феномен свідомості є проявом Абсолютного Духу, незалежного від людини. Саме розглядові цієї проблеми Гегель присвятив свою працю "Феноменологія духу".

Поняття “феноменологія” означає вчення про Єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів цього напрямку, є феномен людської свідомості. Феномен (з грецької) – явище, єдине, унікальне, неповторне. Під свідомістю феноменологія розуміє перш за все її абсолютну реалізацію з її потенційного стану. Гуссерль вважав, наприклад, що свідомість саме є таким унікальним феноменом, незалежним від людини і її суспільного середовища. Філософія, на думку Гуссерля, може бути зрозумілою як “строга наука”, лише тоді, коли вона своїм предметом має таку “чисту” свідомість. Сучасними послідовниками Едмунда Гуссерля є Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та інші.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955). Феноменологія останнього виходить з того, що людина, її свідомість, як феномени, є складовими частинами еволюційного розвитку, вони виникають природним шляхом. Філософ відкидав старозавітний міф про створіння Богом першолюдини – родоначальника всього людства. Весь світ, на думку Тейяра де Шардена, – еволюційна система; це – “основна умова, котрій повинні віднині підпорядковуватися всі теорії, гіпотези, системи” (Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1987.). Матерія є “матрицею”, на якій формується духовне начало. Тому останнє притаманне всьому сутнісному. Воно властиве навіть молекулі. В живій природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає “самосвідомістю”, бо людина “знає, що вона знає”. Якісно відмінними етапами шарденівської еволюційної системи є: “попереднє життя”, “життя”, “феномен людини”. Перший етап – це еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток всіх форм живих організмів, в тому числі і людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. В цей період здійснюється формування “єдиного людства” зі своєю сферою “духу” або “ноосферою”, через яку можливий вихід людини, як унікального феномену, до “зверхжиття”, “універсуму”, до “крапки Омеги”, якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини, на думку філософа, є способом її Єднання з Всесвітом, виходом за межі свого “Я”, для прилучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Є ще, власне, релігійна точка зору на проблему свідомості, в основі якої лежить уявлення про божественне походження останньої: “свідомість дав людині Бог”. Красномовним у цьому зв’язку є висловлювання Папи Івана Павла II, котрий наголосив, що “еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух”.

11. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії

Що передує свідомості як вищій формі відображення дійсності? Які передумови цього? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути генезис (зародження), та розвиток форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.

Неорганічний рівень: носій відображення – просте, механічне віддзеркалення. Вся неорганічна природа має здатність відображати. Органічний рівень: носій відображення – жива природа (рослини, прості організми). Форма відображення – подразливість, реакція на безпосередній вплив предметів і явищ об’єктивної дійсності. Характер відображення – здатність реагувати на зовнішні чинники, слабка активність. Більш високі, якісні ознаки відображення характерні для тваринного світу. На цьому органічному рівні носієм відображення є вищі тварини. Форма відображення – відчуття, розсудливість, психічна діяльність. Характер відображення – психічна активність, розсудлива діяльність з елементами індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо. Ф.Енгельс підкреслював, що “нам спільні з тваринами всі види розсудливої діяльності: індукція, дедукція, аналіз незнайомих предметів (вже

розбивання горіха є початком аналізу), синтез (у випадку хитрих витівок у тварин) ...” (Ф.Енгельс. Діалектична природа, стор. 176).

Соціальний рівень: носій відображення – людина як суспільна істота. Форма відображення – психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова. Характер відображення – понятійний (категоріальний), притаманний лише людині; ідеальний – постановка мети з наперед уявленим результатом людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людиною своїх потреб (планування). Таким чином, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До перших слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До других, в широкому розумінні цього слова, – соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота, – вищий ступінь у розвитку живих організмів, але й тим, що вона істота – суспільна, – продукт і суб’єкт трудової діяльності і культури (К. Маркс).

12. Свідомість і психіка. Свідомість і мислення

Людина відображає об’єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, але і на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні – у тілесних рухах, жестах, міміці; внутрішньо – у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам’яті, темпераменту, мислення тощо. Свідомість і психіка – це не тотожні поняття. Перше, безумовно, є психічним процесом. Однак друге не завжди є усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині.

Свідомість і мислення – не тотожні поняття. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і раціональне. Мислення – це розумова, інтелектуальна діяльність, процес відображення дійсності у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях, концепціях. Процес цей здійснюється в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Це – ідеальна діяльність по духовно-практичному освоєнню світу через розкриття сутності явищ, визначення тенденцій, закономірностей їх розвитку, через продукування нових ідей, моделювання можливих ситуацій, планування дій, знаходження шляхів їх реалізації. Основними операціями мислення є абстрагування, узагальнення, опосередкування.

Відправляючись від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв’язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення. І насамкінець слід підкреслити, що особливістю мислення є те, що воно має категоріальний характер – знання, котре дістається в процесі пізнання, закріплюється, фіксується в категоріях. Отже, поняття “свідомість” за своїм змістом більш широке, ніж поняття “мислення”. Останнє є одним з складових структурних елементів першого.

13. Мислення і мова

Мислення і мова складають єдине ціле. Між ними існує нерозривний, органічний зв’язок. У мові людина матеріалізує свою думку, втілює її у слово, надає її форму предметності. Мислення людини реально виявляється у формі її мови, мовного виразу. Як людина висловлюється, так вона практично і мислить. Не випадково К.Маркс підкреслював, що “мова є безпосередня дійсність думки” (Див. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 3, стор. 427). Поряд з суспільним характером праці, мова визначає специфіку самої людини, її свідомості, мислення і психіки взагалі. Саме це мав на увазі Мартін Хайдеггер, коли стверджував, що “сутність людини виявляється у мові” (М.Хайдеггер. Время и бытие. М., 1993, стор. 259). Людина може виявляти свої думки, своє мислення, різними способами (звуками, жестами, фарбами, знаками, діями, виробами, поведінкою

і т.д.). Однак універсальним засобом мислення є мова. “Думки вимагають слів” (Б.Рассел. Человеческое познание. М., 1957, стор. 94). “Про наші думки, – писав Гегель, – ми знаємо лише тоді..., коли даємо їм форму предметності...”. Таку предметність надає думкам “... членороздільний звук, слово. Слово надає думкам їх... справжнє наявне буття” (Гегель. Философия духа. Соч., т.Ш, М., 1956, стор. 272). Розумова, інтелектуальна діяльність, процес абстрагування, знаходження загальних властивостей речей і явищ, вимагають слів, мовного втілення. У мові людина матеріалізує свою розумову діяльність і може розглядати її результати як об’єкти (наприклад, художній твір, наукова праця тощо). Таким чином, інтелектуальна діяльність людини, цілком духовна, внутрішня, що проходить в певному сенсі непомітно, завдяки мові об’єктивується і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Завдяки мові, думки окремих людей стають надбанням інших.

14. Самосвідомість

Структурним компонентом свідомості є самосвідомість, самосвідомість – унікальний феномен, притаманний лише людині. Це здатність людини усвідомлювати саму себе. Практично це означає, що людина може сама оцінювати свої здібності, переваги, недоліки, думки, почуття, інтереси, поведінку; визначати своє місце і роль у природі, суспільстві, колективі, родині. Самосвідомість – це друге “Я”, своєрідний “двійник” людини, її рефлексія на умови, в котрих вона знаходиться. Це – здатність людини до “самороздвоєння”, самооцінки і самокритики. Самосвідомість в широкому розумінні цього поняття – це усвідомлення людиною свого світогляду, мету, інтересів, мотивів своєї духовно-практичної діяльності. Слід відзначити, що таке явище, як самосвідомість має суспільний характер: міра і висхідний момент ставлення людини до самої себе і до інших – інші люди. Як громада ставиться до людини, так і людина ставиться до громади.

15. Несвідоме

Окрім процесів, котрі контролюються людиною і є свідомими, є дії, котрі здійснюються несвідомо і нею не контролюються. Несвідоме – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т.д. Несвідоме – це дії, котрі здійснюються автоматично, рефлекторно, коли причина їх ще не встигла дійти до свідомості (наприклад, реакція захисту і т.п.). Несвідоме в широкому розумінні слова – це сукупність психічних процесів, котрі не представлені у свідомості суб’єкта.

Проблема несвідомого завжди була предметом гострої дискусії між вченими, різними філософськими напрямками. Одні філософи стверджували, що психічні процеси, котрі здійснюються несвідомо, мають фізіологічну, матеріальну обумовленість. У поведінці людини, її духовно-практичній діяльності провідну роль відіграє свідомість, а не інстинкти (несвідоме). Інші (З.Фрейд та його учні), навпаки, у діяннях людини пріоритет віддавали несвідомому. За Фрейдом, наприклад, поведінка, характер, культура людини визначається вродженими емоціями, інстинктами, потягами – несвідомим. Несвідоме, на думку вченого, є головним і первинним регулятором людської діяльності, глибинною основою психіки, що визначає все свідоме життя людини. Виходить так, що свідомість людини є другорядним, вторинним регулятором її поведінки, вчинків; що людина у своїй практичній діяльності керується емоціями, хотіннями, потягами та інстинктами. Ніхто не заперечує, що емоції, інстинкти відіграють важливу роль у діяльності людини, однак не настільки ж, щоб вона підпорядковувала їм свою волю, розум, свідомість.

16. Структура свідомості

Свідомість людини – складне і багатогранне явище. Свідченням цього є її структура. Враховуючи вищевикладене, до неї необхідно включити такі елементи: а) психічне (несвідоме, підсвідоме); б) самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); в) мислення (абстрагування, пізнання, мова); г) цілепокладання (постановка людиною цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); світогляд (синтетичний показник рівня свідомості).

Отже, свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і зв'язана з їх психікою, членороздільною мовою, світоглядом, абстрактним мисленням, цілепокладанням, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбаченням результатів останньої. Таким чином, проблеми, які ми розглянули, не мають однозначного вирішення та трактування. Вони складні, багатогранні, важкодоступні для наукового з'ясування. Як у філософії, так і в науці, вони розглядаються в основному на рівні припущень, наукових гіпотез та релігійних концепцій.

Свідомість – родова ознака людини, що виокремлює її зі світу тварин. Вона є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є змістотворчим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

6. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>

2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

9. Охарактеризуйте матеріалістичне та ідеалістичне розуміння свідомості.
10. Сформулюйте уявлення про свідомість, яке розвивав Т. Де Шарден.
11. Які можна виділити форми відображення?
12. У чому полягає різниця між свідомістю і мисленням?
13. Чи існує зв'язок між мовою і мисленням? Як Ви вважаєте, чи впливає мова, якою користується людина, на функціонування її свідомості?
14. Розкрийте суть поняття «самосвідомість».
15. Що таке несвідоме? Які його функції?
16. Які існують позиції щодо ролі свідомого та несвідомого в житті людини?

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Матеріальне ідентифікується:
  - А. Тільки приладами.
  - В. Тільки органами чуття.
  - С. Розумом.
  - +D. Органами чуття і / або приладами.
  - Е. Інтуїцією.

2. Вкажіть правильний варіант. Атрибутами матерії є:
  - А. Структурність і мислення.
  - В. Мислення і протяжність.
  - +С. Рух і структурність.
  - D. Рух і мислення.
  - Е. Поняття атрибутів матерії логічно некоректно.

3. Відповідає сучасному науковому розумінню простору і часу наступне положення:

- A. Простір і час – це форми людської свідомості.
- B. Простір і час – це форми соціального узгодження досвіду різних людей.
- C. Простір і час – базові умови буття.
- D. Простір і час – спосіб, за допомогою якого ми сприймаємо речі.
- +E. Простір і час – це категорії, які відображають основні форми існування матерії.

4. Концепції простору і часу І.Ньютона і А.Ейнштейна називаються відповідно:

- A. Субстанціальна і «уявного часу».
- B. Реляційна і «уявного часу».
- +C. Субстанціальна і реляційна.
- D. Відносності і реляційна.
- E. Субстанціальна і «біологічного часу».

5. На безповоротності часу наполягає:

- A. Ньютон.
- B. Борн.
- +C. Пригожин.
- D. Ейнштейн.
- E. Планк.

6. Атрибутом духовного є воля, інтуїція. Така позиція властива:

- +A. Ірраціоналістичним концепціям.
- B. Раціоналістичним концепціям.
- C. Пантеїстичним концепціям.
- D. Дуалістичним концепціям.
- E. Матеріалістичним концепціям.

7. Яке співвідношення між поняттями "рух" і "розвиток"?

- +А. Розвиток – частина руху.
- В. Рух – частина розвитку.
- С. Рух і розвиток виключають один одного.
- Д. Рух і розвиток – протилежні поняття.
- Е. Рух існує, а розвиток – це суб'єктивна оцінка.

8. Відповідає сучасному науковому розумінню твердження, що матерія – це:

- +А. Об'єктивна реальність, що володіє атрибутами руху і структурності.
- В. Все те, що пізнається через відчуття.
- С. Все те, з чого складається світ.
- Д. Тільки енергія.
- Е. Тільки інформація.

9. Людська свідомість – це:

- А. Властивість матерії.
- В. Знання про себе, світ, здатність людини набувати знання.
- С. Інтегратор можливостей людини (ухвалення рішень, «створення» обставин).
- Д. Корінна відмінність людини від тварин.
- +Е. Сукупність розумових, чуттєво-емоційних, вольових, мнемонічних, інтуїтивних процесів.

10. Свідомість не тільки відображає об'єктивний світ, але і створює його. Така властивість свідомості має назву:

- А. Раціональність.
- В. Загальність.
- С. Необхідність.
- +D. Активність.
- Е. Ідеальність.

11. Така відмінна ознака свідомості, як спрямованість на предмет, має назву:

- А. Ідеальність.

В. Матеріальність.

+С. Іntenціональність.

Д. Активність.

Е. Соціальність.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Сучасна наука про будову (структуру) і властивості об'єктивного світу та категорія матерії.
2. Сутність біологічної форми руху, критика механістичного та віталістичного її розуміння.
3. Теорія відносності про єдність матерії, руху, простору, часу.
4. Значення вчення про єдність світу для розуміння сутності хвороб людини.
5. Свідомість та мова.
6. Самосвідомість в структурі свідомості людини.
7. Місце психотерапії у структурі лікувальної діяльності.

Тема № 7. «Пізнання як філософська проблема. Проблема істинності знань / підготовка до семінару (до усного опитування, бесіди, дискусії).» – 3 г.

1. Актуальність теми.

Пізнання – одна з найважливіших здатностей людини. Людина, що позбавлена можливості пізнавати світ, приречена на деградування. Свою спрагу пізнавального оволодіння світом людина вгамовує в різних формах: релігійній, науковій, філософській, формі мистецтва. Окремо слід виділити проблему істинності знань та її критеріїв. Без вирішення цього питання пізнавальна діяльність позбавляється вектору, суті, смислу. Видатні філософи, вчені від класиків античної думки до наших часів пропонували різні підходи щодо питання верифікації знань – цей спадок ми маємо можливість використовувати й сьогодні. Дедукуючи результати осмислення загально-філософського питання про достовірність істини на підгрунтя конкретно-медичного пізнання, фахівець-лікар буде здатен вірно поставити діагноз, правильно визначити стратегію лікування. Вивчення теми надасть майбутньому фахівцеві як необхідну теоретичну базу, так і практичні рекомендації, використовуючи які, він зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити його методологічно грамотним і продуктивним.

2. Конкретні цілі заняття:

- Аналізувати історію людського пізнання: його багаторівневість та складність, закономірний характер.
- Розуміти сутність гносеологічних питань, пояснювати основні варіанти їхнього рішення в історії філософії.
- Пояснювати проблематичність та практичність розв'язання пізнавальних завдань в сучасній медицині.
- Пояснювати діалектику пізнавального процесу (зокрема, науково-медичного): особливостей його форм та рівнів.
- Аналізувати різноманітні концепції істини.
- Оцінювати істинність філософських та науково-медичних знань.
- Оцінювати практичну ефективність знань.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом

	суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4.Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

Емпіризм – напрям у [теорії пізнання](#), що визнає чуттєвий [досвід джерелом знань](#) і стверджує, що всі [знання](#) ґрунтуються на [досвіді](#).

Раціоналізм – напрям у [теорії пізнання](#), що вказує на першість і компетентність розуму в пошуках істини, висуває саме розум в якості джерела знань.

Ірраціоналізм – філософські течії, що проголошують верховенство почуттєвого початку і роблять його основною характеристикою як самого світу, так і світосприйняття; ірраціоналізм відмовляється від визнання розумних підстав дійсності і висуває на перший план нерозумний, стихійно-вітальний момент.

Чуттєве пізнання – певний рівень пізнавальної діяльності, який формується чуттєвими образами, отриманими при безпосередньому впливі предметів і явищ дійсності на органи чуття (зір, слух, нюх, дотик, смак). Основні форми чуттєвого пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення.

Логічне (раціональне) пізнання – певний рівень пізнавальної діяльності, який формується на підставі роботи розуму. Його результати продукуються за допомогою знаків природної або штучної мови. Основні форми логічного пізнання: поняття, судження, умовивід, доказ.

Інтуїція – здатність [людини](#) у деяких випадках несвідомо, чуттям уловлювати [істину](#), на спираючись на досвід і логічні [умовиводи](#).

Відчуття – відображення будь-якої окремої властивості об'єкта (кольору, звуку, запаху) за допомогою одного з органів відчуттів.

Сприйняття – відображення цілого, системи властивостей за допомогою кількох органів чуття, результат синтезу та інтерпретації конкретних актів відчуття.

Уявлення – образ, що витягується з пам'яті або формується на підставі досвіду за допомогою творчої сили уяви; перехідна форма від чуттєвого пізнання до пізнання логічного.

Поняття – думка, що є результатом узагальнення родових ознак предметів з паралельним відкиданням їх специфічних ознак. Поняття як форма думки виражається словами.

Судження – думка, яка стверджує або заперечує що-небудь про будь-що. Зовнішньою, мовною формою вираження судження є граматичне речення.

Умовивід – виведення нового судження із вже наявних. Те, що виведено у процесі умовиводу, називається висновком. Ті судження, з яких виводиться висновок, називаються посиленнями, або засновками.

Доказ – повне або часткове обґрунтування того чи іншого положення. Положення, що обґрунтовується, називається тезисом доказу, а положення, які використовуються задля цього, – аргументами або доводами доказу.

Істина – правильне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини, її уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях об'єктивної дійсності.

Заблудження – такий зміст людського пізнання, в якому дійсність відтворюється неадекватно.

4.7. Теоретичні питання до заняття:

1. Проблема пізнаваності світу в історії філософії: скептицизм (Піррон, софісти) та агностицизм (Юм, Кант); гносеологічний оптимізм (Фейєрбах, Енгельс).
2. Дискусії щодо джерела знань: емпіризм (вчення Локка, Бекона) та раціоналізм (концепції Платона, Декарта, Гегеля).
3. Криза класичної концепції раціональності. Причини актуалізації ірраціоналізму.
4. Пізнання світу як філософська проблема: різні філософські підходи до тлумачення сутності пізнання.
5. Суб'єкт та об'єкт пізнання. Активність суб'єкта пізнання. Проблема суб'єкта в контексті сучасного наукового дискурсу.
6. Соціально-історична природа пізнання.
7. Практика як основа, рушійна сила та мета пізнання, основні види практики. Єдність теорії та практики.
8. Діалектичний характер пізнання: його рівні та форми.
9. Медичний діагноз як конкретний прояв діалектики процесу пізнання.
10. Істина та заблудження.
11. Різноманітність концепцій істини (класична (кореспондентська), прагматична, когерентна, конвенціональна).
12. Діалектика абсолютного та відносного в пізнанні.
13. Наукова істина – вища форма розвитку знань. Поняття апріорних та апостеріорних істин.
14. Критика догматизму та релятивізму. Конкретність істини.

15. Цінність істини в природничо-науковому та соціальному пізнанні.

5. Зміст теми:

1. Поняття пізнання та його види

Проблеми пізнання досліджує розділ філософії (або філософська наука) під назвою "гносеологія" (давньогрец. "гносис" — пізнання; "логос" — учення, наука). Інколи цей розділ філософії іменують "епістемологія" (давньогрец. "епістема" — знання, наука; "логос" — учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання. Необхідно зауважити, що гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія – це більше явище некласичної філософії. Для нашої філософської традиції епістемологічні студії не були характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план в дослідженні проблем знання та пізнання. Тому в даному розділі враховуються як традиційні для нашої філософії гносеологічні підходи, так і нові віяння, пов'язані із епістемологією.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Але результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції. І хоча вони також можуть бути елементами пізнання, усе ж до останнього ми відносимо таку взаємодію свідомості й дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Цей момент входить у поняття об'єкта та суб'єкта як вихідні поняття гносеології. Суб'єкт пізнання — це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням. Об'єкт пізнання — фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб'єктивної, розумової, душевної та ін.), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність. Таке розуміння суб'єкта та об'єкта засвідчує:

- по-перше, що об'єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання;

- по-друге, що суб'єкт та об'єкт співвідносні: об'єкт набуває характеристик саме об'єкта лише у відношенні до певного суб'єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об'єкт.

Мало того, сучасна гносеологія (та особливо - епістемологія) розглядає їх як узагалі невіддільні. Отже, об'єктом може ставати лише те, що виявляється як окрема особлива реальність у полі активної діяльності суб'єкта; при тому об'єкт постає як похідне від суб'єкта і навіть як його елемент. З іншого боку, можна розглядати самого суб'єкта як елемент об'єкта: природа — єдиний об'єкт, а людина як частина природи є елементом об'єкта. Названі нібито протилежні виявлення суб'єкта та об'єкта ми повинні спробувати зрозуміти як єдиний процес, де разом із зростанням меж та горизонтів людської активності зростає, стає складнішим і предметно насиченішим об'єктний обсяг її життєдіяльності. В цьому сенсі пізнання постає як процес вичерпування за допомогою предметних визначень змісту об'єктів пізнання та діяльності. Сучасні гносеологія та

епістемологія вважають, що поняття пізнання має принаймні три основні змістові акценти:

1. Процес здобування знань, створення образів, моделей, теорій реальності (це інформативний аспект пізнання).

2. Прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання).

3. Бажання досягти найважливішого, найзаповітнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Найчастіше пізнання ототожнюється саме із процесом продукування знання, але неважко побачити в людській допитливості, у пізнавальному натхненні, у прагненні щось пізнати та зрозуміти бажання проникнути в потаємні глибини речей, опанувати їх, впливати на них. Цей момент у пізнанні робить його живим, енергійно напруженим, емоційним, злитим із волею та бажанням. Але якщо ми поставимо “остаточне” запитання: якою може бути кінцева мета пізнання? — то, урешті-решт, через пізнання ми сподіваємося знайти для себе (і для людства) щось найважливіше, заповітне. За допомогою пізнання ми хочемо здобути розв’язання основних проблем нашого життя, оскільки пов’язуємо пізнання із духовною сутністю людини та із можливістю для неї саме у духовному пошуку досягнути для себе найважливішого.

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Як звичайно, у цьому питанні окреслюються такі гносеологічні позиції:

- *гносеологічного оптимізму* (людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання, спроможне допомогти людині вирішувати основні питання свого життя);

- *агностицизму* (принципове заперечення можливості для людини мати виправдані достовірні знання);

- *скептицизму* (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності).

Якщо розуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи. Так само людина наших днів знає про себе саму, про прояви та можливості людини набагато більше, ніж у минулі епохи. Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання — це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання — до повнішого та надійнішого, від відання туманного, затьмареного — до проясненого. В цілому пізнання постає в якості складової людського способу утвердження в світі, в якості найважливішого засобу розширення сфери людської свободи та її реалізації. Із такого розуміння пізнання випливає, що пізнання є фундаментальною людською потребою і що саме потреби та інтереси людини стають основним чинником пізнавального процесу. При розгляді пізнання треба віддати належне його вольовому чиннику, адже пізнання не входить до сфери вітальних (безпосередньо життєвих) потреб людини, тобто воно не постає конче необхідним з точки зору збереження життя. Виникає питання: якою мірою пізнання необхідне людині? Як реагувати на вислів біблійного пророка Еклезіаста про те, що велике знання збільшує клопіт? Коли людина включається в соціально-культурні зв’язки та відношення, прилучається до суто людських способів життєдіяльності, її пізнавальні здібності реалізуються майже автоматично, і інколи виникає враження, що знання виростають в людині так само природно, як, наприклад, нігті або волосся. І таке враження не можна вважати позбавленим сенсу: дійсно, народжена та включена в соціальне життя дитина здобуває елементи та навички пізнання

навіть тоді, коли її тому ніхто спеціально не вчить. Але такого роду навички, тобто навички стихійного продукування знань та уявлень, мають тенденцію зростатися із безпосередніми умовами життя і не виходити за певні, досить вузькі межі. Знання суттєвого, знання, необхідні для розширення горизонтів здійснення людської свободи, стихійно не виникають. Тому на певному рівні соціальної життєдіяльності, на певному рівні особистого розвитку людина повинна усвідомити роль і функції пізнання і почати робити свідомі зусилля задля їх придбання. Якщо ж цього не відбудеться, то, скоріше за все, здійсниться консервація елементарного досвідного знання, яке буде функціонувати в певному суспільному середовищі майже так, як функціонують умовні рефлекси. Звідси випливає необхідність виділення у суспільному та індивідуальному розвитку пізнання двох основних стадій: а) стихійної, яка є досить консервативною, належним чином не усвідомленою, та б) активно – дійової, яка є усвідомленою, свідомо організованою та спрямованою на спеціальне продукування знань.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних видах пізнання, серед яких перш за все фігурують такі:

- *життєво-досвідне пізнання* постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

- *мистецьке пізнання* окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво;

- *наукове пізнання* культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

- *релігійно-містичне пізнання* часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить;

- *екстрасенсивне пізнання*, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст., також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

2. Рівні і форми пізнання

За давньою усталеною традицією філософія виділяє *два основні джерела знання* та пізнавального процесу (див. попередні розділи): відчуття (або чуття) та мислення. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські чуття ніколи не бувають “чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином “завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біо-психічного чуття, воно визначено предметно, ціннісно, інтелектуально. За влучним висловом часів німецької класичної філософії, людські почуття є “чуттями-теоретиками”, бо, дивлячись на речі, ми відразу вбачаємо в них значно більше від того, що може дати нам фізіологія відчуття. Урешті-решт поняття ми або записуємо, або вимовляємо; у тому і в тому

випадку йдеться про почуття та відчуття, що їх розглядають у гносеології через учення про рівні та форми пізнання.

Перший, вихідний рівень пізнання, поза яким неможливе формування знання, є *чуттєве пізнання* (сьогодні частіше вживається термін “перцептивний досвід”): це є фіксація *окремих властивостей та ознак речей* органами чуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей. Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (тому, наприклад, побачити річ – ще не значить її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах: *відчуття* фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.); *сприйняття* постають поєднанням відчуттів та створенням певного образу або певної проєкції речей; *уявлення* є відтворенням образу без посереднього контакту з річчю.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з’єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків:

- відчуття мають свої межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати й т.ін.;
- відчуття мінливі, нестійкі, відносні;
- самі відчуття не дають нам надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

Названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: раціонально-логічним (або абстрактним) мисленням. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості:

- *поняття* — це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики, як звичайно, класу предметів (але інколи – і окремих унікальних предметів);
- *судження* — це речення, які зв’язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності;
- *умовиводи* — сукупність речень (суджень), пов’язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: індуктивні (рух думки від часткового до загального) та дедуктивні (рух думки від загального до часткового).

Зауважимо, перш за все, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об’єкту пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв’язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв’язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів. Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, а отже, таким, що здатне відділяти суттєве від випадкового. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це положення абстрактного мислення не можуть бути безпосередньо застосовані до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо “стіл”, “дерево”, то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на “столи” та “дерева” як такі; тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили). Тут і виникає проблема застосування понять, теорій; наприклад, одна річ вивчити теорію медицини, а інша — лікувати реальних хворих.

Отже, розгляд перших двох рівнів пізнання засвідчує: кожен із них є необхідним, але недостатнім для пізнання загалом, кожен має переваги, але й недоліки. Постає досить очевидне завдання: поєднати їх, тобто поєднати поняття і теорії з наочно даним, із тим, що

надано нам у відчуттях. Звідси — подальший — *синтезувальний рівень пізнання*, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду. Особливості третього рівня пізнання виразно проявляються у його формах:

- *досвід* — особисте свідоме нагромадження умов та обставин як збігання, так і не збігання розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів;

- *експеримент* — дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів та характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів і т.ін.;

- *практика* — свідомо фіксований досвід застосування теорій, учень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій і т.ін.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють названий третій рівень пізнання, хоча ніхто не заперечує і не зможе заперечити значення експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності та у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії. Більше того, саме звернення до синтезувального рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: в процесі досвідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність між собою чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуємо нові відчуття; від них ми, за вже розглянутою схемою, переходимо до нових понять та узагальнень, а, відтак, - знову до синтезів, і т. ін. Отже, пізнання розвивається від чуття до абстрактного мислення та до їх синтезу, у процесі якого людина знову отримує чуттєві враження, переходить до нових міркувань і т.ін., тобто процес пізнання розвивається спіралеподібно, воно еволюціонує, нарощується, маючи певну внутрішню ритміку.

Розглянуте співвідношення рівнів пізнання засвідчує провідну роль розумової активності людини у створенні знання і у свідомій організації своїх пізнавальних дій. Поза такою активністю неможливе конструктивне вибудовування інтелектуальних утворень, що впорядковують матеріал чуття та дають можливість не лише сприймати реальність, а й зрозуміти її, випробовувати та пояснювати, збільшуючи можливості людини в її взаємодії зі світом. Неможливим був би також і контроль за ходом пізнання, його коригування, свідоме збирання знань та ін.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, однобічного тлумачення. Так, за надмірного акцентування ролі чуття та відчуття формується позиція *сенсуалізму*, що її окреслюють відомим висловом Дж. Локка: “Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчутті”. Надмірне акцентування ролі абстрактного мислення приводить до позиції *раціоналізму*, суть якої Р. Декарт виразив тезою: усе наше пізнання залежить лише від діяльності розуму. Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до позиції *емпіризму* (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики — до *прагматизму* (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процес задіяні сутнісні сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення свої складових під смислову цілісність.

6. *Рекомендована література:*

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

8. Що таке гносеологія? Що є об'єктом її вивчення?
9. Перерахуйте три основні змістові акценти поняття пізнання.
10. Охарактеризуйте основні гносеологічні позиції питання про можливість людського пізнання.
11. Охарактеризуйте основні види пізнання.
12. Зазначте основні рівні пізнання та їх особливості.
13. Зазначте основні форми пізнання.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Теорія пізнання:

А. Онтологія.

+В. Гносеологія.

С. Антропологія.

Д. Логіка.

Е. Деонтологія.

2. Діагностика – це:

А. Опанування нових, невідомих науці фактів, законів.

В. Відображення цілісного образу об'єкта за допомогою його частини.

+С. Розпізнавання внутрішнього стану об'єкта шляхом методичного дослідження характерних для нього ознак.

Д. Визначення відхилень від норми.

Е. Анамнез.

3. На думку Ф. Бекона, який відстоював цінність досвіду, дійсне знання речей і природи досягається методом:

А. Дедукції.

В. Абстрактного мислення.

С. Спостереження.

Д. Моделювання.

+Е. Індукції.

4. Бекон протиставляє істинний шлях пізнання (“шлях бджоли”) шляхам:

А. “Мурахи” і “бабки”

В. “Мурахи” і “метелика”

С. “Метелика” і “павука”

+Д. “Мурахи” і “павука”

Е. “Метелика” і “бабки”.

5. На думку Ф. Бекона, головна роль у пізнанні належить:

А. Показанням органів чуттів.

В. Розуму.

+С. Досвіду, який сприяє відкриттю причин і аксіом.

D. Досвіду, який не потребує раціонального опанування.

E. Абстрактному мисленню.

6. Хто є засновником новоевропейського раціоналізму?

A. Сократ.

B. Парацельс.

C. Авіценна.

+D. Декарт.

E. Маркс.

7. Вихідним етапом у процесі пізнання за Декартом є:

A. Методична послідовність.

B. Енумерація.

C. Аналіз.

D. Дедукція.

+E. Сумнів.

8. Закінчіть думку Декарта: “Мислю, отже, – ...”:

+A. існую.

B. маю рацію.

C. творю.

D. здатний до цього.

E. розумний.

9. Орієнтація на першорядність и пріорітет чуттєвого пізнання:

+A. Сенсуалізм.

B. Утилітаризм.

C. Раціоналізм.

D. Детермінізм.

E. Матеріалізм.

10. Представниками раціоналізму та емпіризму (відповідно) в історії філософії є:

А. Платон і Декарт.

В. Бекон і Декарт.

+С. Платон і Бекон.

Д. Гегель і Декарт.

Е. Локк і Спіноза.

11. Засновником школи скептицизму був:

А. Епікур.

В. Ксенофан Колофонський.

+С. Піррон.

Д. Сенека.

Е. Марк Аврелій.

12. Скептицизм як філософське вчення протистоїть:

А. Агностицизму.

Б. Матеріалізму.

С. Релятивізму.

Д. Ідеалізму.

+Е. Догматизму.

13. Агностицизм – це напрям у філософії, представники якого:

А. Заперечують можливість досвідного пізнання.

+В. Заперечують можливість повного пізнання, пізнання за межами досвіду.

С. Стверджують можливість позадосвідного пізнання.

Д. Заперечують можливість пізнання.

Е. Сумніваються у можливості повного пізнання.

14. Оптимістично розцінювали пізнавальні можливості людини:

+А. Фейербах, Маркс, Енгельс.

В. Кант, Маркс, Енгельс.

С. Піррон, Фейербах, Маркс.

Д. Зенон Елейський, Піррон, Юм.

Е. Піррон, Кант, Маркс.

15. Згідно з Ф. Енгельсом, об'єктивним критерієм перевірки знань є:

А. Інтуїція.

В. Логіка.

С. Мислення.

+D. Практика.

Е. Чуття.

16. За Кантом, пізнання є:

А. Процес, у якому суб'єкт активний, а об'єкт пасивний.

В. Процес, у якому об'єкт активний, а суб'єкт пасивний.

С. Процес, у якому суб'єкт активізує об'єкт.

D. Процес, у якому об'єкт активізує суб'єкта.

+Е. Активна взаємодія суб'єкта і об'єкта.

17. Міркування: «“Річ у собі” принципово непізнанна» стосується:

А. Скептицизму.

В. Агностицизму.

С. Релятивізму.

D. Ідеалізму.

С. Матеріалізму.

18. «A priori» означає:

А. На досвіді.

В. Із досвіду.

С. Після досвіду.

+D. До досвіду.

Е. Поза досвідом.

19. Одна з головних ідей неопозитивізму: предметом філософії має стати:

А. Сама філософія.

В. Релігія.

С. Культура в цілому.

+D. Наука.

Е. Життя в усіх його проявах.

20. Зіставлення наукових і філософських висловлювань з даними досвіду, результатами експериментів:

А. Раціоналізація.

+В. Верифікація.

С. Фізикалізація.

D. Фальсифікація.

Е. Порівняльний аналіз.

21. Концепція К. Поппера називається:

А. «Критичний сенсуалізм».

В. «Критичний емпіризм».

+С. «Критичний раціоналізм».

D. «Критичний агностицизм».

Е. «Критичний скептицизм».

22. Еволюційний та революційний періоди в науці виділяв:

А. П. Файерабенд.

В. Б. Рассел.

+С. Т. Кун.

D. К. Поппер.

Е. Р. Карнап.

23. Сукупність переконань, цінностей, технічних засобів і прийомів дослідження, прийнятих науковою спільнотою:

А. Факт.

- V. Гіпотеза.
- C. Теорія.
- D. Концепція.
- +E. Парадигма.

24. Відображення окремої властивості, сторони об'єкта:

- +A. Відчуття.
- B. Сприйняття.
- C. Уявлення.
- D. Поняття.
- E. Судження.

25. Синтез й інтерпретація всіх конкретних актів відчуття:

- A. Умовивід.
- +B. Сприйняття.
- C. Уявлення.
- D. Поняття.
- E. Судження.

26. Що з перерахованого є формою чуттєвого пізнання?

- A. Судження.
- +B. Уявлення.
- C. Доказ.
- D. Умовивід.
- E. Поняття.

27. Думка, що є результатом узагальнення ознак різних предметів одного роду, – це:

- A. Судження.
- B. Сприйняття.
- C. Доказ.

D. Умовивід.

+E. Поняття.

28. Судження форми «Всі S суть P» називається:

A. Загальнозаперечувальним.

B. Окремозаперечувальним.

+C. Загальностверджувальним.

D. Окремостверджувальним.

E. Загальнозапитальним.

29. До форм логічного пізнання не належать:

A. Поняття і судження.

+B. Відчуття і сприйняття.

C. Умовивід і доказ.

D. Уявлення і умовивід.

E. Поняття і сприйняття.

30. Умовивід – це:

A. Висновок із ряду понять.

B. Висновок із ряду уявлень.

C. Експлікація понять.

D. Порівняльний аналіз суджень.

+E. Висновок із ряду суджень.

31. Істинно те, що адекватно відображено суб'єктом, який пізнає. Це судження – ядро:

A. Конвенціональної істини.

B. Прагматичної істини.

C. Когерентної істини.

+D. Класичної істини.

E. Всі варіанти не вірні.

32. Класична концепція істини бере свій початок у працях:

A. Канта і Гегеля.

B. Шопенгауера і Ніцше.

C. Поппера і Куна.

+D. Платона й Арістотеля.

E. Маркса й Енгельса.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Шляхи і способи пізнавального освоєння світу.
2. Сучасна філософська позиція щодо джерела знань, критика крайніх підходів.
3. Філософський дискурс сьогодення про методологічну культуру.
4. Пізнання як творчість.
5. Чуттєве та логічне пізнання: їх можливості та обмеженість.
6. Інтуїція – специфічний рівень пізнання, її роль в медичному пізнанні.
7. Медичний діагноз як результат медичного пізнання.
8. Абсолютна та відносна істин.
9. Попперівське тлумачення відносності істини.
10. Плюралізм та істина.
11. Істина в медичному пізнанні.

Тема № 8. «Методологія наукового пізнання / підготовка до семінару (до опитування, дискусії, бесіди).» – 4 г.

1. Актуальність теми.

Наука є головною рушійною силою бурного переходу до постіндустріального суспільства, розповсюдження інформаційних технологій, з'явлення «нової економіки». Все це доводить, що основна форма людського пізнання – наука в наші дні стає все більш дієвим засобом оволодіння реальністю та навіть її переформування. Однак наука не була б настільки продуктивною, якщо б не мала розвинутої системи методів, принципів, законів пізнання. Саме правильно обраний метод, який помножено на талант ученого, допомагає йому пізнати взаємозв'язок явищ, розкрити їхню сутність, відкривати закономірності буття. Кількість методів, які розробляє наука для пізнання дійсності постійно збільшується. Загальну їхню кількість з'ясувати важко – в світі існує близько 15000 наук, і кожна з них має свої специфічні методи дослідження. Використовуючи знання, отримані при вивченні теми, студент зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити

його методологічно грамотним і продуктивним. Знання та практичні навички, які отримує студент, стануть йому у нагоді у рішенні як загальнонаукових, так і конкретно-медичних проблем.

2. Конкретні цілі:

- Розуміти конкретно-наукові, загальнонаукові та загально-філософські методи пізнання.
- Пояснювати специфіку наукового (зокрема, науково-медичного) пізнання.
- Пояснювати проблематичність та практичність розв'язання пізнавальних завдань в сучасній медицині.
- Пояснювати специфіку та технологію використання діалектичного методу у пізнанні.
- Розуміти закони та принципи діалектики.
- Пояснювати методологічні підходи, альтернативні діалектиці, розуміти механізм та перспективи їх використання.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має

засвоїти студент при підготовці до заняття:

Методологія наукового пізнання – 1) вчення про методи наукового пізнання та перетворення дійсності; 2) сукупність методів, засобів та підходів, яка використовується в науковому пізнанні.

Класичний етап розвитку науки – етап науки XVII–XIX ст. Досліджує свої об'єкти, прагнучи при їх описі і теоретичному поясненні усунути по можливості все, що відноситься до суб'єкта, засобів, [прийомів](#) та операцій його діяльності. Таке усунення розглядалося як необхідна умова отримання об'єктивно-істинних знань про світ. Тут панує об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом.

Некласичний етап розвитку науки – етап науки кін. XIX ст. – I пол. XX ст. Вихідний пункт некласичних установок пов'язаний з розробкою релятивістської і квантової теорії. На цьому етапі піддається критиці об'єктивізм класичної науки, уявлення про реальність як щось незалежне від форм її пізнання, суб'єктивного чинника.

Постнекласичний етап розвитку науки – етап науки з 60–70 рр. XX ст. Позиціонує постійну включеність суб'єктної компоненти в «[тіло](#) знання». Принципово враховується співвіднесеність [характеру](#) отриманих знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта, що пізнає, а й з її ціннісно-цільовими структурами.

Проблема – таке розуміння об'єкту, за якого одночасно усвідомлюються пробіли чи протиріччя (парадокси) у знанні з даного питання.

Науковий факт – складова наукового знання, що відображає об'єктивні властивості речей і процесів, на основі яких визначаються закономірності явищ, вибудовують теорії, формулюють закони.

Гіпотеза – форма знання, що представляє собою умовне пояснення деяких фактів і передбачає можливість поповнення (скорочення) списку цих фактів або спростування базових засновків.

Теорія – вища форма розвитку знання, що дає змогу представити предмет дослідження у вигляді системи знання та претендує на істинність.

Діалектика – теорія та метод пізнання, в рамках яких розгляд явищ та процесів здійснюється крізь призму принципів загального взаємозв'язку та розвитку.

Синергетика – теорія та метод пізнання самоорганізації відкритих систем зі зворотними нелінійними зв'язками.

4.8. Теоретичні питання до заняття:

1. Історія наукового пізнання (етапи: класичний, некласичний, постнекласичний), зміна місця та ролі суб'єкта пізнання в ньому.
2. Наукові знання: поняття, системи понять (дисциплінарні, комплексні).
3. Філософсько-методологічні знання.
4. Специфіка наукового пізнання.

5. Рівні наукового пізнання: емпіричний та теоретичний.
6. Проблема класифікації методів пізнання. Методи емпіричні та теоретичні, конкретно-наукові, загальнонаукові та загально-філософські.
7. Проблема побудови загальної теорії хвороби в сучасній медицині.
8. Діалектика як метод пізнання та відповідна теорія.
9. Історичні типи діалектики (стихійна, діалектика як формальна логіка, ідеалістична, матеріалістична).
10. Альтернативність діалектичного та метафізичного методів пізнання. Використання діалектичного і метафізичного пізнання в історії науки.
11. Категорії, закони, принципи діалектики.
12. Діалектика здоров'я та хвороби.
13. Синергетика як метод пізнання систем, що самоорганізуються.
14. Методи медичного дослідження на тлі сучасних наукових уявлень про організм людини.

5. Зміст теми:

1. Наукове пізнання. Його особливості та критерії

Вищим рівнем пізнавальної діяльності людей є наукове пізнання, що становить складний суперечливий процес відтворення знань, цілісну систему понять, гіпотез, законів, теорій та інших ідеальних форм пізнання, закріплених у природних і штучних мовах (математичній символіці, хімічних формулах та ін.). Його основне завдання полягає у виявленні об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення, самого пізнання; мета і загальнолюдська цінність — у досягненні об'єктивної істини; життєвий сенс — у формулі: "Знати, щоб передбачати; передбачати, щоб практично діяти тепер і в майбутньому". Наукове пізнання — невпинний процес постановки та вирішення все нових і нових проблем. Для його учасників характерні логіко — методологічна підготовка, філософська культура, здатність до постійного вдосконалення свого мислення, гносеологічних умінь і навичок.

Наукове пізнання відрізняється від усіх інших видів пізнання використанням спеціально розроблених методів. Філософія визначає метод (грец. шлях дослідження) як спосіб побудови й обґрунтування систем філософського і наукового знання, сукупність прийомів та операцій практичного і теоретичного засвоєння дійсності. Широковідомими є, наприклад, методи описання, вимірювання, спостереження, моделювання, інтегрування, метод "мічених атомів" та багато інших. Жодна пізнавальна проблема в кожному з видів пізнання не вирішується без застосування одного або декількох методів. Більше того, результат пізнання цілком визначається методами, що використовувались у його процесі. Успіх, позитивний підсумок досягається за допомогою методів, адекватних об'єкту і предмету пізнання.

Наукові методи завжди відповідають критеріям науковості. Серед них істотним, крім практики, є критерій обґрунтування. Обґрунтування методу включає встановлення його правомірного характеру, коректності, надійності, визначення меж застосування, оцінку достовірності та ефективності. Будь-який метод виявляється у діяльності суб'єкта, який реалізує

процес пізнання об'єкта. Як вид діяльності він містить елементи: об'єкт, суб'єкт, мету, засоби, умови, результат пізнання. Варіації цих елементів спричиняють суттєві зміни у методах і результатах дослідження. У процесі пізнання під час наукових досліджень використовують, як правило, не один, а декілька методів. Для визначення порядку і послідовності їх застосування кожного разу розробляється спеціальна методика. Наприклад, методика підготовки студента до семінарського заняття з філософії передбачає вивчення плану заняття, конспекту лекцій викладача, літератури з конкретної теми; написання реферату; розроблення текстів або розгорнутих планів повідомлень і виступів під час дискусії з навчальних питань; роботу з категоріальним апаратом та ін. Методи наукового пізнання багатогранні і суттєво відрізняються один від одного. Досліджує їх загальну структуру і типологію, виявляє тенденції і напрями розвитку та взаємозв'язку методологія (грец. метод і слово, поняття, вчення) — інтегральне вчення про сутність методів та їх застосування у теоретичній і практичній діяльності суб'єктів науки.

У науковому пізнанні методологія має три рівні: всезагальний, загально науковий і спеціальний. Провідним є всезагальний рівень. Методологічна функція його принципів, законів і категорій є вихідною для інших рівнів. Спеціалісти виокремлюють ще регіональний рівень методології, який застосовується кількома поодинокими науками. Відповідно до цих рівнів, усі методи класифікуються як всезагальні, загально-наукові та спеціальні, або методи конкретних наук.

2. Діалектичний метод. Його особливості.

Діалектика передбачає, по-перше, вивчення об'єкта у цілому і кожного з його компонентів об'єктивно, тобто такими, якими вони є насправді, незалежно від бажань, прагнень, позицій, поглядів суб'єктів пізнання. По-друге, діалектика вимагає підходити до вивчення об'єктів, предметів, явищ і процесів у зв'язку їх з усіма іншими об'єктами, предметами, явищами та процесами природи і суспільства. У світі все взаємопов'язано. Діалектика дає знання таких узагальнених зв'язків, які є "сходінками" пізнання та його законами: одиничного, особливого і загального; причини і наслідку; необхідності і випадковості; змісту і форми; сутності і явища; дійсності і можливості; цілого і частини; системи й елемента тощо. По-третє, діалектика передбачає вивчення об'єкта у розвитку. Вона дає знання джерела розвитку, тобто діалектичних протилежностей і суперечностей; механізму розвитку тобто кількісних і якісних взаємодій; основних тенденцій розвитку через закон заперечення заперечення. По-четверте, діалектика вивчає об'єкт з урахуванням конкретності істини як синтезу багатьох його визначень і єдності різноманітного. У мисленні конкретне є результатом пізнання і водночас його початковим пунктом. Пізнання починається з конкретного, але знання про нього досягаються через пізнання абстракцій. По-п'яте, діалектика вивчає процес у єдності теорії та практики. Теорія узагальнює практику, показує нові об'єкти, явища і процеси, є основою наукового передбачення тенденцій їхнього розвитку. Завдання теорії виконуються тільки у зв'язку з практикою. Реалізація цього зв'язку неможлива без чіткої координації діяльності науковців, спеціальних наукових колективів і спеціалістів — практиків. По-шосте, діалектика передбачає творчі підходи до вивчення об'єкта. Творчість — це завжди творення нового, розв'язання навіть типових завдань нестандартними способами, організація управління виробничим процесом на наукових засадах. Отже, діалектика як філософський метод — це єдність онтологічного, гносеологічного, логічного і соціологічного компонентів пізнання та практичної дії, всезагальна методологія, логіка і теорія пізнання. На відміну від неї загальнонаукові методи можуть застосовуватися за дослідження тільки певних аспектів об'єктів, явищ і процесів. Наприклад, методи аналізу і синтезу використовуються у будь-якому науковому пізнанні, однак за їх допомогою можна вивчати лише окремі риси, властивості, ознаки складних об'єктів. Водночас деякі із загальнонаукових методів, наприклад системний підхід, наближаються за масштабами застосування до всезагального, діалектичного методу. Отже, поняття загальнонауковості неоднозначне.

3. Загальнонаукові методи пізнання. Їх види, особливості та сфери застосування.

Усі загальнонаукові методи філософська методологія об'єднує в три великі групи. До першої належать методи, що застосовуються головним чином в емпіричному пізнанні: спостереження, порівняння, експеримент.

Спостереження — це метод планомірного сприймання об'єктів пізнання з метою здобуття нового знання про них. Ефективність спостереження визначається майстерністю спостерігача та можливостями засобів і способів спостереження.

Порівняння — це загальнонауковий метод пошуку подібності чи розбіжності об'єктів пізнання. Нові знання цим методом здобуваються шляхом порівняння загальних, особливих та одиничних властивостей і якостей об'єктів. Порівняння — не самоціль пізнання. За його результатами неминуче виникають питання про проблематичність нового знання, про обґрунтованість подібності об'єктів або відмінності між ними, про теоретичні та практичні можливості застосування набутого знання. Ефективність методу визначається правилами застосування: порівнювати тільки однорідні та взаємопов'язані об'єкти, не обмежуватися за порівняння встановленням лише подібності об'єктів, а обов'язково виявляти розбіжності між ними; порівнювати об'єкти за істотними ознаками.

Ефективним в емпіричному пізнанні є **експеримент** — метод вивчення об'єкта за штучним аналогом або у спеціально створених з метою пізнання умовах. Наукова методологія розрізняє натурні, модельні, дослідницькі, демонстраційні (наприклад, на виставках медичної техніки), соціальні та інші експерименти. Вони падають можливість вивчати об'єкти у "чистому" вигляді так відкривати закони та закономірності їх розвитку; змінювати умови функціонування об'єкта і повторювати дії з ним у необхідній кількості; перевіряти істинність теоретичних обґрунтувань надійності експлуатації об'єкта у реальних часових параметрах.

Друга група загальнонаукових методів застосовується головним чином у теоретичному пізнанні. До них належить насамперед **ідеалізація** — метод мисленнєвого конструювання понять про об'єкти, яких насправді немає і не буде, але прообрази їх існують. Ідеалізація означає абстрагування від властивостей і відношень предметів реальності та введення до змісту створюваних понять таких ознак, які у принципі не можуть належати до їх наявних прообразів, але дають змогу побудувати ідеалізовані моделі об'єктів. Прикладом такого об'єкта є всім відома "точка": у реальному світі немає об'єкта, який не мав би вимірів, тобто "точки". Поняття про ідеалізовані об'єкти у процесі дослідження екстраполюються на поняття про реальні об'єкти, що дає можливість створювати абстрактні схеми дійсних процесів їхнього розвитку для глибшого їх розуміння. Ідеалізація — ефективний метод наукового пізнання. Теоретичні твердження безпосередньо стосуються, як правило, не реальних об'єктів, а ідеалізованих, що падає змогу встановлювати суттєві зв'язки, закони і закономірності їх розвитку. Деякі проблеми у науці не можливо вирішити без використання методу ідеалізації, наприклад, "ідеальна сім'я", "ідеальна держава", всі об'єкти математики, "ідеальний газ", "ідеальне для сівби зернових поле" і т. ін.

Часто в науці у процесі пізнання ідеалізація застосовується разом з **формалізацією** — методом вивчення об'єктів шляхом вираження їх змісту і структури у знаковій формі за допомогою штучних мов і символів. Формалізація забезпечує однозначність, чіткість, лаконічність фіксації знань. Найширше цей метод використовується математикою, формальною логікою, логістикою. Його роль значно зростає у зв'язку з математизацією і комп'ютеризацією наукового знання. Разом з тим формалізація ефективна у зв'язку з іншими методами. Наприклад, побудова формалізованої мови неможлива без застосування аксіоматичного методу — методу побудови наукової теорії за певними логічними правилами на підставі тверджень без їх доведення. У математиці такі твердження називаються аксіомами, які є основою загальнонаукового

аксіоматичного методу. Він не потребує підтвердження аксіом, а істинність теорії обґрунтовує дедуктивною технікою доказу. Метод широко використовується науками з фіксованими множинами стабільних понять і з наявністю формальних відносин між ними. Він дає можливість не тільки систематизувати, а й здобувати нове знання за рахунок розгортання процесу дедуктивного доведення і побудови різних інтерпретацій аксіоматичних теорій.

Під час вивчення складних процесів і явищ використовується метод **сходження від абстрактного до конкретного**, який ґрунтується на розумінні конкретного як реального існування об'єктів у багатогранності їх властивостей, зв'язків, відносин та істинного знання про них, а абстрактного як мисленевого абстрагування від несуттєвого з метою пізнання і виокремлення суттєвого в них. Конкретне і абстрактне — діалектичні протилежності. Наприклад, квантова і релятивістська механіки будуть конкретними відносно класичної механіки, але абстрактними відносно більш розвинутих фізичних теорій. Сходження від абстрактного до конкретного — загальнонауковий метод пізнання. Згідно з ним, процес наукового пізнання поділяється немовби на два відносно самостійних етапи. На першому етапі здійснюється перехід від конкретного до його абстрактних визначень, аж до найпростішої абстракції, за допомогою багатьох понять і суджень; на другому — перехід у пізнанні від простих абстракцій до найскладніших і до того ж конкретного. При цьому досягається істинне знання сутності, змісту, закономірностей розвитку конкретного. Наприклад, у ринковій економіці найпростішою абстракцією, "клітинкою", першим "камінцем" її фундаменту є поняття товару. Як відомо, товаром називається річ, створена не для власного вжитку, а для продажу. За дослідження товару виявляються його основні властивості: споживна вартість і вартість. Це також абстракції, але більш складні, ніж абстракція "товар". Від них дослідник переходить послідовно до ще складніших абстракцій: додаткова вартість, прибуток, економічні відносини розподілу й обміну, конкуренція, потреби, інтереси, світогляд, діяльність, способи і форми спілкування, ціннісні орієнтації особистості, становище і статус соціальних груп і верств населення, якість і сенс їх життя, управління рухом товарів і капіталів, обґрунтованість рішень органів влади і політики держави. Наприклад, дослідник вивчає конкретну економіку, якість життя і діяльності населення країни, починаючи з найпростішої абстракції економіки — товару. Для виокремлення цієї абстракції дослідник проходить шлях від конкретного як предмета вивчення до простіших абстракцій, і від них — до найпростішої. Отже, пізнання за цим методом включає сходження від конкретного в дійсності до абстрактного в мисленні та сходження від нього знову до конкретного, тобто від пізнання до знання і від неповного знання до більш повного. У теоретичному пізнанні широко застосовується загальнонауковий метод історичного і логічного, який виражає відношення між об'єктивною дійсністю, що історично розвивається, та її відображенням у теоретичному пізнанні. Будь-який об'єкт має історію виникнення, становлення, розвитку і відображення. Водночас він розвивається за певними законами і закономірностями, теоретичне відтворення яких є логічним. Передумова логічного — історичне: з чого починається історія об'єкта, з того починається і логічне його осмислення. Однак сама по собі часова послідовність в історії об'єкта не може бути орієнтиром для його теоретичного аналізу. Розбіжність історичного і логічного зумовлена тим, що далеко не всі компоненти системи об'єкта пізнання є необхідними умовами її відтворення і розвитку: багато з них усуваються під час історичного процесу. Знання сутності об'єкта, законів його розвитку і функціонування досягається тільки за допомогою логічної частини методу. Отже, логічне є способом відтворення історії об'єкта як підсумку, результату певного процесу, під час якого сформувалися необхідні умови його подальшого існування і розвитку як стійкого системного утворення. Водночас лише логічне дослідження об'єкта без вивчення його історії та історичних перспектив, без розгляду в єдності його сучасного, минулого і майбутнього станів буде однобічним, неповним, навіть помилковим: історичне і логічне в науковому пізнанні утворюють діалектичну єдність.

До третьої групи другого рівня методології належать загальнонаукові методи, які застосовуються і в емпіричному, і в теоретичному пізнанні. У дослідженнях передусім використовуються такі з них. **Аналіз і синтез** — це комплексний метод дослідження, сукупність прийомів, операцій і дій з мисленевого роз'єднання об'єктів на складові, елементи, властивості (аналіз) і об'єднання їх у єдине ціле (синтез) під час вирішення пізнавального завдання. Аналіз і синтез — складова будь-якого наукового дослідження. Аналіз становить першу стадію, коли дослідник вивчає зміст, структуру, властивості, ознаки, внутрішні і зовнішні зв'язки об'єктів пізнання. Він передбачає не тільки фіксацію і вивчення частин цілого, а й встановлення відносин між ними. Аналіз має створити основу для синтезу, тобто доказовості, визначення, вирішення проблеми. Синтетичне знання у цілому є якісно новим порівняно з аналітичним; водночас синтетичне знання спирається на аналітичне знання про частини, а аналітичне об'єднується синтетичним уявленням про ціле. Аналіз і синтез можуть бути предметними, фізичними або мисленнєвими. Їх зміст і характер залежать від сутності об'єкта пізнання, його компонентів, структури і функцій у навколишній природній і соціальній сферах. Наприклад, під час проектування технічних об'єктів метою аналізу є не створення нових об'єктів, а дослідження їх заданих параметрів, характеристик, а метою синтезу — проектування нових об'єктів з опорою на результати можливих варіантів поєднання їх складових. Аналіз і синтез у процесі проектування (і пізнання взагалі) постають у діалектичній єдності. Аналіз без синтезу і синтез без аналізу у пізнанні не застосовуються. Підсумком такого їх використання стали досягнення міждисциплінарних досліджень, інтеграція природознавства, суспільних і технічних наук, виникнення і розвиток інтегрованих наук: кібернетики, семіотики, теорії систем та ін.

Індукція і дедукція — це комплексний метод наукового дослідження, що передбачає мислення від одиничного, окремого до загального і від загального до окремого, одиничного. Функція індукції у практиці наукового дослідження визначається пізнавальною необхідністю узагальнень із досвіду. Ще Арістотель стверджував, що наука виникає, коли у результаті аналізу досвіду встановлюється один загальний погляд щодо подібних предметів. Індукція є повною і неповною. Повною, або досконалою, вважається індукція, за якої загальний висновок впливає з вивчення всіх наукових фактів об'єкта або класу, кінцевої групи об'єктів; неповною, або науковою, — коли такий висновок впливає з вивчення деякої кількості таких фактів. Наприклад, для твердження про електропровідність металів за повною індукцією необхідно виявити і дослідити цю властивість у всіх металів; за неповною — у певної їх кількості. Очевидно, що висновок за неповною індукцією може бути тільки ймовірним. Значно вищий ступінь імовірності, але все-таки ймовірності, характерний для висновків і за повною індукцією, тому що невідомі можливі майбутні факти (наприклад, будуть відкриті наукою нові метали). З цієї причини в науковому пізнанні індукція завжди застосовується разом з дедукцією, вони — діалектичні протилежності.

Якщо розроблення індукції належить англійському філософу і досліднику природи Ф. Бекону, то дедукції — французькому раціоналісту Р. Декарту та німецьким філософам Г. Лейбніцу, І. Канту, Г. Гегелю. Вдосконалення методу індукції та дедукції було зумовлене формуванням і розвитком математичної логіки і математичних методів дослідження.

Абстрагування — загальнонауковий метод уявного відволікання від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень об'єктів і одночасного виокремлення істотних з метою пізнання одного чи декількох їх аспектів. Наукове абстрагування — завжди відволікання від конкретного, стороннього з метою дослідження суттєвого, що спрощує завдання пізнавальної діяльності. Якщо абстракція починається з емпіричних даних, її називають абстракцією першого порядку. Абстракція від абстракції першого порядку дає абстракцію другого порядку і т. ін. Пізнавальне значення мають наукові абстракції будь-якого порядку, а практичне — головним чином ті, результати яких можна осмислити за допомогою матеріального моделювання. Для наукової

методології важливе питання про зв'язок абстракцій різних порядків, приведення абстракцій високого порядку до абстракцій нижчого порядку, заміни ідеальних абстракцій на реальні.

Будь-яке наукове поняття є абстракцією. Найбільшого рівня абстрагування досягає у категоріях філософії, оскільки філософія — теоретична і методологічна основа абстрактного мислення. Оволодіння її категоріями (матерія, свідомість, гносеологія, методологія, причина, необхідність, сутність, особистість, суспільство тощо) — критерій розвитку інтелекту. Людська свідомість розвивається від конкретного мислення до все більш розвинених абстракцій. Завдяки абстрактному мисленню стала можливою наука. Високорозвинену систему абстракцій має математика, а всі інші науки запозичують її абстракції тією мірою, в якій використовують математичний апарат пізнання. Абстрагування — універсальний метод пізнання, логічна основа розуміння природи і суспільного життя як у суб'єктивному розумінні (через абстракції людина будь-яку річ перетворює на логічну категорію), так і в об'єктивному, тому що категорії мислення — це відображення закономірностей розвитку і природи, і людини, і суспільства.

Процес абстрагування проходить два ступені: підготовленим акту абстракції (відоокремлення істотного від неістотного, визначення найважливіших властивостей об'єкта) і здійснення акту абстракції (заміна досліджуваного об'єкта його моделлю, менш багатую властивостями). Таким чином, метод абстрагування нерозривно пов'язаний з методом моделювання.

Моделювання — загальнонауковий метод дослідження об'єктів пізнання на їхніх моделях; побудова і вивчення моделей реальних предметів і явищ (органічних і неорганічних систем, інженерних споруд, різноманітних процесів— фізичних, хімічних, біологічних, соціальних), а також об'єктів, що конструюються, для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації способів їх створення і управління ними. Прикладами моделей є кібернетичні машини, що імітують властивості людського мозку; спеціальні установки, що відтворюють невагомість, стан підвищеної радіоактивності, надвисокий тиск; моделі моста, греблі, іригаційної споруди, електростанції, судна, літака. Вивчення сучасною наукою багатьох об'єктів без застосування методу моделювання неможливе принципово. Розрізняють моделювання предметне, аналогове, знакове, математичне, логіко — математичне, структурне тощо. Особливість цього методу полягає у подібності моделі до оригіналу у властивостях і зв'язках, які належить дослідити. Моделювання необхідне для поглиблення пізнання, його руху від бідних інформацією моделей до моделей, які повніше розкривають сутність досліджуваних об'єктів. Особливого значення моделювання набуло у зв'язку з розвитком інформатики, появою персональних комп'ютерів, створенням інформаційних мереж, баз даних та експертних систем. Усі ці засоби дають можливість застосовувати метод моделювання для вирішення складних наукових і практичних завдань.

Моделювання невіддільне від аналогії (грец. пропорція, відповідність) — методу перенесення інформації, одержаної за дослідження одного предмета (моделі), на інший (оригінал). Перенесення здійснюється у формі висновку за аналогією (наприклад, ліки, перевірені на тваринах, рекомендуються потім хворим людям). Правомірність і тип висновку за аналогією залежать не тільки від співвідношення моделі та оригіналу, а й від логічної структури інформації, що переноситься. Для кожного типу висновку є власні умови правомірності, дотримання яких підвищує ступінь правдоподібності одержаного результату. Його достовірність можна забезпечити іншими методами, наприклад, описанням моделі і оригіналу диференційними рівняннями. Конкретно-науковий рівень методології об'єднує спеціальні методи наукового пізнання, до яких належать методи конкретних наук: метод мічених атомів у біології; методи додавання, віднімання, множення, ділення в математиці; методи зважування, вимірювання у фізиці; методи анкетування в соціології тощо. Вони вивчаються тими науками, в яких використовуються.

У науковому пізнанні всі його методи застосовуються комплексно: аналіз і синтез – з індукцією і дедукцією, абстрагування – з моделюванням і аналогією, сходження від абстрактного до конкретного – з аналізом і синтезом, історичне і логічне – з індукцією і дедукцією; моделювання – зі спостереженням, експериментом і т. ін.

4. Функціональна класифікація методів.

Методи наукового пізнання розрізняються ще і функціонально. Одні з них свідчать про загальну орієнтацію дослідження, інші — про конкретні прийоми вивчення. З огляду на це виокремлюють методи — підходи і методи — прийоми, між якими немає чіткої межі. Методи — підходи під час дослідження можуть ставати методами — прийомами, і навпаки. Особливо актуальні системний, структурно-функціональний і натурний підходи.

Системний підхід — це сукупність принципів і методів дослідження об'єкта як системи і як елемента системи вищого рівня. Він сприяє адекватній постановці проблем у конкретних науках і формуванню ефективної стратегії їх вивчення шляхом дослідження та розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітних типів його зв'язків і зведення їх у єдину теорію. У сучасному вигляді системний підхід включає аналіз і синтез, евристичні та логіко — математичні методи, формалізацію і моделювання на ЕОМ. Він є конкретизацією принципів діалектики до вивчення, проектування і конструювання об'єктів як систем. **Структурно-функціональний підхід** — це дослідження структури цілісного об'єкта, в якій кожний елемент має певне функціональне призначення. Такий підхід дає змогу вивчати різноманітність зв'язків компонентів цілого, виокремлювати серед них істотні і неістотні, необхідні і випадкові, оцінювати їх функції шляхом віднесення їх до основних, допоміжних і непотрібних.

Отже сучасний дослідник має величезний арсенал методологічних засобів, оволодіння яким — завдання кожного спеціаліста. Проте одного знання методів недостатньо для ефективного вирішення науково-дослідних завдань, потрібне вміння застосовувати методи в певній логічній послідовності. Наукове пізнання має внутрішню логіку, яка включає накопичення і осмислення фактів, усвідомлення і формулювання проблеми, висунення робочих гіпотез або гіпотези її вирішення, підтвердження істинності гіпотез чи гіпотези, побудову концепції або теорії, визначення шляхів практичної реалізації теорії.

Наукове пізнання розпочинається з виявлення наукових фактів. **Факт** — це об'єкт, подія, явище, які існують або відбулися насправді, підтверджені спостереженням та експериментом або зафіксовані в науці. Розрізняють факти дійсності і наукові факти (факти пізнання). Факти дійсності — це речі, властивості, відношення, події, які існують чи існували насправді, незалежно від їх усвідомлення людьми. Факти пізнання — це відображення фактів дійсності в емпіричних судженнях суб'єкта. Якщо їх вивчення має теоретичний і практичний інтерес, то вони стають фактами науки.

Вивчення фактів відбувається шляхом постановки і вирішення проблем. **Проблема** (грец. перешкода, трудність) — це питання або комплекс питань, що об'єктивно виникають у процесі розвитку пізнання і вирішення яких є життєвою необхідністю. Умовою постановки проблеми є проблемна ситуація — об'єктивна суперечність між метою пізнання і засобами її реалізації, між потребою в певних діях і незнанням способу цих дій, між традиційними способами дій та їх неефективністю в нових умовах. Проблема постає ланкою у зв'язку емпіричного і теоретичного рівнів пізнання. З одного боку, проблема є наслідком емпіричного пізнання, а з іншого — спрямовує теоретичне пізнання не тільки на сучасне чи майбутнє, а й на минуле об'єкта. Проблема — це форма розвитку знання, переходу від попереднього знання до нового.

Постановка проблеми є водночас початком її вирішення через гіпотези. **Гіпотеза** — це наукове припущення або здогад, істинне значення якого невизначено (наприклад, гіпотеза Д.І. Менделєєва про залежність хімічних властивостей елементів від їх атомної ваги).

Наукові гіпотези завжди висувають для вирішення якоїсь конкретної проблеми з метою з'ясування нових експериментальних даних чи усунення суперечностей теорії з негативними результатами експериментів. У процесі дослідження гіпотези можуть змінюватися. Однак це не означає, що попередня гіпотеза була абсолютно марною або помилковою. Висунення нової гіпотези, як правило, спирається на результати перевірки старої, навіть коли ці результати були негативними. У кінцевому підсумку висування гіпотез є необхідним історичним і логічним етапом становлення інших, нових гіпотез.

Доказ істинності чи логічності гіпотез може бути прямим (шляхом одержання фактичних даних на основі безпосереднього вивчення об'єкта) і непрямим (коли гіпотези включаються в систему достовірного знання та розробляються моделюванням необхідних ситуацій і процесів на підставі цього знання). Доказ (підтвердження) гіпотези приводить до виникнення концепції, а в її розвинутій формі — **теорії**.

5. Концепція, теорія, методологія наукового пізнання.

Концепція (лат. розуміння, система) — це певний спосіб розуміння, трактування якого-небудь предмета, явища, процесу; основна думка про предмет чи явище; корінна ідея, провідний замисел, конструктивний принцип у науковій, художній, технічній, політичній та інших видах діяльності.

Теорія (грец. розглядаю, досліджую)— це вища, найрозвинутіша форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки певної сфери дійсності — об'єкта конкретної науки. Такими є, наприклад, класична механіка І. Ньютона, теорія відображення і теорія пізнання у філософії і т. ін. Будь-яка теорія має задовольняти вимоги несуперечності, спростування і дослідної експериментальної перевірки. Ключовим елементом теорії є закон, тому її розглядають також як систему законів сутності об'єкта у його цілісності та конкретності.

У сучасній методології науки виокремлюють такі компоненти теорії:

- 1) вихідну емпіричну основу з багатьох фактів, зафіксованих у певній галузі знань, які отримані під час експериментів і потребують теоретичного обґрунтування;
- 2) вихідну теоретичну основу — безліч первинних припущень, постулатів, аксіом, загальних законів;
- 3) ідеалізований об'єкт — абстрактну модель істотних властивостей і зв'язків об'єкта, що вивчається;
- 4) логіку теорії — безліч правил логічного висновку і доведення;
- 5) сукупність тверджень, доводів, законів.

За допомогою теорії людина здатна створювати те, чого немає у певній природній і спеціальній дійсності, але що може бути з позиції відкритих об'єктивних законів. Теорія, таким чином, виконує у пізнанні і практиці програмувальну функцію. Іншими функціями теорії є: синтетична — об'єднання окремих достовірних знань у єдину, цілісну систему; пояснювальна — вияв залежності, зв'язків певного об'єкта, істотних характеристик його походження і розвитку; методологічна — формування методів наукового пізнання; прогнозувальна — передбачення на

науковій основі; практична — корекція процесу пізнання та практичних дій за умови зміни реальності.

Практика на підставі теорії як програми, плану діяльності є упередженням теоретичного знання. Воно не є процесом, під час якого замість вже реалізованих теоретичних положень з'являються нові, більш змістовні та розвинуті, які ставлять перед практикою складніші завдання, вимагають нових форм і умов свого упередження.

Методологія наукового пізнання — конкретно-історичне явище. Сучасні дослідники виокремлюють у ній такі новації:

- 1) зміну характеру об'єкта дослідження і посилення міждисциплінарних, комплексних програм у їх вивченні;
- 2) зміцнення "парадигми цілісності", тобто усвідомлення необхідності глобального погляду на світ, методологічний плюралізм;
- 3) широке впровадження в науку ідей і методів синергетики,
- 4) зростання статусу таких понять, як невизначеність, схоластичність, вірогідність, порядок і хаос, інформація та ін., як вираження характеристик нестабільного світу в цілому і кожної з його сфер;
- 5) історизація і діалектизація науки;
- 6) поєднання підходів до вивчення об'єктивного світу і світу людини, зближення природничих, технічних і суспільних наук за метою і методами;
- 7) математизація наукових теорій, зростання ролі кількісних формально-абстрактних методів пізнання;
- 8) широке впровадження у наукове пізнання "розуміючих методик" (апарата герменевтики), "особистісних методів" (наприклад, біографічного), ціннісного та інформаційного підходів, методу соціально-гуманітарних експертиз, статистично-ймовірних прийомів та ін.

7. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Наукове пізнання, його особливості та критерії.
2. Функціональна класифікація методів
3. Конкретнонаукові та загальнонаукові методи пізнання. Їх види, особливості та сфери застосування.
4. Концепція, теорія, методологія наукового пізнання.
5. Діалектичний метод, його особливості.
6. Альтернативи діалектики.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Діалектиці традиційно протиставляють:
+А. Метафізику.

- В. Дидактику.
- С. Ідеалізм.
- Д. Релятивізм.
- Е. Синергетику.

2. Поняття «метафізика» в своєму початковому значенні близько до поняття:

- А. «Гносеологія».
- В. «Антропологія».
- +С. «Онтологія».
- Д. «Діалектика».
- Е. «Фізика».

3. Первісний зміст терміну «діалектика» в античній філософії:

- А. Наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення.
- +В. Мистецтво вести бесіду, дискусію.
- С. Мистецтво представляти помилкове і сумнівне як істинне і достовірне.
- Д. Формальна логіка.
- Е. Рух думки від більш низьких форм до більш високих.

4. Який з процесів слід віднести до процесу розвитку?

- А. Рух планети орбітою.
- В. Рух стрілки годинника.
- +С. Процес навчання.
- Д. Політ на Марс.
- Е. Подорож з Одеси до Жмеринки.

5. Стихійно-діалектичним може бути назване вчення:

- А. Сократа.
- В. Г.В.Ф. Гегеля.
- С. К. Маркса.
- Д. В.І.Леніна.

+Е. Геракліта.

6. Ідеалістичною є діалектика:

А. Сократа.

+В. Гегеля.

С. Маркса.

Д. Леніна.

Е. Геракліта.

7. Формальній логіці Гегель протиставляє:

+А. Діалектичну логіку.

В. Неформальну логіку.

С. Ідеалістичну логіку.

Д. Логіку взагалі.

Е. Змістовну логіку.

8. Основні закони діалектики запропоновані:

А. Кантом.

В. Марксом.

С. Енгельсом.

Д. Гераклітом.

+Е. Гегелем.

9. Закінчіть думку Гегеля: «Істинно нове може виникнути лише у сфері...»:

А. Природи.

+В. Духа.

С. Науки.

Д. Матерії.

Е. Філософії.

10. Положення про постійне становлення, розвиток, взаємообумовленість явищ матеріального світу належить до:

А. Ідеалістичної діалектики.

- В. Стихійної діалектики.
- С. Суб'єктивної діалектики.
- +D. Матеріалістичної діалектики.
- Е. Діалектики Духа.

11. Об'єктивна діалектика, згідно з Ф. Енгельсом, відображується в мисленні людини як:

- А. Об'єктивна метафізика.
- В. Суб'єктивна метафізика.
- С. Діалектика природи.
- +D. Суб'єктивна діалектика.
- Е. Суб'єктивний ідеалізм.

12. Взаємодія протилежних, взаємовиключаючих сторін і тенденцій предметів і явищ, які разом з тим знаходяться у внутрішній єдності:

- +А. Протиріччя.
- В. Протилежність.
- С. Дуалізм.
- Д. Синтез.
- Е. Дихотомія.

13. Філософська категорія, що виражає зовнішню визначеність об'єкта: його величину, об'єм, ступінь розвитку властивостей і т. і.:

- А. Сутність.
- В. Міра.
- С. Якість.
- +D. Кількість.
- Е. Вимір.

14. Філософська категорія, що виражає істотну визначеність об'єкта, завдяки якому він є цим, а не іншим:

- А. Кількість.
- В. Міра.
- +С. Якість.

D. Сутність.

E. Вимір.

15. Категорію “можливість” традиційно осмислюють в парі з категорією:

A. Потенція.

+B. Дійсність.

C. Необхідність.

D. Випадковість.

E. Імовірність.

16. Вчення про загальну причинну обумовленість явищ і процесів (природних, соціальних, психологічних тощо):

+A. Детермінізм.

B. Діалектика.

C. Телеологія.

D. Системність.

E. Еволюціонізм.

17. Розуміння причинного зв'язку як однозначного, необхідного та постійного зв'язку явищ, що заперечує випадковість:

A. Фаталізм.

B. М'який детермінізм.

+C. Механістичний (жорсткий) детермінізм.

D. Закономірність.

E. Волонтаризм.

18. Який з названих законів належить до основних законів діалектики?

A. Закон тотожності.

B. Закон взаємозв'язку сутності та явища.

C. Закон протиріччя.

D. Закон взаємозв'язку змісту та форми.

+E. Закон єдності та боротьби протилежностей.

19. Кількісний показник, за яким зміна кількості тягне за собою зміни якості об'єкта і навпаки:
- A. Сума.
  - B. Сукупність.
  - C. Норма.
  - +D. Міра.
  - E. Такса.
20. Заперечення в діалектичному смислі:
- A. Повне знищення.
  - B. Відкидання через втрату актуальності.
  - +C. Зміна старого новим зі збереженням фундаментального, профілюючого.
  - D. Незгода, висловлена з належною аргументацією.
  - E. Переробка старого на нове.
21. З точки зору традиційної діалектики, будь-який розвиток є послідовністю циклів, кожний з яких включає такі етапи:
- A. Антитеза, теза, синтез.
  - B. Синтез, теза, антитеза.
  - C. Теза, аналіз, синтез.
  - +D. Теза, антитеза, синтез.
  - E. Теза, заперечення, синтез.
22. Синергетика – вчення про:
- A. Самоорганізацію систем закритого типу з лінійними зворотніми зв'язками.
  - +B. Самоорганізацію систем відкритого типу з нелінійними зворотніми зв'язками.
  - C. Самоорганізацію систем відкритого типу з лінійними зворотніми зв'язками.
  - D. Самоорганізацію систем закритого типу з нелінійними зворотніми зв'язками.
  - E. Самоорганізацію систем закритого і відкритого типів з нелінійними зворотніми зв'язками.
23. Поняття аттрактора впровадив:
- +A. А. Пуанкаре.
  - B. І. Пригожин.
  - C. Г. Хакен.

D. В. І. Арнольд.

Е. Арнольд Шварценегер.

24. Відкриті системи – це системи:

А. Що не мають доступу до зовнішніх джерел енергії, речовини, інформації, а також не володіють блоками відповідного виходу.

В. Що мають доступ до зовнішніх джерел енергії, речовини, інформації, але не володіють блоками відповідного виходу.

С. Що продукують для власного функціонування енергію, речовину, інформацію.

+D. Що мають доступ до зовнішніх джерел енергії, речовини, інформації, а також володіють блоками відповідного виходу.

Е. Що продукують для потреб зовнішнього середовища енергію, речовину, інформацію.

25. Властивість системи, яка полягає в тому, що причинна зміна здатна викликати неадекватний відгук у її стані, називається:

А. Відкритість.

В. Зворотній зв'язок.

+С. Нелінійність.

Д. Детермінація.

Е. Самоорганізація.

26. Вихід із стійкого стану аттрактора, що відрізняється непередбачуваністю, несподіваністю:

А. Еволюція.

В. Флуктуація.

С. Аттракторизація.

Д. Трифуркація.

+Е. Біфуркація.

27. Однією з головних складових синергетичного вчення є концепція:

А. Статичного хаосу.

+В. Динамічного хаосу.

С. Хаосу як антипорядку.

Д. Позасвітового хаосу.

Е. Антихаосу.

28. Феноменологія розглядає світ:

А. В аспекті його розвитку.

В. В його об'єктивному існуванні.

С. В аспекті його сутності.

Д. В аспекті його буття.

+Е. В даності його свідомості.

29. Термін «герменевтика» буквально означає:

А. Розвиток, зміну.

+В. Пояснення, тлумачення.

С. Навчання, виховання.

Д. Вміння вести бесіду.

Е. Пізнання, осягнення.

30. Наукове припущення, істинісне значення якого неозначене:

А. Ідея.

В. Концепція.

С. Теорія.

+Д. Гіпотеза.

Е. Модель.

31. Сукупність поглядів, спрямованих на тлумачення і пояснення будь-яких явищ, процесів:

А. Ідея.

В. Концепція.

+С. Теорія

Д. Гіпотеза.

Е. Модель.

32. До загальнонаукових методів дослідження не належить:

+А. Анамнез.

- В. Синтез.
- С. Аналіз.
- Д. Узагальнення.
- Е. Моделювання.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Форми організації та розвитку наукового пізнання: проблема, науковий факт, ідея, гіпотеза, теорія.
2. Герменевтичні можливості пізнання.
3. Гносеологічні проблеми сучасного науково-медичного пізнання (банальні та новітні захворювання: екологічні, інфекційні, злоякісні новоутворення).
4. Методологічна культура медика-науковця та медика-практика.
5. Діалектичні системи Г.В.Ф. Гегеля та К. Маркса.
6. Причини негативного ставлення до діалектики, подолання однобічності в оцінці місця та ролі діалектичного підходу в пізнанні.
7. «Негативна діалектика».
8. Людський організм як система, що самоорганізується.

Тема № 9. «Предмет філософії релігії. Класифікація релігійних вірувань / підготовка до семінару (до опитування, бесіди чи дискусії)» – 3 г.

1. Актуальність теми.

Філософія релігії – це розділ філософії, що присвячено осмисленню релігії з філософських позицій. Релігія є надто складним духовним утворенням, а тому її можна розглядати і як соціально-історичне явище, як і світоглядний феномен, і як культурну сферу, і як форму суспільної свідомості тощо. Але це аж ніяк не означає, що ця відносно самостійна сфера духовного життя є чимось на зразок мішанини. Навпаки, релігія виступає внутрішньо упорядкованим продуктом діяльності людського духу. У процесі свого розвитку вона диференціювалась, у ній виокремлювалися чітко визначені елементи, встановлювалися між ними відповідні зв'язки. Нині релігія є цілісною системою складових, що характерні для всіх віросповідань.

Сучасна людина, інтегрована в бурхливе соціальне життя, не може штучно відокремитися від тієї чи іншої форми культури, навпаки, саме існування в реаліях сьогодення вимагає від людини, зокрема лікаря, здатності орієнтуватися в науковій, релігійній, морально-правовій сферах суспільства. Майбутній фахівець має розумітися на особливостях різних релігій, і вивчення даної теми надасть йому можливість будувати взаємовідношення з представниками різних конфесій, не допускаючи помилок, які можуть мати значні негативні наслідки. Таким чином, на поширення та поглиблення уявлень студента щодо релігії (як суспільно-історичного феномена та культурного явища) і спрямовано дане заняття.

2. Конкретні цілі:

- Визначати предмет філософії релігії.
- Розуміти функції філософії релігії.
- Визначати місце філософії релігії в системі філософських знань та її роль в поясненні світоглядних проблем.
- Пояснювати значення релігійних моральних цінностей та їх впливів на виконання професійних обов'язків медичних працівників.
- Визначати головні особливості релігій світу та пояснювати причини їх масштабного поширення у світі.
- Тлумачити сутність віровчень та культів релігій, їхній можливий вплив на фізичний та психічний стан людини.
- Розкривати зміст ціннісних орієнтацій релігійних систем.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички,

необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання

Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості
--	---

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має

засвоїти студент при підготовці до заняття:

Філософія релігії – розділ філософії та навчальна дисципліна релігійного циклу, які займаються філософською інтерпретацією релігії.

Релігія – особлива система [світогляду](#) та світосприйняття конкретної людини або групи людей, яка ґрунтується на віровіренні в існування надприродних – персоніфікованих чи ні – [сил](#), супроводжується [переконанням](#) у здатності цих сил впливати на [Всесвіт](#) та на [долю людей](#) і обумовлює адекватну цій системі поведінку людини.

Родоплемінні релігії – форми первісних вірувань, до яких належать магія, фетишизм, анімізм, тотемізм, землеробський культ, шаманізм.

Ранні національні релігії – релігії, розповсюдження яких локалізоване певною культурною-етнічною спільнотою, що є на сьогоднішній день некультивованими (мертвими). До цієї категорії належать: релігія Стародавньої Греції, релігія Стародавнього Риму, єгипетські, шумерські, акадські вірування та інші.

Пізні національні релігії – релігії, розповсюдження яких локалізоване певною культурною-етнічною спільнотою, що культивуються та розвиваються по цей час. До цієї категорії належать: [індуїзм](#), [іудаїзм](#), [конфуціанство](#), [даосизм](#), [синтоїзм](#) та інші.

Світові релігії – релігії, які мають міжетнічний і космополітичний характер, оскільки вони гарантують спасіння незалежно від того, до якого етносу належать їх послідовники. На сьогоднішній день до таких належать тільки буддизм, християнство, іслам.

5.2. Теоретичні питання до заняття:

1. Поняття "філософія релігії", його широке та вузьке значення.
2. Предмет філософії релігії.
3. Функції філософії релігії.
4. Теологічна та соціально-історична точки зору на походження релігії.

5. Класифікація форм релігійних вірувань (родоплемінні культури, локальні та етнічні релігії, сучасні національні релігії, світові релігійні системи).
6. Релігія як світоглядна система.
7. Теологічний та науковий підходи у вирішенні питання про сутність та природу релігії. Структурні елементи релігії.
8. Соціальні функції релігії: світоглядна, компенсаторна, регулятивна, комунікативна та інтегративна.
9. Релігії світу (загальна характеристика).
10. Ідеї подвоєння світу, буття Бога, Абсолюту. Питання про походження світу та його есхатологічної перспективи.
11. Значення та місце людини в різних релігійних системах. Релігійні теорії походження людини.

5. Зміст теми:

1. Поняття і проблемна сфера філософії релігії

Як імпліцитне (невиражене) ставлення філософії до релігії, її раціональна осмисленість філософія релігії існує з тих самих пір, що й сама філософія. З огляду на онтологічно-генетичний їх зв'язок ця єдність є закономірною. Філософія, як відомо, сягає своїм корінням найдавніших пластів людської свідомості, маючи у своїй основі міфологію та релігію. Саме від них вона успадковує всі стрижневі світоглядні проблеми, піднісши їх до вищого рівня усвідомлення і піддавши специфічному теоретичному осягненню. У зв'язку з цим зміст ранніх етапів філософського буття несе в собі очевидні ознаки впливу міфологічної тематики та відповідного їй стилю світорозуміння, оскільки він був складовою релігійної мудрості й компонентом культової практики. В епоху середньовіччя, коли релігія стала панівним світоглядом, а церква монополюючою порядкувала у сфері освіти, філософія не могла бути автономною, їй випала роль помічника релігії та церкви. Процес самоусвідомлення філософії, що розпочався в Новий час, відбувався і під значним впливом теологічних ідейно-теоретичних засад, засобів розмірковування та обґрунтування. Нині релігія є не лише об'єктом філософського дослідження, а й філософською теологією.

Релігія разом з філософією, як наголошував Гегель у своїх лекціях з філософії релігії в Берлінському університеті, майже рівноцінно увінчують грандіозну споруду людського знання. Вони є тотожними. Адже філософія також є богослужінням, релігією, оскільки вона за своєю суттю є відмовою від суб'єктивних домислів і думок у своєму занятті Богом. З іншого боку, релігія, як вважає К. Ясперс, назавжди залишається «філософією» звичайної людини, єдиним авторитетом, який визнається нею у найвищих світоглядних питаннях. Тому, незважаючи на відмінності в особливостях і методах осягнення ними Бога, філософія і релігія взаємопов'язані. Впродовж багатьох століть філософія не лише вносила раціонально дискурсивний аспект у теологію, а й була єдиною інстанцією, у межах якої релігія поставала як об'єкт дослідження.

Як особливий тип філософствування у формі інтерпретативного осягнення релігії в її граничних поняттях філософія релігії чітко сформувалась у Новий час, коли стала очевидною і усвідомленою буттєва відокремленість релігії як специфічної «даності досвіду» від інших сфер духовно-практичної життєдіяльності людини, а філософія набула статусу самостійного дослідницького явища, найвищого виду пізнання. Таке дистанціювання від релігії сприяло формуванню об'єктно-пізнавального ставлення до неї, адже в змістовому відношенні філософія релігії постає лише тоді, коли релігія як об'єкт її вивчення стає проблемою, яку вона прагне розв'язати за допомогою *ratio*, почуттів та інтуїції.

Філософія релігії — сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу. Одним із фундаторів філософії релігії як специфічного типу філософських знань є Б. Спіноза, у творчості якого феномен релігії вперше постає як проблема, набуває відповідного концептуального оформлення. Ще наприкінці XIX ст. відомий знавець історії філософії Отто Пфлейдерер у праці «Історія філософії релігії» зазначав, що неупереджене філософське дослідження релігії вперше наявне у Спінози, що від його творчості починається перший період філософії релігії, який з огляду на критичне ставлення думки до позитивної релігії слід назвати періодом критичної філософії релігії. Спіноза був чи не першим дослідником у світовій філософії, який наблизився до проблем аналізу природи релігії, будучи абсолютно об'єктивним, відмовившись від належності до будь-якої означеної конфесії. У «Божественно-політичному трактаті» він прагне довести, що Біблію можна тлумачити так, що з'явиться можливість поєднати її з ліберальною теологією, тобто допускає можливість її інтерпретації в контексті філософської істини. На відміну від Декарта і його ідеї про три субстанції (Бог, дух, матерія), Спіноза визнає тільки одну субстанцію — «Бога, або Природу». Індивідуальні душі й окремі фрагменти матерії для нього тільки означення; вони не речі, а вияви божественної істоти. Всім керує абсолютна логічна необхідність. У своїй «Етиці» Спіноза наголошував, що найвище добро душі — пізнання Бога, найвища чеснота душі — пізнавати Бога, найкращі ліки — любов до Бога і доходив висновку: «Мудра людина як така навряд чи взагалі коли-небудь бентежитья душею; усвідомлюючи себе, Бога і речі, вона завдяки певній вічній необхідності існує завжди і ніколи не втрачає істинної вдоволеності духу. Якщо вказаний мною шлях, що приводить до цього результату, видасться надміру важким, знайти його все-таки можна. Він і має бути важким, бо знаходять його дуже рідко. Хіба ж могли б усі люди гребувати спасінням, якби воно було так близько під руками і досягалося без великих зусиль? Але все прекрасне таке ж важке, як і рідкісне».

І все ж особлива роль у розвитку філософії релігії належить Юму, Канту і Гегелю, творчість яких істотно вплинула на зміст і напрями сучасних філософських теорій релігії. Зрозуміти їх концепції, на думку Дж. Коллінза, означає вловити ті основні моменти, через співвідношення з якими минулі спроби набувають певної орієнтації, а пізніші теорії набувають філософську основу. У них філософія релігії досягає повноліття й посідає належне місце серед основних частин філософії. Найбільше це стосується лекцій з філософії релігії Гегеля. Вони містять грандіозну для свого часу спробу осмислити історію релігійних вірувань від так званих природних релігій (в яких ідея Бога постає як абсолютна сила природи, перед якою людина усвідомлює себе убогою) до світових релігій, зокрема християнства, яке Гегель називає абсолютною і нескінченною релігією, яка вже не може бути перевершеною, де нарешті відбулося примирення Бога і людини, де релігія досягла самосвідомості.

Гегель раціоналізував віру в Бога. Полемізуючи зі Шлейєрмахером, який обмежував релігію сферою почуттів, він, не відкидаючи необхідності релігійних переживань, вказував на їхню недостатність для повноти віри. Будь-яке почуття суб'єктивне, індивідуальне, а Бог мусить бути пізнаним у його загальності. Релігія, на думку Гегеля, індивідуальна лише тією мірою, якою індивід належить якомусь цілому — сім'ї, нації, державі. Що б не уявляв індивід про свою

самостійність, він не може вийти за чітко означені межі. Кожний індивід, оскільки він пов'язаний із духом свого народу, переймає з народженням віру батьків, і вона є для нього святинею й авторитетом.

Водночас від індивіда вимагається активне ставлення до віри, релігія — не просто теорія, її практична конкретність — культ. У культі, як зазначає Гегель, Бог знаходиться по один бік, а «Я» — по інший, і його призначення полягає в тому, щоб «Я» злився з Богом у самому собі, знав би себе в Богові як у своїй істині й Бога в собі. Це і є «конкретна єдність». Гегель звертає увагу й на іншу єдність — єдність релігії та держави. У нього вони — єдине ціле: «тотожні в собі й для себе». Держава мусить спиратися на релігію, оскільки тільки в ній надійність способу думання і готовність виконувати свій обов'язок перед державою стають абсолютними. За будь-якого іншого способу думання люди легко відмовляються від своїх обов'язків, знаходячи для цього різноманітні приводи, винятки, аргументи. Це свідчить, що "релігійний культ, тобто ритуальні дії, що регламентують життя народу, закладають основи державної дисципліни.

Для Гегеля релігія — сфера свідомості, в якій розкрито всі таємниці світобудови, усунуто всі суперечності глибинної думки, де затихає весь біль почуттів. Вона є сферою вічної істини, вічного спокою, вічного миру. Людину робить людиною, стверджував філософ, думка як така, конкретна думка або, точніше, те, що вона є дух. Як дух людина творить науку в усій її різноманітності, мистецтво, інтереси політичного життя, стосунки, пов'язані зі свободою, тощо. Та всі ці різноманітні форми і всі складні переплетіння людських стосунків, дій, насолод, усе те, що людина цінує і вшановує, в чому вона вбачає своє щастя, славу і гордість — все це, на думку Гегеля, знаходить своє найвище завершення в релігії, в думці, у свідомості, в почутті Бога. Бог є начало і кінець всього. Він є тим осередком, який у все вносить життя, одухотворює та одушевлює всі формоутворення життя, зберігає їхнє існування. У релігії людина ставить себе у певні стосунки щодо цього осередку, які поглинають усі інші її зв'язки. Завдяки цьому вона підноситься на вищий рівень свідомості, у сферу, вільну від будь-якого співвідношення з іншим, є повністю самодостатньою, безумовною, вільною й є кінцева мета самої себе.' Тому релігія як занурення в цю кінцеву мету абсолютно вільна і є самоціллю, оскільки до цієї кінцевої мети повертаються всі інші цілі. А те, що раніше мало значення, зникає в ній, знаходячи там своє завершення. Завдання філософії, на думку Гегеля, і полягає в тому, щоб розглянути, дослідити, пізнати природу релігії. Філософії належить показати необхідність релігії в собі і для себе, зрозуміти, що дух рухається через усі інші способи свого воління, уявлення і відчуття до цього абсолютного способу. Таким чином, з позицій Гегеля, філософія утверджує долю духу в її загальності, а не підносить на цю висоту суб'єкт у його індивідуальності. За Гегелем, предметом філософії, як і релігії, є вічна істина в її об'єктивності, Бог і ніщо, окрім Бога й пояснення Бога. Філософія не є пізнанням зовнішньої маси емпіричного наявного буття і життя, а є пізнанням того, що вічне, що є Бог і що пов'язане з його природою. Власне, цим Гегель і визначив основні контури змісту філософії релігії: природа і сутність Бога й релігії.

Починаючи з Нового часу, у філософії релігії виокремлюються два чітко окреслених напрями варіанти її існування й розвитку: філософське дослідження релігії та філософська теологія. Звідси й беруть початок дві основні сучасні форми філософії релігії: філософське релігієзнавство і філософська теологія.

Філософське релігієзнавство основну увагу звертає на релігійне ставлення людини до дійсності, передусім до Божої реальності, а філософська теологія апелює до конструктивного осмислення основного об'єкта релігії — реальності Бога. Незважаючи на деяку специфічність акцентів, їх не слід характеризувати тільки як філософування про релігію чи як філософування про Бога. Обидві форми взаємопов'язані: філософське дослідження релігії не може не стосуватися об'єкта релігії, а філософська теологія завжди передбачає певну концептуалізацію дійсного чи

нормативного ставлення людини до Бога. Попри відсутність однаковості в розумінні природи і функцій філософії релігії, вона має об'єктивно визначену предметну сферу, до якої належать проблеми ірраціонально-чуттєвих витоків релігійної віри, що розкривають сутність релігії, проблеми людини і Бога, вічний час, «ніщо» і абсолют, проблема богопізнання, докази буття Бога, існування священного тощо. Отже, проблемне поле філософії релігії насамперед становлять онтологічні питання, що дають змогу виявити онтологічний статус реалій і явищ релігії, досягнути її буттєві форми.

Однією з головних рис філософії релігії є її людиномірність, оскільки суттєвим у системі релігійного світовідчуття, світорозуміння і світоусвідомлення, у релігійному комплексі загалом є відношення «людина — надприродне». Звідси й роль і місце праксеології у філософії релігії, у функціонуванні її складників, зокрема питання сенсу життя, провіденції та свободи волі, священного і профанного, добра і зла, тобто діяльнісних аспектів функціонування феномену релігії (мотиви, особливості дій, наслідки реалізованих суб'єктом концептів та уявлень релігійного тощо).

У сучасній філософії релігії стрижневою є епістемологічна проблематика, зокрема проблема змісту релігійної істини, тобто того, чи є релігійні міркування та релігійні висловлювання знаннями подібно до того, як ним є фактуальне знання про дійсність (Е. Едамс, Д. Вібі); визначення категоріальної належності релігійних вірувань, зокрема питання їх входження до категорії гіпотез, принципів (В. Крістенс, Д. Кінгарлоу, Д. Віттейкер); проблеми обґрунтування раціональності релігійних вірувань, єдності науки і релігії, тобто пошук філософського підтвердження відповідно тих чи інших релігійних вірувань прийнятим стандартам раціональності (Я. Барбур, Д. Стейнсбі, Е. Шен).

У сучасному філософському дослідженні релігії помітне місце посідає проблема особливостей і сенсу мови релігії, що з огляду на домінування мовних компонентів у релігійній ідеології, теорії та практиці є цілком закономірним. Філософські зусилля спрямовуються на визначення статусу мови релігії, на те, як її розуміти: чи як особливу «релігійну мову», чи як «релігійне використання мови» (П. Donovan, В. Юст), на визначення критеріїв усвідомлення мовних виразів релігії, вплив співвідношення свідомого і несвідомого, усвідомленого й істинного або хибного, осмисленого і граматично правильного тощо (Л. Віт-генштейн, І. Дерт, Е. Флу, К. Нільсен).

З урахуванням цих особливостей проблемно-предметне поле філософії релігії можна визначити як специфічну галузь філософських знань, що висвітлює, інтерпретує, осмислює релігійний феномен у таких його основоположних аспектах, як буття, діяльність і знання.

2. Поняття релігії

Оскільки основним предметом вивчення філософії релігії є релігія, то цілком закономірно постає питання змісту цього поняття. На сьогодні існує не лише різне його змістове наповнення, а й кілька варіантів етимологічного тлумачення латинського слова «religio». В їх основу, як відомо, покладено варіанти Цицерона (106—43 до н.е.) і ранньохристиянського мислителя Лактанція (бл. 250 — після 325 рр.). Перший виводив цей термін від латинського слова «religare», що означає йти назад, повертатися, обдумувати, збирати, споглядати, боятися і характеризує релігію як богобоязливість, страх і пошанування богів. Лактанцій вважав, що слово «religio» походить від латинського слова «religare» — в'язати, зв'язувати, прив'язувати, а стосовно релігії означає зв'язок із Богом, служіння йому і покору через благочестя. Його точка зору й закріпилася принаймні у християнській культурі.

Сучасні українські словники (зокрема, Політичний енциклопедичний словник. — К., 1998) латинське слово «religio» тлумачать як набожність, святина, предмет культу, вони близькі до тлумачення цього слова російськими виданнями (Краткая философская энциклопедия. — М., 1994). Щоправда, в «Латинсько-російському словнику» О. Петрученка (М., 1994) подається дещо інше значення цього слова: 1) совісність, добросовісність; 2) совісне ставлення до чого-небудь священного, в тому числі релігійне почуття, благочестя, набожність, богошанування, культ.

У китайській мові для позначення того, що в європейській культурі охоплено терміном «релігія», використовують ім'я Chiao — вчення. В ісламі вживається назва din, що в сучасному розумінні означає безумовне підпорядкування Аллаху і його безмежній владі, віддання себе Богові, вдосконалення щирості віри. Відповідно din це: іман (віра, вірити), іслам (покірність), ісхан (совісність, чистосердечність — вдосконалення в щирості віри). Отже, не існує єдиного слова для позначення явища, яке здебільшого позначають латинським словом «religio». Однак усі сходяться на тому, що релігія як феномен нерозривно пов'язана з людським буттям, сутністю людини. Один із засновників філософської антропології М. Шелер стверджував, що справжня людина починається з «Богошукача», С. Франк наголошував, що «людина є людиною тому, що вона є щось більше, ніж емпірично природна істота, ознакою людини є сама її... боголюдська природа. Людина не тільки знає Бога. Ці знання — релігійна свідомість — є її суттєвою ознакою, тому людину можна прямо визначити як істоту, яка має свідомий внутрішній зв'язок із Богом. Таким чином, людина пов'язана з релігією, але визначення рівня, глибини цього відношення є справою нелегкою. Передусім тому, що як, наприклад, неможливо відновити ситуації, коли, наприклад, не було мови, а відтак вона з'явилася, так не відновити в людському бутті й періоду абсолютної відсутності релігійних поглядів, переконань, почуттів. А тому годі шукати єдиної, усталеної відповіді про природу релігії, оскільки віднайти визначення, яке «однаково підходило б і до вірувань фінікійян, що сплячуть на вогні своїх дітей на угоду божеству, і до вірувань вавилонян, що посилають у храм Астарті своїх дочок і дружин займатися проституцією, які віддаються першому зустрічному чужоземцеві, і до релігії християн, яка вимагає, щоб люди віддавали своє життя за ближнього, і до релігії буддизму, в основу якої покладено, по суті, повний атеїзм», як писав відомий дослідник онтологічних витоків релігії А. Штернберг, архіскладно. Отже, і дати універсальне визначення релігії, яке б розкривало її природу, багатоманітну функціональність та історичну змінність неможливо, хоча всі релігії (особливо домінуючі) мають багато спільного. Головним, без чого не могла б існувати жодна релігія, є визнання (віра) своєрідної надлюдської реальності (надприродного), про яку, як зазначав відомий британський філософ і культуролог К.-Г. Доусон, людина щось знає і на яку орієнтується все своє життя.

З огляду на це багато дослідників пояснюють релігію, її природу та походження, виходячи передусім з ідеї Бога як «фундаментальної данності», «абсолютного предмета» релігії. Вони стверджують, що релігія виникла й існує тільки тому, що є Бог і є людина, яка здатна за певних умов його сприймати. Ідея Бога не могла народитися у свідомості людини поза існуванням Бога і за умови» що людина не була б істотою, богоподібною за своєю природою. Один із найвідоміших сучасних православних богословів О. Мень, обґрунтовуючи надприродну сутність релігії, наголошував, що релігія є відповіддю людини на вияв у ній Божої сутності. Все у світі, зазначав він, має реальне підґрунтя, коріння. Зокрема, ніхто не стане заперечувати того, що потребам нашого тіла відповідає об'єктивна життєва необхідність. Якщо дух людини віками прагнув до краси, добра і чогось Вищого, гідного поклоніння, то чи правильно буде бачити в цьому лише оману? Чи не природніше визнати, що подібно до того, як тіло пов'язане з об'єктивним світом природи, так і дух тяжіє до родинної йому і водночас значно вищої за нього реальності. Цей зв'язок, на його думку, здійснюється через особливий вид духовного пізнання — релігійний досвід, який він визначає як переживання, пов'язане з почуттям реальної присутності у нашому

житті, бутті всіх людей своєрідного Вищого начала, яке спрямовує нас і є причиною всього суцього.

Ще одним чинником, який поєднує якщо не всі, то принаймні абсолютну більшість релігійних систем, є ідея визволення, порятунку (спасіння), засноване на вірі у безсмертя душі. Релігія, як зазначав православний богослов і філософ П. Флоренський (1882—1937), рятує нас від нас, рятує наш внутрішній світ від хаосу, що причаївся в ньому. Якщо онтологічно, розмірковував він, релігія є життя нас у Бозі і Бога в нас, то феноменологічно — релігія є система таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунок, рівновагу душевного життя.

Різні релігії, з огляду на їхні ідеологічні засади, у найбільш загальному контексті поєднані дотриманням деяких спільних концептуальних принципів і положень стосовно людини як носія релігійної свідомості та релігійного досвіду:

- людині надається свобода дій, тобто вона не є запрограмованою машиною, а тому помилитися чи вчинити зло є наслідком нашої свободи;

- людина бере участь у Творенні через удосконалення, навчання інших;

- людське життя не обмежується земним життям. Сучасні дослідники феномену релігії вважають, що всі великі релігії, зокрема буддизм, християнство, іслам, мають спільну сутнісну основу релігійного знання, яку називають вічною мудрістю або вічною філософією. Це не що інше, як глибинне осягнення сутності життя, яке з плином часу залишалось незмінним у різних культурах і наявне у вченнях великих мудреців усіх часів і народів. Безмежна за обсягом і бездонна за глибиною ця скарбниця вічної мудрості містить численні роздуми про природу життя і любові, здоров'я і щастя, страждання і спасіння, її серцевиною, за Роджером Уолшом, є чотири фундаментальні висновки:

- існують дві сфери реальності: перша — світ фізичних об'єктів і живих істот; друга — сфера свідомості, духу, яка не обмежена простором, часом, фізичними законами, оскільки вона їх створює, а тому є безмежною, нескінченною і вічною;

- людські істоти входять до обох сфер, оскільки ми не лише біологічні, а духовні істоти. Ми маємо як тіло, так і центр трансцендентного усвідомлення (душу, дух);

- людина здатна усвідомити свою божу іскру і божу причину, з якої вона впливає;

- усвідомлення нами своєї духовної природи є найвище благо: найвища мета і найбільша користь людського існування.

Духовний центр кожної з великих релігій містить кілька спільних духовних практик, універсальних за своєю природою і покликаних допомогти людині відкрити власну душу або внутрішню самість, її взаємозв'язок із божественним, тобто сприяти осягненню надбань вічної філософії. Серед цих практик — репетицій бажаних духовних якостей — виокремлюють сім вічних:

- зміна мотивації: звільнення від пристрастей, жадань і пошук бажань власної душі;

- розвиток емоційної мудрості: зцілення власного серця і навчання любові;

- моральне життя: відчуття приємності від продукування добра;

- концентрація й заспокоєння власного розуму;

- пробудження духовного бажання: навчання чіткого бачення божественного у всьому;
- виховання духовного розуму: розвиток мудрості та розуміння життя;
- вияв духу в дії: пізнання великодушності й радості служіння.

Духовні практики сприяють розвитку глибоких станів свідомості й таких якостей, як мудрість і любов. Вони є необхідними, якщо ми прагнемо зрозуміти життя і самих себе. Зокрема, деструктивна сила таких почуттів, як страх, ненависть, відома кожному. Їм протистоять методи їх нейтралізації й водночас розвитку благодійних емоцій, зокрема любові та співчуття, що сприяють повільній, але неухильній зміні нашого емоційного життя і розвитку емоційної мудрості. Або, наприклад, практика свідомого сприяння іншим людям, яка гальмує такі руйнівні спонукання, як жадоба, ненаситність, і виховує позитивні якості — добро і безкорисливість.

Духовні традиції великих релігій акцентують на трьох якостях розуму і містять такі практики їх розвитку: практики розвитку етики, концентрації та мудрості. Етика є неодмінною умовою, бо коли людина живе неетично і цілеспрямовано шкодить іншим людям, то вона шкодить і собі, оскільки її розум починають охоплювати страх і провина. Концентрація необхідна для того, щоб втихомирити наш неспокійний розум і вивільнити його від численних клопотів, невідчепних думок, які нас часто переслідують. За допомогою мудрості досягають власні глибини і глибини навколишнього світу.

Релігія — складний, синтезуючий духовний феномен, який виражає не лише віру людини в існування надприродного Начала, Бога, що є джерелом буття всього суцього, а й є для неї засобом спілкування з ним і суттєвим чинником її духовного зростання, важливою сферою універсуму культури.

3. Філософські концепції природи релігії

Релігієзнавство здійснює аналіз феномену релігії, апелюючи здебільшого до логіко-теоретичних критеріїв істини, спираючись при цьому на філософську теоретичну базу. Філософія, як відомо, досягає всі явища і процеси дійсності, а отже і релігію, з позицій вияву їх всезагальних принципів і законів, визначення сутності явищ і процесів. Такою є специфіка філософського підходу щодо релігії як об'єкта аналізу в найбільш узагальненому контексті. Оскільки філософія в реальному житті є синтезом багатьох учень, шкіл, течій, напрямів, які наповнювалися різним змістом, обумовленим конкретною епохою, існує багато різних підходів до оцінки сутності, природи релігії.

Серед поширених сучасних концепцій релігій помітне місце посідає так звана біологічна, або натуралістична, концепція, прихильники якої шукають релігійну основу в біологічних або біофізіологічних процесах людини. На їхню думку, такою основою є «ген релігійності», «релігійний інстинкт», «релігійне почуття», вона є психофізіологічною функцією організму, частиною природи людини, як, наприклад, сенсуальність тощо.

Один із засновників концепції психології релігії американський філософ-прагматист В. Джемс (1842—1910) трактував релігію як сукупність почуттів, дій і досвіду окремої особи, оскільки їхній зміст обумовлює її ставлення до Божества. Емоційна сфера психіки індивіда є лоном релігії. За Джемсом, почуття, емоційно-вольова сфера — найглибше джерело релігії, а філософські, богословські конструкції — лише вторинні надбудови. Щоправда, в його інтерпретації «релігійні почуття» не є автономно-специфічними і з психологічної точки зору за своєю природою не відрізняються від звичайних людських почуттів і емоцій (радості, любові, страху тощо). Це сукупність звичайних емоцій, що зазнали своєрідного релігійного впливу, що й надає їм характерних ознак і властивостей. Оскільки в певні моменти життя релігійні почуття й

переживання постають у формі духовного «рятівника», «опертя», вони, на думку Джемса, дуже цінні. Релігія робить для людини легким і радісним те, що за інших обставин є для неї тягарем суворої необхідності. Тобто релігія зміцнює засади людського духу, розширює параметри духовного життя.

Релігійний досвід, за твердженням Джемса, мають усі люди незалежно від їх расової, національної належності, щоправда, неоднаковий. Одні з них дуже сприятливі для прийняття у свою душу божества, виявляють значні можливості містичного злиття з ним. Їх Джемс називає релігійними геніями, до яких відносить, зокрема, Будду, Мухамеда, апостола Павла. Другі менш сприятливі (це звичайні віруючі), треті — цілком несприятливі, оскільки не чують у собі голосу божества (невіруючі). Залежно від конкретних умов соціального буття, географічного середовища, особливостей виховання тощо людина стає або буддистом, або католиком, або мусульманином. Відповідно до психологічних особливостей індивідів одним із них, на думку Джеймса, корисний науковий досвід, іншим — релігійний. Якщо хтось бажає відійти від Бога і майбутнього життя, ніхто не може завадити йому в цьому, ніхто не може довести йому, що він помиляється. Однак якщо людина думає інакше і діє згідно зі своїми переконаннями, то і їй ніхто не може довести помилковість її кроків.

Засновник психоаналізу Зигмунд Фрейд (1856—1939) також вважав релігію природним феноменом, людським продуктом. Він пов'язував її походження з безпорадністю у ній арсенал уявлень, які породжені потребою легше здолати людську безпомічність. Боги, зазначав учений, виконують своє триєдине завдання: нейтралізують жах перед природою, примиряють із грізним фатумом, що постає передусім в образі смерті, й винагороджують за страждання і поневіряння, які випадають на долю людини.

Він уподібнював індивідуальну релігійність персональному неврозу, а релігію — універсальному колективному неврозу. Він розглядав її як засіб захисту людини і суспільства від агресивних природних інстинктів. За Фрейдом, релігія виконує три функції:

- задовольняє допитливість людини, дає пояснення походження і розвитку світу;
- зменшує страх людей перед загрозами і мінливостями життя, вселяє впевненість у добрих наслідках, утішає у разі незгод і негараздів;
- проголошує заборони та обмеження.

Якщо у Фрейда базовим релігійним феноменом є індивідуальне несвідоме, то в К.-Г. Юнга (1875—1961) — колективне, змістом якого є архетипи (першообрази, першознаки) — одвічно наявні всезагальні образи, які можуть відкриватися свідомості уві сні, в містичному прозрінні, міфі, в релігійному уявленні тощо. Тому й релігія в його інтерпретації є особливою установкою людського розуму, уважним розглядом, спостереження за деякими динамічними факторами, під якими розуміють «сили» духів, демонів, богів, ідей, ідеалів (тобто те, що Р. Отто назвав «нуменічним»), що виявлені людиною у своєму світі як особливо могутні й загрозливі; або такі, що здатні надати істотну допомогу, тому з ними слід рахуватися; або достатньо величні, прекрасні, осмислені, щоб благоговійно їх любити і поклонятися їм.

Вічні образи, отримані у результаті інтерпретації початкових архетипів і які існують у символічних системах, мусять зачаровувати, переконувати, захоплювати. І це природно, вважає Юнг. Вони відкривають людині шлях до розуміння божественного і водночас запобігають безпосередньому контакту з ним. Завдячуючи тисячолітнім зусиллям людського духу, ці образи вписані у всеохопну систему світовпорядкованих думок. Водночас вони постають, на думку Юнга, у вигляді могутнього, здавна шанованого інституту — церкви.

Основоположник неофрейдизму Е. Фромм (1900— 1980) не заперечує природних основ релігії, але водночас звертає увагу на зв'язок індивіда із зовнішнім світом, суспільством, де ці потреби задовольняються чи притлумлюються. Сучасна людина, вважає Фромм, живе в суспільстві тотального відчуження, яке й породжує суперечливість людського існування. Це знаходить свій вияв в опозиціях екзистенційного та історичного існування людини, володіння і буття як двох основ життєдіяльності, авторитарної та гуманістичної свідомості, владолюбного і слухняно-підлеглого типів психології тощо. У цьому контексті Фромм переосмислює як поняття несвідомого, так і природу релігії, релігійних потреб, що, на його думку, закорінені в основних умовах існування людини. Релігія, за Фроммом, є формою осмислення людиною кардинальних смисложиттєвих проблем власного існування. Вона виникає одночасно із виокремленням людини з тваринного світу. Завдяки цьому акту людина назавжди стає рабом дихотомії свого існування, що виявляється у формі конфлікту душі й тіла, духовної сутності людини та її тваринної природи. Для досягнення повноти свого буття людині необхідна була орієнтація, опертя, якими і стала релігія.

Поняття «релігія» Фромм вживає не для позначення системи, обов'язково пов'язаної з поняттям Бога, а для позначення будь-якої системи поглядів і дій, яких дотримується певна група людей і яка є для індивіда своєрідною схемою орієнтацій та об'єктом поклоніння. Це поняття не має у нього свого специфічного (як правило, усталеного) змісту, а характеризується надто широким тлумаченням, що далеко виходить за межі розуміння релігійного. Об'єктом поклоніння можуть бути не лише окремі тварини, рослини, ідоли, Бог, вожді, а й партії, класи, гроші, успіх, влада тощо. Релігія у такому розумінні може нести як любов, так і деструктивну силу, як авторитаризм, так і солідарність, сприяти утвердженню гуманізму або заперечувати його, врешті-решт, сприяти розвитку людини чи гальмувати його. Звідси й поділ Фроммом релігій на авторитарні та гуманістичні. Перші ґрунтуються на ідеї, згідно з якою вища сила, що існує поза людиною, крім контролю і влади над нею, має право вимагати від людини підкорення, шани і поклоніння. Найвища чеснота в таких релігіях — послух, а найстрашніший гріх — непокора. Гуманістичні релігії, навпаки, зосереджуються на людині, її здібностях. Вона спрямована на досягнення найбільшої духовної сили, а не найбільшого безсилля, її чеснота — самореалізація, а не послух. Домінуючим почуттям тут постає радість, а не печаль і почуття провини, що характерне для авторитарних релігій. Бог у них є символом власних сил людини, які вона прагне реалізувати у своєму житті, а не символом насилля і панування, влади над людиною. До гуманістичних релігій відносять ранній буддизм, даосизм, вчення Ісуса, Сократа, Спінози тощо.

Серед популярних філософсько-соціологічних концепцій релігії виокремлюється точка зору засновника соціології релігії німецького філософа і соціолога Макса Вебера (1864—1920), який характеризує релігію як спосіб надання сенсу соціальному діянню: як явище культури вона задає і підтримує відповідні сенси, вносячи «раціональність» у пояснення світу та в повсякденну етику. Продукуючи певну картину світу, релігія концентрує сенси, на її основі переживання світу переростає у світоусвідомлення, в якому предметам і явищам надається певний сенс. Світ стає полем діяння демонів, душ, богів, неприродних сил. Неоднорідні елементи дійсності сплітаються у систематизований космос. Формується всезагальна мета, в основу якої покладено основоположну морально-релігійну ідею спасіння, нагороду за біди, негаразди, нещастя, які терпить людина в житті.

Релігія задає ієрархічно вибудовану систему норм, правил, відповідно до яких одні дії дозволені, інші — заборонені. У такий спосіб визначаються певні моральні позиції стосовно світу. Релігійність постає спонукальною силою, мотивом певного роду соціальної дії, спрямованої на оволодіння світом. Одні релігії стимулюють втечу від цього світу, споглядальне ставлення до

нього (наприклад, буддизм), інші спрямовані на завоювання й зміну його (наприклад, християнство у його протестантському різновиді).

Дещо інший підхід демонструє відомий французький соціолог і філософ Е. Дюркгейм (1858—1917), який розглядає релігію як створений людиною соціальний інститут, що формується природним шляхом як відповідь на окремі умови її існування з метою задоволення певних соціальних потреб. Джерелом релігії, за Дюркгеймом, є сам спосіб людського існування. Оскільки він є соціальним, то все соціальне є релігійним. У релігії суспільство обожає само себе. Сенс релігії — культивування соціального почуття, забезпечення впливу колективу на індивіда. Тому релігійними Дюркгейм вважає всі колективні уявлення і вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер, і, отже, пов'язують індивіда і суспільство. Він визначає релігію як цілісну систему вірувань і обрядів, які поєднують в одну моральну общину, що має назву «церква», всіх тих, хто визнає ці вірування і обряди. Тобто релігія в Дюркгейма є особливою формою виразу суспільних сил, які стоять вище за індивідів і підпорядковують їх собі. Саме колективний спосіб життєдіяльності, суспільство, за його твердженням, і становить об'єктивно існуючу реальність, яка є причиною, об'єктом і метою релігійних вірувань і ритуалів. Джерелом релігії він вважає суспільно-психологічний процес спілкування, колективну психологію, що виникає на основі позаекономічної невиробничої діяльності.

Зі свого боку релігія завдяки багатофункціональній діяльності може сприяти зміцненню суспільного організму, солідаризувати його: підготовкою індивіда до соціального життя, тренуванням необхідного послуху, підтриманням певних усталених у відповідній культурі традицій, цінностей, зміцненням почуття задоволення, актуалізацією соціального ентузіазму тощо. Ідеї Дюркгейма суттєво вплинули на формування структурно-функціонального підходу до релігії, що знайшов своє відображення у науковій творчості А. Радкліффа-Брауна (1881—1955), Б. Малиновського (1884—1942), Т. Парсонса (1902—1979) та ін.

Основоположник так званої «формальної» соціології німецький філософ Г. Зіммель (1858—1918) у дослідженні релігії зосереджується на індивідуальному житті людини, різноманітні її потреб і формах їх задоволення. Серед цих потреб він виокремлює релігійні потреби, «релігійні поривання», зокрема прагнення людини компенсувати негаразди в житті, нейтралізувати суперечності між людьми, досягти впевненості й стабільності, справедливості та єдності, щастя й благополуччя, які за певних умов можуть стати необхідним душевним тлом для виникнення релігії. Вона постає як душевний спосіб жити і перейматися світом. Релігія, як її розуміє Зіммель, є формою наявного буття, яка пристосована до задоволення релігійних потреб і надає фрагментарному, хисткому існуванню єдності, сенсу й досконалості. Релігія прагне захистити дійсність як ціле в її тотальності, в її єдності. Зіммель вважав, що ставлення людини до Бога близьке до ставлення індивіда до суспільства загалом. Релігія повторює ті зв'язки, що існують між індивідом і його суспільною групою, яка є чимось більшим, ніж простою сумою індивідів. Відправлення релігійного культу як справи всієї общини, спокутування групою індивідуальних гріхів, спільна відповідальність групи за погіршність стосовно Бога — ці типові факти засвідчують, що божество є ніби трансцендентним місцем концентрації групових сил, що взаємодія і взаємовпливи, які існують між елементами групи і утворюють цю єдність у функціональному аспекті, набули в лоні Бога самостійної сутності. Динаміка групового життя, вийшовши за межі окремих її матеріалів і носіїв, спрямовується через бурхливе піднесення релігійного настрою у сферу трансцендентного, досягнувши якої, виступає абсолютом стосовно цих частин, які мають відносний характер. Тобто між людьми, за Зіммелем, існують відносини, які знаходять свій субстанційний вияв в уявленні про Божественне.

Дещо специфічно тлумачить релігію марксизм. Згідно з раціоналістичною парадигмою марксистської філософії релігія має винятково соціальну природу. Пояснити її, як будь-яке інше

соціальне явище, виходячи з природної сутності людини, неможливо, оскільки, як вважають його прихильники, соціальне ніколи не зводиться до біологічного й не може бути пояснене біологічними законами, властивими організму людини. Тому марксизм шукає джерела релігії не в глибинах внутрішньої природи окремого індивіда, не в його одвічних «екзистенційних» конфліктах і проблемах, а в суспільних формаціях, економічному житті та відповідних відносинах реального життя.

Релігія, за словами Ф. Енгельса, є відображенням у головах людей зовнішніх сил, що панують над ними. Отже, пояснення релігії слід шукати не в самій людині, а в реальних умовах її життя. Згідно з цією парадигмою релігія є певною, суто зовнішньою силою, завдяки якій людина не набуває, а навпаки, втрачає свою власну сутність, відчужує від себе людяність.

К. Маркс і Ф. Енгельс висунули гіпотезу, що релігійне відображення світу в майбутньому може зникнути, якщо відносини практичного повсякденного життя людей будуть виражатися у прозорих і розумних зв'язках між ними і природою.

4. Основні елементи та структура релігії

Релігія є складним духовним утворенням, а тому її можна розглядати і як соціально-історичне явище, і як світоглядний чи культурний феномен, і як форму суспільної свідомості тощо. Однак це не означає, що ця відносно самостійна сфера духовного життя є неупорядкованим набором окремих елементів. Навпаки, релігія постає внутрішньо структурованим продуктом узагальнюючої діяльності духу й особливим способом тлумачення світу. В процесі свого розвитку вона диференціювалася, в ній виокремлювалися чітко означені елементи, встановлювалися відповідні зв'язки між ними. У теперішній час релігія є чіткою системою із власною складною рівновагою і взаємодією складових, власним механізмом функціонування. Ці складові характерні для всіх релігій і є основними шляхами людини до Бога. Отже, питання структурування релігії має реальне підґрунтя, оскільки якщо такі складники відсутні, то відсутній сам феномен релігії.

Існують різні точки зору й підходи щодо визначення основних елементів релігії. Одні автори такими елементами називають релігійну свідомість, діяльність, інститути та організації. Другі — доктрину, міф, естетичні цінності, ритуали та інші форми культової практики. Треті, яких більшість, у релігійній структурі виокремлюють релігійну свідомість (релігійні погляди та уявлення), релігійний культ, релігійні організації (такий поділ є найбільш оптимальним). Кожен із цих основних елементів має власну структуру, що обумовлена певними історичними чинниками, є динамічним й поліфункціональним, а тому потребує ретельнішого розгляду.

Релігійна свідомість — система (сукупність) релігійних ідей, понять, принципів, міркувань, аргументацій, концепцій, сенсом і значенням яких є здебільшого віра в надприродне.

Віра в надприродне є визначальним чинником релігійної свідомості більшості (але не всіх) розвинутих релігій. Тому інтегративною рисою і невід'ємною ознакою релігійної свідомості є релігійна віра, що полягає у бездоказовому вираженні істинності релігійного вчення. Вона надає життєдайної сили всьому релігійному комплексу, обумовлює своєрідність процесу трансцендентування в релігії.

Релігійна свідомість має два рівні: теоретичний (концептуальний) і буденний.

На теоретичному рівні релігійна свідомість охоплює:

- упорядковане вчення про Бога (богів), світ, природу, людину, суспільство;

- релігійно-етичні, релігійно-естетичні, релігійно-політичні, релігійно-правові, релігійно-етнічні концепції.

Визначальною є перша складова — систематизоване й кодифіковане віровчення (релігійні тексти) або «Святе Письмо», наприклад, Трипітака у буддистів, Авеста в зороастризмі, Тора в іудеїв, Біблія у християн, Коран у мусульман тощо, які мають статус сакральних і є продуктом мислителів-мудреців, сакральних осіб — Гаутами-Будди, Зороастри, Мойсея, Ісуса Христа, Магомета (Мухамеда). Святе Письмо є основою, базисом теоретичного рівня релігійних поглядів, релігійного світорозуміння. Воно визначає зміст і Сутність церковно-богословських доктрин, є невід'ємною складовою інтелектуального елемента свідомості віруючого.

Релігійній свідомості на цьому рівні властиві: символізм — об'єктивування релігійних уявлень у вигляді нерозгорнутих знаків, символів, якими є предмети культу, ритуальні дії, релігійна лексика («Бог», «дух», «благодать» тощо). Релігійних символів багато, найзагальнішими є ті, що репрезентують певну релігію: хрест — символ християнства, чакра — символ буддизму, півмісяць — символ ісламу тощо. Існують символи певних конфесій, общин, окремих персонажів; алегорійність — умовна форма висловлювання, вираження абстрактних понять у наочних образах, які означають щось інше, відмінне від буквального розуміння. Наприклад, Христос йде по воді до своїх учнів, він миттєво зцілює тяжко хвору жінку, п'ятьма хлібами втамовує голод цілого народу. Ці оповідання символізують надію: незгоди можуть бути подолані навіть тоді, коли хисткий ґрунт утікає з-під ніг, любов і людяність здолають будь-яке зло; емоційність — чуттєве ставлення віруючих до атрибутизованих зв'язків і властивостей, до сакралізованих речей, персон, місць, один одного і до себе особисто, до релігійно забарвлених явищ, світу тощо (наприклад, «любов до Бога», «почуття гріховності», «співчуття до ближнього», «благоговіння перед красою і гармонією створеної природи», «очікування чуда» тощо); діалогічність — можливість внутрішнього спілкування, «розмови» «Я» з Богом. Діалог реалізується під час молитви, богослужіння, медитації, з допомогою усної чи внутрішньої мови, яка завдяки комунікативній функції створює ефект розмови «Я» з Богом, Бога з «Я». Яскравим прикладом такої діалогічності є слова Господньої молитви: «Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у випробування, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки» (від Матвія 6: 9—13).

Буденна релігійна свідомість охоплює сукупність понять, уявлень, стереотипів, настроїв, почуттів, звичок і традицій, пов'язаних із вірою в надприродне, зміст яких обумовлений безпосереднім відображенням умов буття людей. Така свідомість не є чимось цілісним, систематизованим. Бона здебільшого є фрагментарною, набором розрізнених уявлень, поглядів, що сформувалися не внаслідок проникнення в сутність об'єктів вірування, не внаслідок глибинної праці власної душі та духу, а суто зовнішньо, поверхово, суміжно, часто наслідуючи інших. На цьому рівні існують раціональні, емоційні, вольові елементи, але домінуючим є емоційний (почуття, настрої), зміст такої свідомості розкривається переважно в наочно-образних формах.

Релігійна свідомість не може існувати поза релігійними почуттями, оскільки вже сама віра віруючого є глибоко ірраціональною. Віруючий любить і радіє, благоговіє і сподівається, має надію і переживає страх та відчай, скорботу та заспокоєння, розчуження тощо. Найсильнішим серед релігійних почуттів є почуття любові — любові довготерпеливої, милосердної, любові, яка не задрить, не возвеличується, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, а тішиться правдою, усе зносить, всього сподівається. Мотиваційно переживання любові є ставленням не лише людини до Бога, а й Бога до людини, «...бо від Бога любов,...і хто перебуває в любові, перебуває той у Бозі, і в нім Бог перебуває».

Релігійні погляди, уявлення, почуття мають специфічний спосіб буття і формування — культову практику.

Релігійний культ — один із основних елементів релігійного комплексу, система дій і засобів впливу на надприродне. У кожній релігії наявний культовий елемент, оскільки це спосіб існування релігійних уявлень та почуттів. Зміст культових дій визначається відповідними релігійними уявленнями, ідеями, догматами. Релігійна свідомість постає в культі у вигляді культового тексту, основою якого є зміст того чи іншого Святого Письма. Відтворення цього змісту під час культових дій актуалізує у свідомості їх учасників релігійні образи і сюжети. Тому релігійний культ називають мовою релігії, в якій предмети, дії, слова мають символічне значення. Це своєрідна «драматизація» релігійного тексту, що пов'язана з вірою в реальність описаних у Святому Письмі подій, у їх повторюваність, у присутність основних дійових осіб релігійних оповідей, у партиципацію чи ідентифікацію з ними.

Культові дії — конкретні акти релігійної активності віруючих, засобами реалізації якої є релігійні богослужіння, обряди, свята, молитви тощо. Культова діяльність потребує і специфічного предметного забезпечення — культової будівлі, культових предметів (наприклад, у християнстві святенницького вбрання, хрестів, свічок, ікон, посуду тощо); релігійного мистецтва — архітектури, малярства, скульптури, музики, які в єдності формують специфічну ауру духовного простору.

Суб'єктами культу можуть бути як окремі віруючі, так і їхні групи, які знаходять у ньому задоволення своїх релігійних потреб. Конкретні форми такого задоволення в різних конфесіях різні. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність питній театральній обрядовості, широко й уміло використовуючи релігійне мистецтво, зокрема скульптуру, малярство, музику і спів, завдяки чому задовольняються не лише релігійні, а й естетичні потреби віруючих. Обряди у протестантизмі скромніші, основна увага надається індивідуальному спілкуванню віруючих із Богом через молитву, покаяння тощо.

Культова діяльність є передусім системою певних обрядових дій, обрядів як сукупності стереотипних символічних дій віруючих, що об'єктивує їхні релігійні уявлення і спрямована на встановлення двосторонніх відносин між людиною і надприродним. Для релігійних обрядів характерна точність відтворення їх елементів, тому є найбільш усталеними, консервативними в будь-якій релігійній системі.

Особливе місце в релігійному культі належить молитві — найважливішому засобу спілкування віруючого з надприродним. Вона є невід'ємною складовою релігійного культу в буддизмі, християнстві, ісламі, тобто в усіх сучасних світових релігіях. Молитва — вербальне (словесне) звернення людини до об'єкта віри (Бога, святих тощо) з проханням благ, заступництва, відвернення зла. Тому молитви поділяють на хвалебні, вдячні, прохальні тощо. Завдяки своїй простоті та доступності молитва є найпоширенішою формою релігійної діяльності віруючих. В інтерпретації Отців церкви вона є однією з найважливіших чеснот. Вища за молитву лише любов, оскільки молитва — чеснота особиста, а любов — всеосяжна. Носії певного віросповідання формують релігійну спільноту (сукупність релігійних груп), існування й функціонування якої як цілісності забезпечується певною організаційною структурою.

Релігійні організації — об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення та культу, системою організаційних принципів, правил і ролей. Іноді релігійні організації визначають як систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські та виконавчі органи, чітку структуру, цілісність і єдність яких забезпечується змістом релігійної парадигми і культу. Найважливішим завданням релігійних організацій є нормативний вплив на їхніх членів, формування у них певних

цілей, цінностей та ідеалів. Досягається це виконанням ними таких функцій: а) вироблення систематизованого віровчення; б) розробка системи його захисту та утвердження; в) керівництво й реалізація культової діяльності; г) контроль і запровадження санкцій щодо якості виконання релігійних норм; г) зв'язки з конкретним державним апаратом, світовими організаціями.

Набір організаційних елементів, їх взаємозв'язок у різних конфесіях неоднаковий. Наприклад, у християнстві — найбільшій (за кількістю носіїв) світовій релігії — виокремлюють три типи релігійних організацій: церкву, секту, деномінацію. Для більш повної характеристики виділяють такі їх різновиди, як релігійна громада, релігійна група, релігійне об'єднання, релігійна асоціація, монастир, духовний навчальний заклад тощо.

Церква (гр. *Κυριακον* — господній дім) — тип релігійної організації із складною, чітко централізованою і ієрархізованою системою взаємодії між священиками і віруючими, що здійснює функції вироблення, збереження, передачі релігійної інформації, організації та координації релігійної діяльності й контролю за поведінкою віруючих. Церква, як правило, має багатьох послідовників. Цьому значною мірою сприяє визнання можливості кожної людини стати її членом, відсутність постійного й чітко контрольованого членства, анонімність послідовників. Характерними рисами церкви є: 1) наявність спільного віровчення і розробленої догматики (символ віри); 2) релігійна діяльність (культова і позакультова); 3) система управління, що заснована, як правило, на ієрархічному принципі та авторитаризмі. У багатьох церквах існує поділ їхніх членів на духовенство і мирян.

Секта (лат. *seco* — розділяти або від лат. *sekta* — вчення, напрям) — релігійне об'єднання, що відокремилося від панівного в країні релігійного напрямку і перебуває у конфлікті з ним. Тобто назва «секта» є загальною для різних об'єднань віруючих, що сформувалися як опозиційна течія. Характерними рисами секти є: 1) суворі дисципліна й індивідуальні членство; 2) відособлення від інших релігійних об'єднань; 3) проповідь винятковості своєї релігійної доктрини, «істинного шляху порятунку»; 4) прояв опозиційності й нетерпимості щодо інакомислячих; 5) відсутність поділу на духовенство і мирян, проголошення рівності всіх членів організації; 6) яскраво виражене прагнення до духовного зростання через суворе дотримання морального кодексу і ритуальних дійств. Головна особливість секти — прагнення зробити релігію внутрішнім світом віруючого.

Деномінація (лат. *denominatio* — зміна імені) — проміжна ланка між сектою і церквою, що перебуває у стадії становлення. Як правило, деномінація формується на основі секти. Тому її часто визначають як «секту», що перебуває на одному з вищих етапів свого розвитку, в якій склалася чітка організаційна структура і ширші зв'язки з суспільством. Для деномінації характерним є сприйняття різнопланових організаційних, культових принципів, відкритість для взаємодії з іншими релігійними об'єднаннями і державою, тобто тенденція до поєднання зі «світом». Від церкви деномінація переймає досить високу систему централізації та ієрархічний принцип управління, відмову від політики ізоляціонізму, а з сектою її зближують принцип добровільності, індивідуальне членство, претензії на винятковість, ідея богообраності. Заперечення поділу віруючих на клір і мирян поєднується з наявністю професійних священиків, які наділені особливими «можливостями» щодо тлумачення Слова Божого, проповідей тощо. За певних умов деномінація може перерости в церкву, від неї можуть відокремлюватися сектантські групи.

Отже, структурованість релігії не є чимось формальним, суб'єктивним, а навпаки, вона породжена умовами існування, функціонування і розвитку релігійного комплексу, його буттєвістю. Релігійний комплекс діє як цілісність, у кожному з елементів якої живе вся даність релігійного феномену.

8. Рекомендована література:

Основна література:

1. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
2. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін.. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
3. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>

Додаткова література:

1. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
2. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
3. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
4. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте визначення поняття «філософія релігії».
2. Сформулюйте головні питання дослідження філософії релігії.
3. Природа та походження релігії.
4. Охарактеризуйте спільні принципи і положення людини, як носія релігійної свідомості.
5. Релігійна свідомість та її рівні.
6. Релігійні організації.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Гносеологічною передумовою походження релігії є:

+А. особливості людського пізнання.

В. страх перед невідомим.

С. надання свячених рис владі.

Д. почуття провини перед батьком.

Е. необхідність душевної розради.

2. Соціальною передумовою виникнення релігії є:

А. здатність людини надавати людські риси предметам свого пізнання.

+В. залежність людини від суспільних сил.

С. страх смерті.

Д. потреба подолати кризові ситуації життя.

Е. бажання пояснити природні явища.

3. Психологічним чинником виникнення релігії є:

А. умови соціального життя.

В. особливості людського пізнання світу.

С. надання свячених рис владі.

+Д. бажання подолати страх смерті.

Е. потреба у соціальному порядку.

4. Віра в можливість впливу на людей, предмети і явища об'єктивного світу за допомогою певних дій:

А. фетишизм.

В. анімізм.

+С. магія.

Д. тотемізм.

Е. політеїзм.

5. Заборона будь-що робити, за порушення якої неминуче наступає надприродне покарання:

- A. закон.
- B. мораль.
- +C. табу.
- D. магія.
- E. анімізм.

6. Віра в існування душі і духів:

- A. пантеїзм.
- +B. анімізм.
- C. магія.
- D. тотемізм.
- E. фетишизм.

7. Віра у надприродну спорідненість груп людей з певними видами тварин:

- +A. тотемізм.
- B. анімізм.
- C. фетишизм.
- D. пантеїзм.
- E. магія.

8. До якого з видів уявлень можна віднести заборону в індуїзмі їсти м'ясо корів?

- A. табу.
- +B. тотемізму.
- C. магії.
- D. віри у переселення душ.
- E. фетишизму.

9. Критики шанування ікон вважають, що воно є проявом:

- A. магії.
- +B. фетишизму.

С. анімізму.

Д. тотемізму.

Е. атеїзму.

10. Віра в існування багатьох богів:

А. варварство.

+В. політеїзм.

С. магія.

Д. монотеїзм.

Е. фетишизм.

11. Єдинобожжя:

А. християнство.

В. іслам.

+С. монотеїзм.

Д. політеїзм.

Е. іудаїзм.

12. Який з перелічених Богів не відноситься до політеїстичної релігії?

А. Зевс.

В. Перун.

+С. Яхве.

Д. Ра.

Е. Юпітер.

13. Яку з первісних форм релігії Е.Тейлор вважав “мінімумом релігії”?

А. магію.

+В. анімізм.

С. фетишизм.

Д. тотемізм.

Е. монотеїзм.

14. До ранніх національних релігій не відноситься релігія:

А. стародавньої Греції.

+В. аборигенів Австралії.

С. народів Дворіччя.

Д. цивілізації інків.

Е. стародавньої Індії.

15. Яка з релігій, що перелічені, не є політеїстичною:

+А. іудаїзм.

В. індуїзм.

С. релігія стародавньої Греції.

Д. релігія стародавнього Риму.

Е. синтоїзм.

16. Яка з релігій запропонувала ідею єдиного Бога творця та володаря світу?

А. християнство.

В. іслам.

+С. іудаїзм.

Д. сикхізм.

Е. зороастризм.

17. Ідея договору між людьми та Богом:

А. біблія.

+В. завіт.

С. декалог.

Д. монотеїзм.

Е. політеїзм.

18. Основою якої релігії є Веди?

A. іудаїзм.

B. конфуціанство.

C. даосизм.

+D. індуїзм.

E. буддизм.

19. Головним храмом якої релігії є Золотий храм Амритсара?

A. індуїзм.

B. іслам.

C. конфуціанство.

D. буддизм.

+E. сикхізм.

20. Збірка яких Священних текстів перекладається як “знання”?

A. біблія.

+B. веди.

C. талмуд.

D. трипітака.

E. коран.

21. Ідею “богообраного народу” містить у собі:

A. іслам.

B. християнство.

C. індуїзм.

+D. іудаїзм.

E. джайнізм.

22. Доповніть тріаду головних індуїстських богів: Брахма, Вішну та ...

A. Аватара.

В. Крішна.

С. Будда.

+D. Шива.

Е. Калі.

23. Головний Бог в Іудаїзмі має ім'я:

+А. Яхве.

В. Бог-отець.

С. Мойсей.

D. Ісус.

Е. Месія.

24. Месія – це:

А. пророк.

В. засновник нової релігії.

С. головний бог певної релігії.

D. автор Священної книги.

+Е. божественний спаситель.

25. 10 заповідей, які складають основи моралі, в іудаїзмі та християнстві:

А. старий Завіт.

+В. декалог.

С. слово про закон та благодать.

D. тора.

Е. псалтир.

26. Втілення Бога в індуїзмі:

+А. Аватара.

В. Будда.

С. Крішна.

D. Брахман.

E. Вішну.

27. Принцип ненасилля в буддизмі:

+A. ахімса.

B. тримурті.

C. нірвана.

D. аватара.

E. реінкарнація.

28. На кастовому поділі суспільства базується східна релігія:

A. буддизм.

B. джайнізм.

+C. індуїзм.

D. конфуціанство.

E. синтоїзм.

29. Буддизм виник у:

A. VI ст. н.е.

B. VII ст. н.е.

+C. VI ст. до н.е.

D. I ст. н.е.

E. III ст. н.е.

30. Будда у перекладі означає:

A. розумний.

B. наділений вищою силою.

C. досконалий.

+D. освітлений.

E. спаситель.

31. Головна істина буддизму – «життя є...»

А. насолода.

+В. страждання.

С. шлях до вічності.

Д. хвороба.

Е. карма.

32. Нірвана з точки зору буддизму — це:

+А. згасання.

В. насолода.

С. досягнення вищої мети.

Д. виконання усіх побажань.

Е. нове перевтілення.

33. Чуттєвий світ у повторенні народжень та смертей:

А. карма.

В. нірвана.

+С. сансара.

Д. чакра.

Е. дхарма.

34. Збірка канонічних текстів у буддизмі:

А. веди.

В. хінаяна.

С. сансара.

Д. махаяна.

+Е. трипітака.

35. “Закон відплати”, автоматично діючий у світі, це:

А. нїрвана.

+В. карма.

С. реїнкарнація.

Д. сансара.

Е. мокша.

36. Християнство стає державною релїгією у:

А. I ст. н. е.

В. VII ст. н. е.

+С. 324 р. н. е.

Д. 1054 р. н. е.

Е. 553 р. н. е.

37. Символ віри встановлювався у:

А. новому завіті.

В. нагорній проповіді.

+С. постановах Вселенських Соборів.

Д. енциклїках Папи Римського.

Е. рішеннях Синоду.

38. Церковна організація у християнстві остаточно складається у:

А. VI ст.

В. I ст.

С. II ст.

Д. XVII ст.

+Е. IV ст.

39. Чиї свідчення про існування Ісуса Христа можна вважати історичними свідченнями?

А. Лукі.

В. Августина.

C. Марка.

D. Понтія Пілата.

+E. Йосифа Флавія.

40. Скільки Вселенських Соборів визнає православна церква?

A. 20.

+B. 7

C. 3.

D. 14.

E. 6.

41. Дата остаточного розділення православної та католицької церкви:

A. 395.

B. 1517.

+C. 1054.

D. 988.

E. 622.

42. Незалежні, самостійні церкви у православ'ї:

A. уніатські.

B. патріархальні.

C. помісні.

+D. автокефальні.

E. соборні.

43. Скільки таїнств у православ'ї та католицизмі:

A. 3.

+B. 7.

C. 10.

D. 15.

Е. 21.

44. З переліченого не є таїнством:

А. хрещення.

В. причастя.

+С. молитва.

Д. сповідь.

Е. шлюб.

45. Помазання хворого освяченою олією:

А. євхаристія.

+В. соборування.

С. миропомазання.

Д. причастя.

Е. покаєння.

46. Не визнається православним віровченням положення:

А. непорочне зачаття Ісуса Христа.

В. шлюб є таїнством.

С. причастя є таїнством.

+Д. непорочне зачаття діви Марії.

Е. віра у Божественну Трійцю.

47. Зараз католицькою церквою керує Папа Римський:

А. Іоанн Павло I.

+В. Бенедикт XVI.

С. Іоанн Павло II.

Д. Пій XII.

Е. Алексій II.

48. Загальним для католицької та православної церкви є положення:

A. віра у тілесне вознесіння Богородиці на небо.

+B. визнання творів Отців Церкви.

C. сходження Духа Святого як від Отця, так і від Сина.

D. віра у чистилище.

E. про обов'язковий целібат.

49. Принцип безшлюбності у католицизмі це:

A. понтифікат.

+B. целібат.

C. конфірмація.

D. індульгенція.

E. конклав.

50. Протестантизм виник у:

A. XVIII ст.

B. II ст.

+C. XVI ст.

D. VII ст.

E. XIII ст.

51. Протестантизм не виступає проти:

A. папської влади.

B. церковної ієрархії.

+C. віри у Святе Письмо.

D. віри у Святий Переказ.

E. визнання 7-ми таїнств.

52. З перелічених церков не є протестантською:

A. лютеранська.

+В. старообрядницька.

С. англіканська.

Д. методистська.

Е. адвентистська.

53. Не є притаманною протестантизму позиція:

А. спасіння тільки вірою.

+В. віра в особливу місію церкви.

С. виключний авторитет Біблії.

Д. священство всіх віруючих.

Е. рідна мова використовується для богослужінь.

54. У протестантизмі збережено таїнство:

А. соборування.

В. сповіді.

С. шлюбу.

Д. священства.

+Е. причастя.

55. Не є частиною Нового Завіту:

А. Євангеліє від Луки.

В. Діяння апостолів.

С. Апокаліпсис.

Д. Послання Апостолів.

+Е. Книга Буття.

56. Сучасного вигляду Біблія набуває у:

+А. XVI ст.

В. II ст.

С. I ст.

D. XX ст.

E. XIII ст.

57. Не належить до 10-ти заповідей Божих положення:

A. не називай даремно імені Господа Бога свого.

B. не вбий.

C. пам'ятай день святий святкувати.

D. шануй отця свого і матір свою.

+E. шануй Бога у трьох особах Пресвятої Трійці.

58. Іслам у перекладі означає:

A. закон.

B. віра.

+C. покірність.

D. послання.

E. завіт.

59. Іслам виник у:

A. VI ст. н.е.

B. V ст. н.е.

+C. VII ст. н.е.

D. XVII ст. н.е.

E. XI ст. н.е.

60. Мусульманин в перекладі з арабської:

A. покірний.

+B. відданий.

C. досконалий.

D. чистий.

E. справедливий.

61. Мусульманське право:

А. джихад.

+В. шаріат.

С. намаз.

Д. рамадан.

Е. сунна.

62. Ходіння до молитви до Мекки:

А. джихад.

В. намаз.

+С. хадж.

Д. газават.

Е. шаріат.

63. Ранньослов'янський бог – творець блискавок:

А. Велес.

В. Род.

+С. Перун.

Д. Ярило.

Е. Ра.

64. Прийняття Християнства у Київській Русі відбулось у:

А. 990 році.

+В. 988 році.

С. 325 році.

Д. 867 році.

Е. 1064 році.

65. Уніатська греко-католицька церква виникла у:

- A. 988 році.
- B. 1918 році.
- C. 1054 році.
- +D. 1596 році.
- E. 1991 році.

66. З перелічених церков не існує на Україні:

- A. українська православна церква Московського Патріархату.
- +B. українська православна церква Львівського Патріархату.
- C. українська Автокефальна Православна церква.
- D. українська православна церква Київського Патріархату.
- E. українська греко-католицька церква.

67. Суперечить принципу свободи совісті положення:

- +A. викладання Закону Божого у державному навчальному закладі.
- B. відокремлення церкви від держави.
- C. право людини вільно обирати та відстоювати власні релігійні погляди.
- D. право створювати релігійні організації.
- E. право припинення діяльності релігійної організації, небезпечної для суспільства.

68. Сучасна релігія яка відновлює українське язичництво:

- A. церква уніфікації.
- B. біле братство.
- +C. українська рідна віра.
- D. українська автокефальна церква.
- E. уніатська українська церква.

69. В Одеській області більше прихильників:

- A. католицизму.
- B. греко-католицизму.

+С. православ'я.

D. ісламу.

E. протестантизму.

70. На чому базується релігійний світогляд?

A. На знаннях, раціональній аргументації.

+B. На вірі.

C. На життєвому досвіді.

D. На орієнтації людини на досягнення практичної мети діяльності.

E. На спотворенні інформації.

71. Крайній підхід до релігії, який заперечує її вивчення:

A. толерантність.

+B. фанатизм.

C. атеїзм.

D. нейтральність.

E. теологія.

72. З зазначених проблем суто теологічною є:

A. коріння релігії.

B. виникнення релігії.

+C. докази буття Бога.

D. порівняльний аналіз релігій.

E. психологія віруючих.

73. Первісність Бога по відношенню до світу обґрунтовується з точки зору:

A. матеріалізму.

B. атеїзму.

+C. ідеалізму.

D. толерантності.

Е. свободи совісті.

74. Твердження про те, що надприродні сили існують та відношення з ними можливі характерні для:

А. атеїстичних концепцій.

+В. теологічних концепцій.

С. антропологічних концепцій.

Д. релігієзнавчих концепцій.

Е. марксистської концепції.

75. Визначення релігії як фантастичного відображення, у якому земні сили приймають форму неземних, сформулював:

А. К.Маркс.

+В. Ф.Енгельс.

С. М.Вебер.

Д. З.Фрейд.

Е. Е.Дюркгейм.

76. Визначення релігії: “Релігія – це життя нас в Бозі та Бога в нас” належить:

А. З.Фрейду.

В. К.Марксу.

+С. П. Флоренському.

Д. О.Меню.

Е. Папі Римському Іоанну Павлу ІІ.

77. Визначення релігії “Релігія є визнання людиною певної вищої сили, яка керує його долею та потребує шанування, послуху і поклоніння” дає:

+А. оксфордський словник.

В. релігієзнавчий словник.

С. православний енциклопедичний словник.

Д. атеїстичний словник.

Е. філософська енциклопедія.

78. Базова ознака релігійної свідомості:

А. емоційність.

+В. віра.

С. знання.

Д. страх.

Е. образність.

79. “Віра – то підстава повіданого, доказ небаченого”. Хто дав таке визначення релігійної віри?

А. К.Маркс.

В. Іоанн Павло II.

+С. апостол Павло.

Д. Тома Аквінський.

Е. М.Вебер.

80. Сукупність релігійних дій, що мають на меті дати наглядний вираз релігійної шани та направлені на залучення надприродного, Божественного:

+А. культ.

В. молитва.

С. богослужіння.

Д. таїнства.

Е. обряд.

81. Тип релігійної організації, якої притаманні наявність спільного віровчення та розробленої догматики:

А. секта.

В. тоталітарна секта.

+С. церква.

Д. деномінація.

Е. конфесія.

82. Релігійна організація, яка виникає як опозиція існуючому релігійному напрямку:

А. ересь.

В. деномінація.

+С. секта.

Д. церква.

Е. рада.

83. Яка з релігійних організацій перекладається як “Дім Божий”?

А. деномінація.

В. Євангеліє.

С. секта.

+Д. церква.

Е. конфесія.

84. Сукупна система поглядів, ідей, притаманних будь-якій релігії, яка виникає завдяки потребі видалення вірного ті невірному для даної релігії:

А. теологія.

В. культ.

+С. доктрина.

Д. докази буття Бога.

Е. Євангеліє.

85. Правовір'я, неухильне слідування традиційному вченню церкви:

А. ересь.

+В. ортодоксальність.

С. догматизм.

Д. толерантність.

Е. свобода совісті.

86. Стислий виклад головних догматів якогось релігійного напрямку або Церкви, безумовне визнання яких є обов'язком віруючого:

A. культ.

B. священна Книга.

C. конспект.

D. собор.

+E. символ віри.

87. Релігійне вчення про кінцеву долю людства та світу:

A. апокаліпсис.

B. откровення.

C. армагеддон.

+D. есхатологія.

E. теологія.

88. Поширення представниками певної релігійної організації своєї віри серед населення, яке сповідує іншу:

+A. місіонерство.

B. релігійна війна.

C. проповідь.

D. хрещення.

E. пропаганда.

89. Ослаблення впливу релігії на суспільство, відділення церкви від держави, системи освіти:

A. сакралізація.

B. місіонерство.

+C. секуляризація.

D. віротерпимість.

E. свобода совісті.

90. Релігія створює певну картину світу та Всесвіту. До якої з функцій релігії належить це положення?

A. регулятивної.

B. комунікативної.

компенсаційної.

+D. світоглядної.

E. інтегративної.

91. Релігія втішає людину в її стражданнях. До якої з функцій релігії можна віднести це положення?

A. регулятивної.

+B. компенсаційної.

C. комунікативної.

D. світоглядної.

E. інтегративної.

92. Релігія визначає певну схему сприймання людини людиною та їхнього спілкування. Це така її функція, як:

A. світоглядна.

B. компенсаційна.

+C. комунікативна.

D. регулятивна.

E. інтегративна.

93. Релігія створює певну систему норм та зразків поведінки. До якої з функцій релігії залежить це положення?

A. комунікативної.

+B. регулятивної.

C. компенсаційної.

D. світоглядної.

Е. інтегративної.

94. Релігія об'єднує єдиновірців своїм віровчення. До якої з функцій релігії відноситься це положення?

А. комунікативної.

В. регулятивної.

С. компенсаційної.

Д. світоглядної.

+Е. інтегративної.

95. "Вірую тому, що абсурдно". Хто автор цієї думки?

А. Августин Блаженний.

В. Тома Аквінський.

+С. Тертулліан.

Д. К.Маркс.

Е. апостол Павло.

96. Що з наведених рис відрізняє релігію від філософії?

А. спосіб духовного освоєння світу.

В. те, що вона звертається до такого рівня буття, який перевищує межі людського досвіду.

С. має справу з вічними, надприродними, абсолютними цінностями.

+D. спирається на віру.

Е. розробляє проблеми сенсу людського життя та його свободи.

97. Ідею Божественного Логосу запропонували:

+А. філософи античної Греції.

В. філософи Стародавньої Індії.

С. філософи Середньовічної Європи.

Д. сучасні філософи.

Е. філософи Стародавнього Китаю.

98. Думку: “Страх породжує богів” обґрунтував:

А. Августин.

В. Г.Сковорода.

+С. Демокрит.

Д. Аристотель.

Е. Тома Аквінський.

99. Хто називав релігію та її реалізацію в суспільстві “благородної брехнею”?

А. К.Маркс.

+В. Платон.

С. Демокрит.

Д. Вольтер.

Е. Аристотель.

100. Бог є формою усіх форм. Хто з філософів вперше обґрунтував цю ідею?

А. Платон.

+В. Аристотель.

С. Демокрит.

Д. Епікур.

Е. Плотін.

101. У Середньовіччі розробив систему 5-ти доказів буття Бога:

А. Аристотель.

В. Авіценна.

С. Августин.

+D. Тома Аквінський.

Е. Тертуліан.

102. Закінчить відомий вислів: “Вірую, бо...”

А. розумно.

В. усвідомив.

+С. абсурдно.

Д. маю докази.

Е. відчув.

103. Віра не суперечить розуму, оскільки і те, і друге істинне. До якої теорії належить це положення?

+А. двоїстої істини.

В. вроджених ідей.

С. двох світів.

Д. благородної брехні.

Е. пантеїзму.

104. Немає світу поза Богом, немає Бога поза світом. Визначенням якого принципу є це положення?

А. теоцентризму.

+В. пантеїзму.

С. деїзму.

Д. платонізму.

Е. атеїзму.

105. Право кожної людини визначати своє ставлення до релігії:

А. толерантність.

В. віротерпимість.

+С. свобода совісті.

Д. консенсус.

Е. атеїзм.

106. Серце – орган пізнання Бога. Хто з цих філософів відстоював таку думку?

А. Декарт.

В. Тома Аквінський.

С. Феофан Прокопович.

+D. Григорій Сковорода.

Е. Л.Фейєрбах.

107. Надання священних рис предметам неживої природи:

А. магія.

В. анімізм.

+С. фетишизм.

D. тотемізм.

Е. табу.

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Релігійна свідомість як форма суспільної свідомості, її специфіка.

2. Релігійний культ, його функції.

3. Типи релігійних організацій. Функції релігійних організацій.

4. Божий промисел та свобода людської волі: історія питання.

5. Проблема богопізнання в богослов'ї та філософії релігії. Неотомізм про «гармонію віри та розуму», науки та релігії.

6. Дуалістичний характер зороастризму, його моральні цінності.

7. Традиції медитації в індійських культурах. Закони Ману і їх вимоги до лікарської діяльності.

8. Даосизм та китайська медицина.

9. Чотири істини Будди та "благородний" шлях спасіння.

10. Християнство в Україні: історія та сучасність.

11. Коран – священна книга мусульман.

12. Визначення релігійної психології та релігійної ідеології, їх взаємозв'язок.

Тема № 10. «Культура як філософська проблема / підготовка до семінару (до усного опитування, бесіди чи дискусії).» – 4 г.

1. Актуальність теми:

В останні десятиліття влада над сущим — природою і людьми — невпинно зростає, а міра відповідальності, якість совісті, сила характеру не встигають за темпами такого зростання. Людина вільна і може за власним бажанням використати свою владу. Це означає, що вона може скористатися владою як на добро, так і зло. Гарантії правильного її використання немає. Найважливіше лише вірогідність того, що наділена свободою людина зробить правильний вибір, що добра воля стане складовою душі, характеру тощо. Тому розуміння ходу історичного процесу, розвитку людської культури взагалі і національної зокрема допоможе студентів зорієнтуватися в складному світі і інтегруватися в процес його вдосконалення – професія лікаря як носія ідей любові і добра в цьому є однією з найважливіших.

2. Конкретні цілі заняття:

- Розуміти сутність цивілізації та культури.
- Пояснювати зміст виховання культури особистості.
- Аналізувати сучасні глобальні проблеми цивілізації та шляхи їх розв'язання (ядерна загроза, вичерпання ресурсів корисних копалин, продовольча проблема, розповсюдження загрозливих захворювань та інфекцій, екологічна проблема).
- Застосовувати загальнонаукову та філософську методологію для пізнання та гуманістичного розв'язання глобальних проблем цивілізації (зокрема екологічних та біоетичних проблем розвитку медицини та охорони здоров'я).
- Оцінювати особисту відповідальність лікаря-професіонала за культурний рівень своєї соціальної та професійної діяльності..

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

«Культура», «цивілізація», «загальнолюдські цінності», «ноосфера», «планетарне мислення», «урбанізація», «аксіологія», «глобальні проблеми цивілізації», «глобалізація», «технологічні катастрофи», «санітарно-медична культура», «біоетика», «нооетика», «екологія», «екологічні проблеми», «біоетика», «біоетичні проблеми», «нооетика».

5.3. Теоретичні питання до заняття:

1. Поняття культури. Культура і цивілізація. Культура як форма людських цінностей та спосіб самореалізації індивідів у суспільстві, спосіб їх буття.
2. Функції культури: аксіологічна. комунікативна, регуляторна.
3. Духовна культура людства як відображення суспільного буття, історичного досвіду та регулятор соціальної діяльності людей.
4. Культура та загальнолюдські цінності. Проблеми подолання авторитарності, догматизму, репресивності суспільної (масової) свідомості.
5. Формування рис всебічно розвинутої особистості як соціальна потреба. Прояв плюралізму думок та толерантності в сучасній громадянській культурі.

6. Поняття глобальних проблем цивілізації. Пошуки шляхів їх вирішення. Рекомендації Римського клубу щодо подолання глобальних проблем.
7. Зростання проблеми захисту культури як глобальної проблеми сучасності. 8. Глобальні проблеми та соціально-політична доктрина глобалізації світу.
9. Філософське осмислення технологічних катастроф ХХ ст. Рух «зелених».
10. Сучасний екологічний стан як наслідок виробничої діяльності людини. Пошуки шляхів вирішення екологічної проблеми.
11. Лікувально-профілактична діяльність суспільства в сучасних умовах. Гносеологічні та соціально-професійні проблеми розвитку медицини та охорони здоров'я.
12. Методологічні проблеми та культурологічний статус біоетики. Дискусія щодо предмету біоетики.
13. Нооетика – етика розумової діяльності людини.

5. Зміст теми:

Ю. Давидов у “Філософській енциклопедії” пише, що “культурфілософія” (філософія культури) - поняття, уживане в західній філософії в значенні усвідомлення сутності і значення культури”. І дійсно, якщо ми звернемося до висловлювань таких неокантістів, як Вільгельм Віндельбанд і Ернст Кассіерер, що заклали фундамент філософії культури, то побачимо, що вони обговорюють два основних питання: що конститує культуру як ціле на відміну від окремих її проявів і в чому зміст культури. Обидві ці теми є в неокантіській традиції філософської думки. Наприклад, Е. Кассіерер запитує: “Що ж є ціле духовної культури?”

Що із себе представляє ціле культурної діяльності, її призначення, її зміст?.. Головна задача усіх форм культури полягає в тому, що б створювати загальний світ думок і відчуттів, світ людяності, “єдиний космос”... Нас більш не цікавлять окремі твори мистецтв, продукти релігійного або міфологічного мислення, нас цікавлять ті рушійні сили, та ментальна активність, що потребуються для їхнього створення.

Якщо нам вдасться досягнути характер цих сил, якщо ми зрозуміємо їх не з погляду їхнього історичного виникнення, а з погляду структури, якщо зрозуміємо, у чому їхня відмінність і у чому всупереч цій відмінності їхня взаємодія, то це буде означати, що ми досягли нового знання про характер людської культури”.

Але ще раніш, на початку сторіччя, В.Віндельбанд, обговорюючи статус філософії культури, писав: “Істинною філософією така філософія буде, звичайно, тільки в тому випадку, якщо генетичні дослідження психологічного аналізу, соціологічного порівняння й історичного розвитку будуть служити лише матеріалом для виявлення тієї основної структури, що властива всякій культурній творчості у нечасовому, зверхемпіричній суті розуму”. Іншими словами Віндельбанд (і слідом за ним і інші неокантісти) на обидва питання відповідає так: і зміст, і ціле культурі надає розум. Щоб знайти й усвідомити

едність культури, стверджує Віндельбанд “необхідно досягнути сутність функції, що представляє собою те загальне, що є присутнім у всіх окремих культурних діяльностях, як би не різнився оброблюваний ними зміст, а це означає ні що інше, як самосвідомість розуму, що породжує свої предмети й у них царство своєї значимості”.

Розкриваючи неокантистське розуміння розуму, Кассіер зв'язує ідею розуму з ідеями свободи і моралі. “Немає необхідності ні простежувати весь хід людської історії, ні давати докладні пояснення всієї розмаїтості форм, прийнятих людською цивілізацією, що б відповісти на запитання, що, на думку Канта, є дійсно важливим і ключовим, - питання про ту головну ціль, до досягнення якої спрямоване людство.

Це ціль моральна, і тому саме в моралі, у системі етики варто шукати істинні принципи філософії історії і філософії цивілізації. Відповідно до Канта, у корені всіх проблем філософії історії і філософії культури лежить ідея свободи. Свобода означає автономію розуму, звідси загальна задача філософії культури полягає у вирішенні питання: яким чином і за допомогою яких засобів можливо досягнення цієї автономії в процесі еволюції людського розуму і волі”.

Спробуємо тепер осмислити уявлення неокантистських філософів культури. Вадим Межуєв безумовно правий, стверджуючи, що мова в них іде не про різні культури, а тільки про європейську культуру. Вже одне це робить багато міркувань неокантистів обмеженими властивим їм історичним розумінням культури.

Усередині власної культури цілком природно зайняти позицію соціальної дії, намагаючись поліпшити культуру або направити її еволюцію до визначеної цілі, але практично неможливо об'єктивно досліджувати культуру, оскільки важко глянути на неї з боку, що є умовою всякого вивчення. Крім того, знаходячись усередині європейської культури і не розрізняючи (фактично не визнаючи) інших культур, важко зрозуміти, що середні віки, античність і давні архаїчні суспільства - це не тільки попередні в еволюції стани європейської культури, а також цілісні культури, не менше автономні, ніж культура Нового часу.

Для Канта зміст європейської культури задається ідеями розуму, свободи і моралі, він сподівався, що перемога цих початків, робота над їхнім культивуванням і приведе людство до культурного стана. Як сьогодні бачиться ця проблема? Безумовно, в історії і культурі (не тільки європейської, будь-який) діють розумні сили, мають місце тенденції свободі і моралі. Без цих тенденцій культура взагалі б не відбулася.

Проте було б не правильним думати, що в культурі діють тільки такі, так сказати, осмислені, розумні тенденції. Цим тенденціям, як відомо, протистоять інші: поряд із розумом не менше значення в культурі мають несвідомі, стихійні процеси, моральним тенденціям протистоять тенденції егоїстичні і навіть демонічні, різні сили прагнуть придушити свободу. У цьому плані не можна зазначити смисл культури й історії, такий смисл є як ціль і смисл окремих людей або рухів, але смислу всієї культури або історії, мабуть, не існує. І навряд чи подібний зміст виникне, навіть якщо людством буде управляти, як про те мріяв Данило Андреев, всесвітня етична організація “Роза миру”.

Не менше істотно і те, як неокантистські філософи розуміли призначення і природу самої філософії. З одного боку, слідом за Аристотелем філософія розглядалася як законодавець мислення, як гарант істинності й загальнозначущості знання, з іншого боку,

слідом за Кантом - як розумна, направляюча інстанція людства. “Філософія, - підтверджує Гуссерль, - “зберігає за собою провідну функцію і свою особливу безкінечну задачу - функцію вільного й універсального осмислення, що охоплює одночасно всі ідеали одразу і загальний ідеал - інакше кажучи, універсум усіх норм”. “У відповідності зі своїм вищим призначенням, - пише Альберт Швейцер, - філософія є керівником, що спрямовує наш розум у загальному і цілому.

Але в час загибелі сторож, що повинний був попередити нас, заснув, і ми не змогли боротися за нашу культуру”. Процитувавши Швейцера, Коссіер далі запитує: “Чи існує в дійсності щось, подібне об'єктивній теоретичній істині, чи є в природі те, що попередні покоління називали ідеалами моральності і людяності? Чи існують об'єктивно деякі загальні етичні вимоги, що зв'язують усіх людей над уявленнями про індивідуальність, державі, національності? У епоху, коли виникають такі питання, філософія не може стояти осторонь, безголоса і некорисна... ні подразнення, ні навіть скептицизм не можуть зменшити внутрішню енергію і ідеалотворюючу силу філософії.

Завдяки тому, що вона зберігає в собі цю силу в недоторканності і чистоті, можна сподіватися, що з її допомогою вона знову буде чинити відповідний вплив на життя людей і на події зовнішнього світу”.

По суті, у неокантістів виходило так, що саме філософія культури, як “направляюча наш розум у загальному і цілому”, спасе культуру. Навряд чи сьогодні можна поділити віру в це. В даний час претензії філософії на загальність, нормативність і загальнозначимість не можуть бути прийняті, час глобальних філософських систем і аристотелівської презумпції щодо керівної ролі філософії відійшов у минуле. Ще на початку сторіччя Вільгельм Дільтей, правда, із жалем писав: “Однією з найбільш справжніх причин, що не перестають надавати усе нову і нову їжу скептицизму, є анархія філософських систем.

Заснована на свідченнях історії свідомість безмежного різноманіття цих систем знаходиться в повному протиріччі з претензією кожної з них на загальнозначимість, і це протиріччя набагато сильніше підкріплює дух скептицизму, ніж будь-яка систематична аргументація. Якщо ми оглянемося назад або навколо себе, скрізь бачимо в хаотичному безладді безмежне різноманіття філософських систем. І завжди, із самого свого зародження, вони виключали і спростовували одна одну”.

Так, чого немає, того немає: сьогодні, зокрема, це обумовлено іншим розумінням культури, філософія не розглядається як універсальний нормативний розум (цю роль разом із філософією беруть на себе ряд інших дисциплін і практик - наука, мистецтво, ідеологія й ін.) і не зводиться до однієї всеохоплюючої філософської системи. Проте через філософію як і раніше здійснюється розробка і проведення таких трансцендентальних ідей і цінностей, що покликані орієнтувати і спрямовувати мислення, а також зберігати культуру і життя людини. Тільки і мислення, і життя в даний час розуміються інакше.

У свій час древні греки розв'язали ситуацію (тільки почасти вона подібна із сучасною) багато- і різномудства наступним чином: вони сформулювали уявлення про мислення, що підпорядковується системі правил (пізніше ці правила утворили каркас логіки) і описує устрій світу (тобто онтологію). При цьому можна сформулювати три основні постулати, яким підпорядковується мислення і на які фактично орієнтується традиційна філософія.

Перший постулат - "паралелізму" звучить так :дійсність - не суперечлива, джерело помилок - у міркуваннях, у мисленні. Другий постулат - "автономності": у мисленні, не звертаючись до інших форм досвіду і життя, можна вирішувати основні проблеми, одержувати знання, знаходити внутрішні стимули для власного розвитку. Відповідно до третього постулату - "єдності": мислення одне і єдине, не може існувати багатьох і різних мислень. Вже Аристотель намагався створити правила і норми мислення, єдині для всього мислення, потім для свого часу цю ж задачу намагалися вирішити інші філософи.

В даний час інтелектуальна ситуація цілком інша: ми визнаємо існування різних мислень (класичного, тобто Аристотелівсько-Кантистського, природничо-наукового, гуманітарного, релігійного і т.д.), констатуємо відкритість мислення до різних форм досвіду і життя, вважаємо, що мислення описує різну дійсність, яку почасти і конституює. Іншими словами, на противагу постулатам класичного мислення можна сформулювати три наступних постулати сучасного, посткласичного мислення.

Постулат "породження": мислення породжує відповідні форми дійсності, об'єкти, реальності, що і відбиваються в думці. Постулат "контекстності": мислення не автономне, а подібно до мови має різні контексти (контекстом мислення можна вважати ті форми досвіду і життя, що зливаються і переплітаються з мисленням, сприяючи його подальшому розвитку). Третій постулат - "поліфонічності": сучасне мислення - це багато різних мислень, що знаходяться між собою в різноманітних відношеннях (доповнення, протистояння і заперечення незалежності, родства і т.д.).

Наприклад, природничо-наукове і гуманітарне мислення з одного боку, знаходяться у відношенні опозиції і заперечення, з іншого боку - доповнення. Але якщо сучасне мислення поліфонічне, контекстне, породжуюче, то запитується, як у цьому випадку воно може виконувати своє призначення: упорядковувати і спрямовувати думку, давати правильне уявлення про дійсність - і як у таких умовах вести дискусії, що вважати істиною? Ще одне питання: яку роль у сучасному мисленні відіграє філософія? Тільки після відповіді на ці важкі запитання ми можемо судити про філософію культури.

Перше положення, що у зв'язку з цим хотілося б сформулювати, наступне. Щоб перебороти хаос, взаємозаперечення і взаємонерозуміння в мисленні, про які говорив, зокрема, В.Дільтей, мабуть, потрібно в явній формі відрефлексувати особливості сучасного мислення і дискурса. При цьому повинні бути дотримані такі загальні умови, що дозволяють мислити і вести дискурс іншим, тобто не посягають на інші види мислення і інтелектуальні території.

Питається, проте як це можливо? Наприклад, якщо будуть артикулюватися і публікуватися особливості свого мислення і дискурса, а також виявлятися їхні межі. Останнє, зокрема, припускає відмову в мисленні від "натуралістичної позиції", тобто віри в те, що вони прийняли умови культурної комунікації?

Здається, і це друге твердження, тут потрібно орієнтуватися на саму цю комунікацію, на ті її ознаки і контексти, які усі або основні учасники культурної комунікації починають визнавати і розділяти. На наш погляд, у сучасній культурі найбільше визнаним і значним є чотири контексти. Контекст наукової і технічної раціональності, заданий не тільки сучасною наукою і технікою, але і сферами проектування, виробництва, економіки і т.д. Контекст, заданий сферою впливу й

активності особистості, реалізацією в мисленні її фундаментальних бажань, цілей, цінностей (назвемо цей контекст персоналістичним).

Третій контекст можна назвати груповим: тут визначальним є не особистість, а група або співтовариство (наприклад, творчий колектив, наукове або езотеричне співтовариство, "школа" і академія і т.д.); у цьому контексті мислення і породжені в ньому ідеї стають для групи подіями, спілкування і творчість перетікають у мислення. Нарешті, четвертий контекст - це контекст самої культури. Як приклад такого мислення або кардинальної зміни мислення при переході від одних культур до інших.

Отже, рефлексія й упорядкування мислення (і свого, і чужого), мабуть, повинні вестися з позицій наукової і технічної раціональності, від якої ми в нашій цивілізації, навіть якби хотіли, просто не можемо ухилитися, із позиції особистості, тобто "автора" мислення, із позиції групи або співтовариства, де мислення породжується й обертається, нарешті, із позиції культури (культурної традиції). Цей підхід можна збільшити, звернувшись до міркувань С.Неретіної. "Філософські і наукові теорії, - пише С.Неретіна-гранично розгорнувши свої елементарні поняття, виявилися перед необхідністю перегляду самого поняття елементарності, що підкосило при цьому аксіоматичні дедуктивні начала старої логіки.

Класичний розум, що діє в сфері об'єктивної логіки розвитку людства, упав не в силах зрозуміти (пізнати, охопити) цю тотальну ірраціональність. Його падіння як єдине і загальне стало особливо наочним у зв'язку з перекроюванням карти світу, коли отримавший самостійність Схід відмовився прийняти західні зразки державності і розуміння: локомотив історичного процесу зійшов із рейок, і індивід, що вибрався з під уламків, знайшов себе на перехресті різноманітних смислових рухів, кожен з яких претендує на загальність, кожен з яких для іншого або беззмістовний, або потребує взаєморозуміння.

У філософській логіці це виглядає так: при глибокому вичерпанні всіх засобів пізнання світу суб'єкт розуміння (як суб'єкт пізнання) доходить до повного свого заперечення; притиснутий до стіни власної безумності він пробуджується до виходу за власні межі, "у ніщо", у позалогічне. Використовуючи невизначену здатність судження, індивід у самому цьому "ніщо" виявляє нові можливості буття нового світу ("світу вперше", у термінології В.С.Біблера) і відповідно нового суб'єкта, що і є носієм іншого розуму, іншої логіки". Навряд чи краще можна охарактеризувати сучасну гносеологічну ситуацію. Будемо з цього виходити й відрефлексуємо наше "ніщо", нашу "невизначену спроможність судження".

Насамперед ми хотіли б притримуватися філософської (у цьому змісті) традиції, розуміючи під цим певні історичні і сучасні засоби осмислення кардинальних проблем людського існування - співвідношення мислення і буття, проблему правильного вчинку і життя, питання про вищі духовні реалії і т.д. Далі ми розглядаємо всі наші розумові побудови і конструкції саме як інтелектуальне заняття, яке несе на собі відбиток нашої особистості і її пристрастей. У цьому плані наші пізнання є одночасно вираження цілком визначених устремлінь нашої особистості, реалізація наших цінностей.

Світ і реальність, що ми пізнаємо, з одного боку, відтворюються моделюючою спроможністю нашого мислення, але, з іншого, вони конституюються роботою нашого мислення, породжуються ним в акті філософської об'єктивації.

Що ж моделює, відтворює наше мислення, яку реальність? Ми стверджуємо, що сучасне мислення в рішенні проблем, подібних до тих, що ми аналізуємо, відтворює насамперед гуманітарну реальність. Гуманітарне ж мислення, вважає В. С. Біблер, припускає “роботу з текстом як із початком світової культури і як з орієнтиром на позатекстовий зміст, замкнутий в особистості й у вчинках його автора.”

Ось необхідне для нас ключове вираження - світова культура. Наше “ніщо” - це культура. З одного боку, ми хотіли б зрозуміти культуру як твір думки, як форму культурного твору. З іншого, як “матеріал” культури, тобто як ідеї, уже втілені в мисленні і дії людей. З цього погляду культура для нас невіддільна від поняття культури. При цьому під культурою на цьому рівні міркування (але не тільки на цьому) ми, дійсно, також, як і Е. Орлова розуміємо не об'єкт, а визначений засіб мислення і пояснення.

Він містить у собі: аналіз текстів культури, зіставлення різних культур, аналіз творчості представників культури, що створюють культурні тексти-твори, за рахунок чого тільки і можливе відтворення культурних реалій окремими людьми, розгляд того, як ці тексти твору визначають дії і поведінку представників культури, опис усталеності і динаміки культури і т.п. Культура - це теоретичний концепт, поняття, засіб мислення, що, звичайно, у рамках теоретичного мислення доводиться об'єктивувати, але наївно думати, що отриманий при цьому об'єкт схожий на об'єкт природи, наприклад, газ або Сонячну систему.

Спробуємо підбити підсумок. Сучасна філософія змушена визнавати не одне-єдине мислення, а багато різних. Проте філософія не відмовляється упорядковувати і нормувати мислення, але не віддає перевагу вирішенню цієї задачі іншим шляхом. Замість установалення єдиної системи правил і онтології пропонується, по-перше, слідувати культурній комунікації, яка створюється, а це припускає урахування її основних контекстів (наукової і технічної раціональності, персоналістичної раціональності, групової, культурної), по-друге, здійснювати рефлексію основних структур мислення, а також указувати його межі.

Сучасна філософія вже не береться цілком визначати людське буття і життя, розуміючи, що це неможливо. Проте вона не відмовляється робити внесок (поряд із наукою, мистецтвом, ідеологією, релігією і т.д. У структурування і конституювання життя, буття й особливо мислення. Більш того, визнає свою головну роль у таких питаннях як критичне і позитивне осмислення, аксиологічна орієнтація і т. д.

У знаменитій доповіді, прочитаній у 1935 році, Е. Гуссерль писав: “У теоретичній настанові філософа самим істотним є специфічна універсальність критичної точки зору з характерною для неї рішучістю не приймати на віру жодну готову думку, ні одну традицію в прагненні знайти для усього традиційно даного універсума істину саму по собі, якусь ідеальність... Це відбувається у формі практики нового роду - практики, що одержує характер універсальної критики всього життя і його цілей, форм і систем культури, уже розвинутих в житті людства, і водночас - критики самого людства і тих її цінностей, що явно або приховано керують ним”.

Подібно до того, як, наприклад, філософія Аристотеля орієнтувалася на ідею Блага (Розуму, Божества), а філософія Ф. Бекона на ідеї природи і могутності людини, що використовує закони природи, сучасна філософія також спирається на певний пласт етичних ідей. Але одночасно етичні ідеї, що орієнтують філософські системи, мабуть, не

повинні бути утопічними. “Шлях від недосконалого до більш досконалого розуміння істини, - помічає А. Швейцер, - веде через долину реального мислення”.

Питання, проте, у тому, що необхідно врахувати в рамках реального мислення? Наприклад, на наш погляд, сучасні філософи повинні врахувати, що будь-яка соціальна дія реалізується в полі інших сил і дій, що в соціумі правлять не тільки розум, але і стихія і навіть зло. Реалізм філософського мислення сьогодні пов'язаний не тільки з наукою й інженерією, але і з досвідом мистецтва, досвідом життя окремих людей, досвідом соціальних рухів. Мабуть, у даний час реалізм філософського мислення - це інстинкт самозбереження людського роду, воля його до життя, до змін і самообмежень, до відмови від форм буття хоча і притягальних але згубних.

Діючи в рамках такого підходу, філософія культури не намагається більше врятувати європейську і світову культуру, проте визнає різні культури і їхню самоцінність, конституює і спрямовує їхнє вивчення і дослідження, сприяє здоров'ю культури, тобто намагається діяти доцільно з культурою. Останнє означає, що культуролог як культурно і гуманітарно орієнтований спеціаліст і людина проводить у своїй діяльності етичні ідеї розуму і культури, з огляду на одночасно реальні можливості і межі своїх зусиль, постійно долаючи властиві всякому мислителю натуралізм і утопізм. Не заперечує сучасна філософія культури і теорії культури, науки про культуру. Навпроти, філософія культури здійснює по відношенню до наук про культуру, а також до історії культури важливі методологічну й аксіологічну функції.

Тому важко погодитися з критикою філософії культури, що висловлена Е. Орловою, проте цілком можна прийняти наступний її висновок із приводу співвідношення філософії культури, історії культури і наук про культуру: “Зрозуміло, будь-який тип дослідження культури містить у собі всі три компоненти: метафізичну, впорядковуюче-описову, пояснювальну... Всі вони співіснують, виконуючи свої пізнавальні функції у вивченні культури. І можна стверджувати, що саме їхня сукупність і складає в сучасній науці галузі спеціалізованого знання про культуру”.

7. Рекомендована література:

Основна література:

1. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
2. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
5. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
7. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
8. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Духовні цінності як форми духовного освоєння світу та людини (наукові, етичні, естетичні).
2. Цінність життя та здоров'я людини: культурницький зміст та соціальна потреба.
3. Розвиток культури та проблема її кризи в сучасному суспільстві.
4. Культура сучасного лікаря (в аспекті принципів та особливостей лікарської етики та медичної деонтології).
5. Проблема розповсюдження та загрози ядерної зброї, її філософський аналіз.
6. Місце санітарно-медичної культури в розвитку сучасної цивілізації.
7. Основні проблеми етики наукового пізнання на прикладі біоетики: зміни в лікарській етиці та деонтології.
8. Нооетика: досягнення і перспективи.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Заперечував єдину спрямованість, закономірність, єдиний смисл історичного процесу:
  - А. Маркс.
  - В. Гегель.
  - С. Бердяєв.
  - +D. Ніцше.
  - Е. Августин Аврелій.
2. «Цивілізаційного підходу» в оцінці історичного процесу дотримувались:
  - А. Гегель і Маркс.
  - +В. Шпенглер і Тойнбі.
  - С. Бердяєв і Соловйов.
  - D. Ніцше і Ясперс.
  - Е. Гегель і Ясперс.
3. Цивілізація – це:
  - А. Творчість суб'єктів історії.

- В. Духовна культура людства.
- С. Ідеальні цінності.
- Д. Матеріальні цінності.
- +Е. Рівень суспільного розвитку, матеріальна й духовна культура.

4. Серед виділених О. Шпенглером культур відсутня:

- А. Єгипетська.
- В. Вавілонська.
- +С. Індійсько-Китайська.
- Д. Греко-римська.
- Е. Візантійсько-арабська.

5. З точки зору Гегеля, Всесвітня історія – «арена діяльності...»:

- А. Розумної людини.
- В. Нерозумної людини.
- С. Людини, яка розумна і нерозумна.
- +D. Світової Ідеї.
- Е. Розумної природи.

6. Закінчіть думку Бердяєва: « Історія має сенс, тому що вона... »:

- А. Наслідок розвитку Світового Духа.
- +В. Скінчиться.
- С. Результат цілеспрямованої людської діяльності.
- Д. Нескінченна.
- Е. Такою показана в підручнику з філософії.

7. Ноосфера – це:

- +А. Сфера розумової діяльності людства.
- В. Всі матеріальні речі, зроблені людиною.
- С. Всі живі організми.
- Д. Вся поверхня Землі.
- Е. Всесвіт.

8. Вчення про ноосферу розробив:

- А. Аристотель.
- В. І. Пригожин.
- +С. В. І. Вернадський.
- Д. Т. Мальтус.
- Е. К. Ясперс.

9. До основних досягнень науково-технічної революції ХХ століття не належить:

- А. Створення атомної енергетики, атомної та водородної зброї.
- В. Створення кібернетики.
- С. Відкриття подвійної спіралі – ДНК, матеріальних носіїв спадковості – генів.
- Д. Створення Інтернету.
- +Е. Встановлення закону збереження енергії.

10. Римський клуб – це:

- А. Міжнародна організація, створена з метою вивчення онтологічних питань.
- В. Міжнародна організація, створена з метою вивчення гносеологічних питань.
- +С. Міжнародна організація, створена з метою вивчення глобальних проблем.

D. Міжнародна організація, що об'єднує представників фінансових еліт країн «Великої Вісімки».

E. Всеіталійський центр нічних розваг.

11. Л. Гумільов у праці “Етногенез і біосфера землі” пов’язав виникнення етносів з:

A. Військовими зіткненнями різних родоплеменних груп, у ході яких формується відчуття етнічної ідентичності.

+B. Викидом біохімічної “надлишкової” енергії, виверженням пасіонарності.

C. Колонізацією нових територій.

D. Формуванням національного характеру.

E. Формуванням загального національного ринку.

12. Сутністю “планетарного мислення” є:

+A. Положення про те, що особистість – частина Всесвіту, космічного розуму.

B. Положення про відчай особистості, трагізм її існування.

C. Спростування раціоналізму.

D. Позиція відчуженості людини від природи, суспільства.

E. Антропологічне наповнення природи.

13. Який з принципів протирічить ідеї гармонійного розвитку людини і природного середовища?

A. Загальна і всебічна екологізація економіки.

B. Принцип благоговіння перед життям.

C. Принцип “ахімси” – ненанесення шкоди живому.

+D. «Не чекати милостей від природи, взяти їх – наше завдання».

E. Перебудова пріоритетів людини, тісна узгодженість їх з можливостями природи.

14. Виберіть правильне визначення терміна «урбанізація»:

A. Історичний процес підвищення ролі міської культури в житті суспільства.

B. Опанування нових територій.

C. Сезонні переміщення населення з села в місто і навпаки.

D. Зростання мегаполісів.

+E. Зростання міст і підвищення питомої ваги міського населення.

15. Розділ філософії – вчення про цінності:

A. Гносеологія.

B. Онтологія.

+C. Аксиологія.

D. Антропологія.

E. Етика.

8. *Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).*

1. Поняття культури. Культура і цивілізація. Культура як форма людських цінностей та спосіб самореалізації індивідів у суспільстві, спосіб їх буття.

2. Функції культури: аксіологічна, комунікативна, регуляторна.

3. Духовна культура людства як відображення суспільного буття, історичного досвіду та регулятор соціальної діяльності людей.
4. Культура та загальнолюдські цінності. Проблеми подолання авторитарності, догматизму, репресивності суспільної (масової) свідомості.
5. Формування рис всебічно розвинутої особистості як соціальна потреба. Прояв плюралізму думок та толерантності в сучасній громадянській культурі.
6. Поняття глобальних проблем цивілізації. Пошуки шляхів їх вирішення. Рекомендації Римського клубу щодо подолання глобальних проблем.
7. Зростання проблеми захисту культури як глобальної проблеми сучасності. 8. Глобальні проблеми та соціально-політична доктрина глобалізації світу.
9. Філософське осмислення технологічних катастроф ХХ ст. Рух «зелених».
10. Сучасний екологічний стан як наслідок виробничої діяльності людини. Пошуки шляхів вирішення екологічної проблеми.
11. Лікувально-профілактична діяльність суспільства в сучасних умовах. Гносеологічні та соціально-професійні проблеми розвитку медицини та охорони здоров'я.
12. Методологічні проблеми та культурологічний статус біоетики. Дискусія щодо предмету біоетики.
13. Ноетика – етика розумової діяльності людини.

Тема № 11. «Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності / підготовка до семінару (до усного опитування, бесіди, дискусії).» – 3 г.

1. Актуальність теми:

Академічна доброчесність базується на згоді усіх учасників академічного процесу дотримуватися правил та виконувати покладені на них обов'язки. На жаль, непорозуміння між викладачами та здобувачами вищої освіти часто призводять до взаємної неприязні.

Доброчесність є необхідною й важливою складовою будь-якого істинного досвіду освіти – доброчесність з боку як викладача, так і здобувача вищої освіти.

2. Конкретні цілі заняття:

- 1) формування законності та верховенства права;
- 2) формування свободи та людської гідності;
- 3) формування патріотизму та служіння українському народові;
- 4) формування професіоналізму та компетентності;

- 5) формування чесності і порядності;
- 6) формування справедливості та толерантності;
- 7) формування партнерства і взаємодопомоги;
- 8) формування поваги та взаємної довіри;
- 9) формування відкритості і прозорості;
- 10) формування колегіальності та демократичності;
- 11) формування самовдосконалення і саморозвитку;
- 12) формування персональної відповідальності та роботи на результат.

3. *Міждисциплінарна інтеграція* (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. *Завдання для самостійної роботи* під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

«Академічна доброчесність», «академічний плагіат», «самоплагіат», «фабрикація», «фальсифікація», «необ'єктивне оцінювання», «види академічної відповідальності», «права інтелектуальної власності».

5.4. Теоретичні питання до заняття:

6. 1. Поняття академічної доброчесності.
7. 2. Основні принципи академічної доброчесності.
8. 3. Порушення академічної доброчесності.
9. 4. Наслідки тривалих та системних порушень академічної доброчесності.
10. 5. Важливість академічної доброчесності.
11. 6. Основні прояви академічної недоброчесності..

5. Зміст теми:

Принципи академічної доброчесності

Академічна доброчесність базується на згоді усіх учасників академічного процесу дотримуватися правил та виконувати покладені на них обов'язки. На жаль, непорозуміння між викладачами та здобувачами вищої освіти часто призводять до взаємної неприязні.

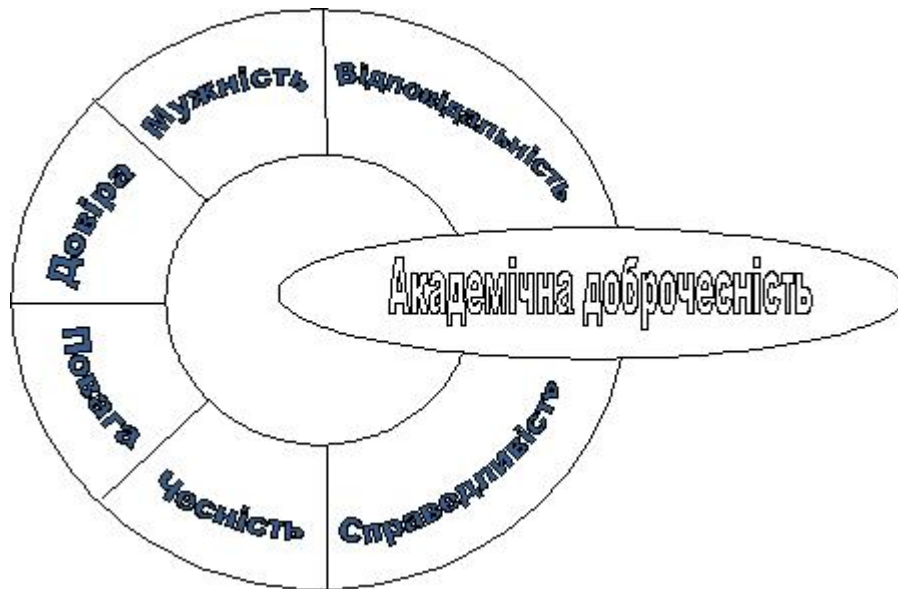
Доброчесність є необхідною й важливою складовою будь-якого істинного досвіду освіти – доброчесність з боку як викладача, так і здобувача вищої освіти.

Якщо взяти прості приклади:

- чи хотіли б ви, щоб вас оперував лікар, який списував і нечесно здобував оцінки в медичному університеті;
- чи почувалися б ви впевнено й комфортно на мосту, спроектованому інженером, який списував і нечесно здобував оцінки в технічному університеті;
- чи довірили б ви складання вашої податкової звітності бухгалтеру, який на іспиті списував відповіді у свого сусіда?

Якщо ми не виявлятимемо доброчесності в малих речах, якщо для нас буде можливим виправдовувати плагіат, або списування, або “халатно” виконану роботу, то як ми зможемо утримуватися від такого ставлення у сферах, які насправді мають для нас значення, тоді, коли ціна питання – це гроші, або можливість підвищення чи просування, або наш авторитет в очах інших людей?

Міжнародний центр академічної доброчесності при Ратлендському інституті етики, Університет Клемсон в Південній Кароліні, розробив документ “Фундаментальні цінності академічної доброчесності” (Fishman 2012). За цим підходом, академічна доброчесність – це відданість академічної спільноти, навіть перед лицем труднощів, шести фундаментальним цінностям: чесності, довіри, справедливості, повазі, відповідальності й мужності.

Чесність	Академічні спільноти доброчесності просувають пошук істини й знання через інтелектуальну та особисту чесність у процесі навчання, викладання, наукових досліджень і надання сервісів по дорученню адміністрації
Довіра	Академічні спільноти доброчесності стимулюють і покладаються на клімат взаємної довіри. Клімат довіри заохочує і підтримує вільний обмін ідеями, який у свою чергу дає можливість науковим пошукам реалізуватися найповнішою мірою
Справедливість	Академічні спільноти доброчесності встановлюють чіткі й прозорі очікування, стандарти для підтримання справедливості у стосунках між здобувачами вищої освіти, викладачами та адміністративним персоналом
Повага	Академічні спільноти доброчесності цінують інтерактивну, кооперативну та партисипативну природу навчання і пізнання. Вони поважають та вважають за належне розмаїття думок та ідей

Відповідальність Академічні спільноти доброчесності покладаються на принципи особистої відповідальності, що підсилюється готовністю окремих осіб і груп подавати приклад відповідальної поведінки. Підтримують взаємно узгоджені стандарти, а також вживають належних заходів у випадку їхнього недотримання

Мужність Для розбудови й підтримання академічних спільнот доброчесності потрібно більше, ніж просто вірити в фундаментальні цінності. Трансформація цінностей від розмов про них до відповідних дій, їхнє відстоювання в умовах тиску і труднощів потребує рішучості, цілеспрямованості і мужності

Академічній доброчесності протиставляється категорія академічної недоброчесності (academic misconduct, dishonesty), основні прояви якої знаходимо у таких видах діяльності:

- **академічний плагіат** – оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;
- **самоплагіат** – оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів;
- **фабрикація** – вигадкування даних чи фактів, що використовуються в освітньому процесі або наукових дослідженнях;
- **фальсифікація** – свідомо зміна чи модифікація вже наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;
- **списування** – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, крім дозволених для використання, зокрема, під час оцінювання результатів навчання;
- **обман** – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є, зокрема, академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;
- **хабарництво** – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання (отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;
- **необ'єктивне оцінювання** – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів вищої освіти;
- **хибне співавторство** – внесення до списку авторів наукової чи навчально-методичної праці осіб, які не брали участь у створенні продукту.

Наукові, науково-педагогічні, педагогічні працівники, співробітники, здобувачі вищої освіти та інші особи, що беруть участь в освітньому процесі в Полтавській державній аграрній академії, зобов'язуються дотримуватися правил і норм, спираючись на принципи:

- 1) законності та верховенства права;
- 2) свободи та людської гідності;
- 3) патріотизму та служіння українському народові;
- 4) професіоналізму та компетентності;
- 5) чесності і порядності;
- 6) справедливості та толерантності;
- 7) партнерства і взаємодопомоги;
- 8) поваги та взаємної довіри;
- 9) відкритості і прозорості;
- 10) колегіальності та демократичності;
- 11) самовдосконалення і саморозвитку;
- 12) персональної відповідальності та роботи на результат;
- 13) формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;
- 14) формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками;
- 15) формування громадянської культури;
- 16) нетерпимості щодо недотримання правил і норм Кодексу академічної доброчесності.

Дотримання академічної доброчесності здобувачами вищої освіти передбачає:

– самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання, атестації (для осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їхніх індивідуальних потреб і можливостей);

- посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей;
- дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права;
- надання достовірної інформації про результати власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використанні методики досліджень і джерела інформації.

Для здобувачів вищої освіти та інших осіб, що беруть участь в освітньому процесі є гідним:

1. Поважати честь і гідність інших осіб, навіть, якщо їх погляди відрізняються від ваших.
2. Відповідально ставитись до своїх обов'язків, вчасно та добросовісно виконувати завдання, передбачені навчальними планами.
3. Активно займатись самостійною роботою, використовуючи методичні посібники, рекомендації викладачів, додатково опрацьовуючи нову літературу, використовуючи всі можливості для отримання необхідних знань.
4. Ефективно розподіляти час на пошук і вивчення матеріалів, необхідних для отримання якісної освіти.
5. Чесно та відповідально готуватись до поточного, підсумкового контролю, атестації докладаючи зусиль до своєчасного виконання всіх завдань.
6. Використовувати в освітній або дослідницькій діяльності лише перевірені та достовірні джерела інформації та посилатися на них.
7. Подавати на оцінювання лише самостійно виконану роботу, що не є запозиченою або переробленою з іншої, виконаної третіми особами.
8. У разі виникнення труднощів під час виконання навчальних чи дослідницьких завдань звертатись до інших за допомогою, яка є у межах прийнятної тощо.

8. Рекомендована література:

1. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
2. Троцька В. Запобігання та виявлення плагіату у вищій освіті (за матеріалами досліджень ЄС та України) / В. Троцька // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2016. — № 6. — С 29–38.
3. Ханжи В. Б. Часовий вимір векторів свободи волі в філософії Новітнього часу / В. Б. Ханжи // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах : Матеріали доповідей та виступів II всеукраїнської науково-практичної

- конференції з міжнародною участю (Вінниця, 18 листопада 2021 р.). — Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2021. — С. 166–169. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12766>
4. Khanzhy V. B. The interpretation of Husserl's time-consciousness in the reconstruction of the concept of anthropic time. Part one / V. B. Khanzhy, Lyashenko D. M. // Anthropological Measurements of Philosophical Research. — 2023. — № 23. — Pp. 117–132. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/13339>
5. <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/758> – Репозиторій ОНМедУ (кафедра філософії та біоетики).
6. <https://info.odmu.edu.ua/chair/philosophy/files> – Методичні матеріали кафедри філософії та біоетики.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Академічна доброчесність як сукупність епістемологічних та етичних принципів.
2. Нормативно-правова база академічної доброчесності.
3. Принципи академічної доброчесності.
4. Реалізація норм академічної доброчесності.
5. Епістемологічний та етико-правовий аспекти академічної доброчесності.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Що означає поняття "академічна доброчесність"? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)
  - a) Відсутність інтелектуальних здібностей
  - + b) Дотримання етичних норм і правил у навчанні та дослідженнях
  - c) Здатність до вправного ведення дискусій
  - d) Володіння великими знаннями
  - e) Виправдане копіювання інших праць
2. Яка із наведених принципів є складовою академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)
  - a) Відсутність досліджень
  - + b) Дотримання інтелектуальних правил
  - c) Відсутність знань
  - d) Публікація відомих фактів

е) Конфлікт із співробітниками

3. Що є порушенням академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

а) Публікація власних досліджень

+ б) Копіювання інших робіт без дозволу

с) Проведення досліджень з великою кількістю джерел

д) Вивчення документів

е) Опитування інших студентів

4. Яке значення має цитування та посилання в академічній роботі? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

а) Це зайвий обсяг тексту

б) Це служить для заповнення сторінок роботи

+ с) Це допомагає посилатися на інші джерела та докази

д) Це не має значення в науковій роботі

е) Цитування та посилання - це плагіат

5. Які дії можуть бути взяті для попередження порушень академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

а) Завжди копіювати інші роботи та представляти їх власними

б) Не намагатися розкрити порушення академічної доброчесності

+ с) Поважати авторські права та дотримуватися етичних норм

д) Використовувати фальшиві документи для публікації

е) Ігнорувати правила цитування та посилань

6. Що означає термін "наукова методологія"? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

+ а) Методи вивчення науки

б) Система етичних норм для досліджень

с) Вчення про правила проведення наукових досліджень

д) Методи статистичного аналізу

е) Технології випуску наукових публікацій

7. Які знання є найбільш суб'єктивними? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

а) Об'єктивні наукові закони

б) Математичні факти

+ c) Власні переживання та думки

d) Історичні події

e) Географічні дані

8. Які критерії використовуються для визначення науковості дослідження? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Інтересність теми

b) Відсутність гіпотез

+ c) Емпіричність, систематичність, об'єктивність

d) Посилання на авторитети

e) Використання вірових джерел

9. Що означає термін "індукція" в контексті наукових досліджень? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Вивчення атомів та молекул

b) Вивчення еволюції

+ c) Виділення загальних закономірностей на основі спостережень

d) Використання логічного розсудку

e) Робота з великими наборами даних

10. Який метод включає в себе створення гіпотези, проведення досліджень для перевірки гіпотези та аналіз отриманих результатів? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

+ a) Дедукція

b) Інтуїція

c) Експеримент

d) Ретроспекція

e) Екстраполяція

11. Якій фазі наукового дослідження властиве формулювання питань та припущень? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Аналіз

b) Експеримент

c) Теоретична модель

+ d) Гіпотеза

e) Спостереження

12. Що означає термін "плагіат" в науковій діяльності? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Власна оригінальна праця
- + b) Використання чужих ідей чи текстів без належного посилання.
- c) Подвійна перевірка документації
- d) Неправильне форматування
- e) Неправильне цитування

13. Яке слово описує дії, коли ви включаєте інший текст у свою роботу і правильно вказуєте джерело? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- + a) Цитування
- b) Плагіат
- c) Імпровізація
- d) Фабрикація
- e) Посилання

14. Що таке "самоплагіат"? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Використання чужих ідей у своїх дослідженнях
- + b) Необгрунтоване цитування власних слів у науковій роботі
- c) Вигадана концепція для наукової статті
- d) Використання чужих текстів без згоди автора
- e) Посилання на роботи конкурентів

15. Що означає "антиплагіатний захист" у науковій діяльності?

- a) Спроба заплагіатити інші роботи
- + b) Заходи, спрямовані на запобігання плагіату та виявлення його в наукових роботах.
- c) Інспірація для наукових досліджень
- d) Розголошення джерела цитування
- e) Нерозголошення результатів власних наукових досліджень

1. Поняття академічної доброчесності.
2. Основні принципи академічної доброчесності.
3. Порухення академічної доброчесності.
4. Наслідки тривалих та системних порушень академічної доброчесності.
5. Важливість академічної доброчесності.
6. Основні прояви академічної недоброчесності.

Тема № 12. «Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у професійній (зокрема науковій) діяльності / підготовка до семінару (до письмової контрольної роботи; написання реферату).» – 4 г.

1. Актуальність теми:

Академічна доброчесність базується на згоді усіх учасників академічного процесу дотримуватися правил та виконувати покладені на них обов'язки. На жаль, непорозуміння між викладачами та здобувачами вищої освіти часто призводять до взаємної неприязні.

Доброчесність є необхідною й важливою складовою будь-якого істинного досвіду освіти – доброчесність з боку як викладача, так і здобувача вищої освіти.

2. Конкретні цілі заняття:

- 1) формування законності та верховенства права;
- 2) формування свободи та людської гідності;
- 3) формування патріотизму та служіння українському народові;
- 4) формування професіоналізму та компетентності;
- 5) формування чесності і порядності;

- 6) формування справедливості та толерантності;
- 7) формування партнерства і взаємодопомоги;
- 8) формування поваги та взаємної довіри;
- 9) формування відкритості і прозорості;
- 10) формування колегіальності та демократичності;
- 11) формування самовдосконалення і саморозвитку;
- 12) формування персональної відповідальності та роботи на результат.

3. *Міждисциплінарна інтеграція* (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед.фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості, виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості

4. *Завдання для самостійної роботи* під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

«Академічна доброчесність», «академічний плагіат», «самоплагіат», «фабрикація», «фальсифікація», «необ'єктивне оцінювання», «види академічної відповідальності», «права інтелектуальної власності».

11.2. Теоретичні питання до заняття:

11.3.

1. Варіанти визначення поняття «знання». Співвідношення знання й віри. Ознаки раціонального знання.
2. Демаркація наукового та позанукового знання. Основні закономірності становлення наукового знання..
3. Принципи верифікації та фальсифікації.
4. Критерії науковості (раціональність, відтворюваність емпіричного матеріалу, емпірична (досвідна, практична) перевірюваність, загальнозначущість та ін.) і академічна доброчесність.
5. Етика науковця.

5. *Зміст теми:*

Впровадження принципів академічної доброчесності в освітній процес та наукову діяльність є однією з ключових умов перспективного розвитку сучасних університетів. При цьому, однак, слід зауважити, що академічна доброчесність в переважній більшості розуміється в так званому *етико-правовому аспекті*. Уповноважені фахівці розробляють нормативні документи (зокрема, в Одеському національному медичному університеті – «Положення про академічну доброчесність та етику академічних взаємин в ОНМедУ», «Положення про Комісію з питань академічної доброчесності та етики академічних взаємин в ОНМедУ», «Положення про запобігання та виявлення академічного плагіату в ОНМедУ» тощо), в яких регламентуються шляхи запобігання різним проявам недоброчесної освітньо-наукової діяльності, а в разі виявлення таких – міри покарання, які мають вживатися до порушників. Серед порушень академічної доброчесності (у вказаному сенсі) належать: академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація, списування, хабарництво, необ'єктивне оцінювання тощо.

Проте, не заперечуючи значущості даного аспекту академічної доброчесності, все ж зверну в пропонованому матеріалі увагу читачів на інший її аспект – *епістемологічний*. Справді, якщо вчений заявляє про якусь працю, що вона є «його новою науковою роботою», то чому цікавляться тільки тим, чи є цей твір дійсно «його» (натяк на недопущення академічного плагіату), а також чи є він дійсно «новим» (натяк на недопущення самоплагіату)? Чому б не задатися питанням, чи дійсно ця робота є «науковою», і чи є автор доброчесним в цьому відношенні?! В такому разі мова вже йде про *критерії науковості* і про їхнє врахування вченим при написанні твору, що претендує на відповідний статус. Традиційно виділяються такі критерії науковості знання: раціональність, несуперечливість, емпірична перевірюваність, відтворюваність емпіричного матеріалу, загальнозначущість, однозначність термінів, системність (цілісність, когерентність), здатність до розвитку, есенційність тощо. В даних тезах, враховуючи обмеженість їхнього об'єму, я зверну увагу на перші три з вказаних.

Отже, під *раціональністю* розуміється обґрунтованість наукових положень, коли такі фундуються мисленням і діями на підставі певних норм і правил, в якості яких приймаються інші, раніше доведені, або самоочевидні (аксіоматичні) положення. Під час обґрунтування вчений не має права порушувати закони логіки. Традиційно виділяють чотири основні закони формальної логіки: закон тотожності, закон суперечності, закон

виключення третього, закон достатньої підстави (перші три були сформульовані ще Арістотелем, четвертий – Г.-В. Ляйбніцем, хоча як особливий принцип логічних теорій він відомий ще з античних часів). Розглянемо, наприклад, четвертий закон. Згідно з ним, «...будь-яка думка може бути визнана істинною лише тоді, коли вона обґрунтована, коли впевненість в її істинності має достатню підставу» [1, с. 171]. Під такою підставою розуміється сукупність тверджень, заздалегідь прийнятих в якості істинних (їхня істинність уже є доведеною або очевидною). Так, з двох положень: а) «усі дельфіни є ссавцями» та б) «усі ссавці є хребетними» впливає третє – що дельфіни є хребетними. І в цьому випадку перші два висловлювання слугують достатньою підставою для того, щоб з них вивести третє. Але, наприклад, зробити висновок, що «людина є хворою на коронавірусну інфекцію», виходячи тільки з наявності такого симптому, як підвищена щодо норми температура тіла, а також з того, що в її найближчому оточенні були хворі на COVID-19 люди, означає припуститися логічної помилки, оскільки вказаний симптом може бути проявленням низки інших захворювань, а не заразитися на коронавірусну інфекцію людина могла через вже наявний імунітет до неї (штучний чи здобутий природним шляхом).

Другий критерій науковості – *несуперечливість*. Під такою мається на увазі властивість наукової концепції або теорії, яка полягає в тому, що з неї не можна вивести протиріччя. Цей критерій ґрунтується на логічному законі суперечності, в якому наголошується, що «...ніяке висловлювання не може бути істинним одночасно із своїм запереченням» [1, с. 617]. Інакше кажучи, наукова система є несуперечливою, якщо щодо будь-якого її положення справедливим є те, що його не можна водночас і довести, і спростувати, а також якщо в ній не реалізується намір узгодити та представити в якості істинних декілька висловлювань, які суперечать одне одному.

В інших, ненаукових, видах знання, такі спроби навпаки є природними. Наприклад, розмірковуючи про вказану ситуацію в рамках старої (але, тим не менш, такої, що не втрачає своєї актуальності й гостроти) релігійно-філософської проблеми – проблеми теодицеї (виправдання Бога), слід зазначити таке (докладніше – див. [2, с. 36–38]). Людське мислення, спрямоване на виявлення Божественних атрибутів, щонайменше, два з них – Всеблагість і Всемогутність – позиціонує як непорушні. Отже дві тези – «Бог є Всемогутнім» і «Бог є Всеблагим» – стають (починаючи з епохи середньовіччя) для релігійних філософів аксіомами. Однак як поєднати дані положення з третім – про існування зла (або того, що люди таким називають)? Адже якщо Всевишній є Всемогутнім, це означає, що зло існує з його дозволу. Подібний висновок, однак, важко узгоджується з атрибутом Всеблагості. Якщо ж виходити з безумовності тези про те, що Бог – це Абсолютне Благо, і при цьому зло ніяк Його не стосується, то спірним у такому разі виявляється атрибут Всемогутності. Таким чином, як же, не утискаючи Всемогутності і Всеблагості Бога, пояснити наявність у світі зла?

Дійсно, в ненауковому знанні показана (та інші подібні до неї) суперечлива компонента фондує тисячолітні дискусії мислителів. Проте в рамках наукової теорії такі речі є неприпустимими.

Нарешті, третій критерій – *емпірична (досвідна, практична) перевірюваність*, тобто встановлення істинності чи хибності теоретичних положень шляхом зіставлення таких з результатами, одержаними досвідним шляхом, – через експеримент або спостереження за природним перебігом подій. В продемонстрованому контексті вельми доречним є звернення до таких принципів, які обмежують науку від ненаукових і навіть лженаукових «вторгнень», як *верифікація* та *фальсифікація* (в даному сенсі цей термін за значенням принципово відрізняється від фальсифікації як варіанту порушення академічної доброчесності в етико-правовому її аспекті). Принцип верифікації був висунутий як спосіб підтвердження теорії Віденським гуртком у 20-ті роки ХХ століття. Він базується на констатованій відповідності теоретичних положень досвідним даним. Вчений ділить складні речення на простіші (протокольні) і перевіряє їх на відповідність тому, що

відкривається емпірично, в першу чергу – дійсності, що спостерігається. Не менш значущим для визначення науковості знання є принцип фальсифікації, сформульований Карлом Поппером у 1935 році [3], який, навпаки, вимагає від теорії наявності методологічної можливості її спростування через постановку експерименту (нехай навіть уявного). Кажучи простими словами, сенс цього підходу зводиться до такого. Навіть якщо кількість фактів, що підтверджують справедливість теорії, зростає від кількох десятків до тисяч або сотень тисяч, ця обставина не робить теорію абсолютно істинною, а лише з більшою мірою ймовірності наближеною до істини. Адже варто тільки виявити хоча б один факт, який категорично суперечить тій теорії, яка була покликана пояснити відповідну феноменальну сферу (на тлі тисяч фактів, що її підтверджують), як відразу теорія виявляється спростованою, а вся попередня дуже ретельна індуктивна робота (від конкретних випадків – до загальних положень) – сізифовою працею вчених. В якості ілюстрації наведу приклад, що став класичним. Довгий час орнітологи вважали, що леbedі можуть мати тільки біле оперення, на користь чого свідчила величезна кількість задокументованих досвідних даних. Однак голландська експедиція 1697 року, що виявила у Західній Австралії популяцію чорних леbedів, одним встановленим фактом перекреслила всі старання дослідників, які були прихильниками теорії винятковості білого забарвлення цих прекрасних птахів.

Таким чином, якщо верифікованість теорії передбачає можливість досвідного підтвердження її справедливості, то наявність атрибута фальсифікованості вказує на те, що теорія потенційно спростовувана. І хоч би як дивним це не здалося «незміцнілим розумам», теорія не задовольнятиме критеріям науковості, якщо вона не здатна потенціювати перспективи її критики або навіть повалення. Свого часу американський філософ, логік і математик Чарльз Сандерс Пірс впровадив у науковий тезаурус поняття фалібілізму (від лат. *fallibilis* – схильний до помилок, погрішний), яким він зафіксував напрямок постпозитивізму, згідно з яким наукове знання в будь-якому своєму прояві не претендує на абсолютність та остаточність, а є лише етапом на шляху пошуку істини, проміжним її тлумаченням (це, як наслідок, означає, що в майбутньому потенційно передбачається досконаліша інтерпретація, яка змінить ту, що культивується нині). Цю ідею мислитель висловив у вигляді афоризму, у напівжартівливому тоні заявивши, що абсолютна непогрішність може бути притаманною лише Папі Римському та економічним радникам, але він цілком переконаний, що вона не є притаманною таблиці множення [нав. за: 4]. Справді, «чотири» як результат множення два на два перестає бути інваріантом, якщо йдеться не про десяткову, а, наприклад, про двійкову систему числення. Отже, ніколи не існувала і навряд чи існуватиме наукова теорія, яка була б «безгрішною» у всіх своїх положеннях. Однак у цьому й полягає суть наукового пошуку: наука рухається до істини, набиваючи шишки об аномалії загадкового світу.

9. Рекомендована література:

2. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
3. Троцька В. Запобігання та виявлення плагіату у вищій освіті (за матеріалами досліджень ЄС та України) / В. Троцька // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2016. — № 6. — С 29–38.
4. Ханжи В. Б. Часовий вимір векторів свободи волі в філософії Новітнього часу / В. Б. Ханжи // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах : Матеріали доповідей та виступів II всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Вінниця, 18 листопада 2021 р.). — Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2021. — С. 166–169. — Режим доступу :

- <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12766>
5. Khanzhy V. B. The interpretation of Husserl`s time-consciousness in the reconstruction of the concept of anthropic time. Part one / V. B. Khanzhy, Lyashenko D. M. // Anthropological Measurements of Philosophical Research. — 2023. — № 23. — Рр. 117–132. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/13339>
  6. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.
  7. Запорожан В. Н., Донникова И. А., Ханжи В. Б. Между добром и злом: нравственное самоопределение человека : монография. Одесса : ОНМедУ, 2020. 264 с.
  8. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. London, New York : Routledge Classics, 2005. 516 p.
  9. Мельвиль Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм. У истоков буржуазной философии XX века. М. : Изд. Моск. ун-та, 1968. 500 с.
  10. <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/758> – Репозиторій ОНМедУ (кафедра філософії та біоетики).
  11. <https://info.odmu.edu.ua/chair/philosophy/files> – Методичні матеріали кафедри філософії та біоетики.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Академічна доброчесність як сукупність епістемологічних та етичних принципів.
2. Епістемологічний та етико-правовий аспекти академічної доброчесності.
3. Демаркація наукового та позанаукового знання.
4. Критерії науковості та академічна доброчесність у професійній (зокрема науковій) діяльності.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Що означає поняття "академічна доброчесність"? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)
  - а) Відсутність інтелектуальних здібностей
  - + б) Дотримання етичних норм і правил у навчанні та дослідженнях
  - с) Здатність до вправного ведення дискусій
  - д) Володіння великими знаннями
  - е) Виправдане копіювання інших праць

2. Яка із наведених принципів є складовою академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Відсутність досліджень
- + b) Дотримання інтелектуальних правил
- c) Відсутність знань
- d) Публікація відомих фактів
- e) Конфлікт із співробітниками

3. Що є порушенням академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Публікація власних досліджень
- + b) Копіювання інших робіт без дозволу
- c) Проведення досліджень з великою кількістю джерел
- d) Вивчення документів
- e) Опитування інших студентів

4. Яке значення має цитування та посилання в академічній роботі? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Це зайвий обсяг тексту
- b) Це служить для заповнення сторінок роботи
- + c) Це допомагає посилатися на інші джерела та докази
- d) Це не має значення в науковій роботі
- e) Цитування та посилання - це плагіат

5. Які дії можуть бути взяті для попередження порушень академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Завжди копіювати інші роботи та представляти їх власними
- b) Не намагатися розкрити порушення академічної доброчесності
- + c) Поважати авторські права та дотримуватися етичних норм
- d) Використовувати фальшиві документи для публікації
- e) Ігнорувати правила цитування та посилань

6. Що означає термін "наукова методологія"? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

- + a) Методи вивчення науки
- b) Система етичних норм для досліджень
- c) Вчення про правила проведення наукових досліджень

- d) Методи статистичного аналізу
- e) Технології випуску наукових публікацій

7. Які знання є найбільш суб'єктивними? (Знання та його сателіти.Критерії науковості та академічнадоброчесність у науковійдіяльності)

- a) Об'єктивні наукові закони
- b) Математичні факти
- + c) Власні переживання та думки
- d) Історичні події
- e) Географічні дані

8. Які критерії використовуються для визначення науковості дослідження? (Знання та його сателіти.Критерії науковості та академічнадоброчесність у науковійдіяльності)

- a) Інтересність теми
- b) Відсутність гіпотез
- + c) Емпіричність, систематичність, об'єктивність
- d) Посилання на авторитети
- e) Використання вірових джерел

9. Що означає термін "індукція" в контексті наукових досліджень? (Знання та його сателіти.Критерії науковості та академічнадоброчесність у науковійдіяльності)

- a) Вивчення атомів та молекул
- b) Вивчення еволюції
- + c) Виділення загальних закономірностей на основі спостережень
- d) Використання логічного розсудку
- e) Робота з великими наборами даних

10. Який метод включає в себе створення гіпотези, проведення досліджень для перевірки гіпотези та аналіз отриманих результатів? (Знання та його сателіти.Критерії науковості та академічнадоброчесність у науковійдіяльності)

- + a) Дедукція
- b) Інтуїція
- c) Експеримент
- d) Ретроспекція
- e) Екстраполяція

11. Якій фазі наукового дослідження властиве формулювання питань та припущень? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

- a) Аналіз
- b) Експеримент
- c) Теоретична модель
- + d) Гіпотеза
- e) Спостереження

12. Що означає термін "плагіат" в науковій діяльності? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Власна оригінальна праця
- + b) Використання чужих ідей чи текстів без належного посилання.
- c) Подвійна перевірка документації
- d) Неправильне форматування
- e) Неправильне цитування

13. Яке слово описує дії, коли ви включаєте інший текст у свою роботу і правильно вказуєте джерело? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- + a) Цитування
- b) Плагіат
- c) Імпровізація
- d) Фабрикація
- e) Посилання

14. Що таке "самоплагіат"? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Використання чужих ідей у своїх дослідженнях
- + b) Необгрунтоване цитування власних слів у науковій роботі
- c) Вигадана концепція для наукової статті
- d) Використання чужих текстів без згоди автора
- e) Посилання на роботи конкурентів

15. Що означає "антиплагіатний захист" у науковій діяльності?

- a) Спроба заплігати інші роботи
- + b) Заходи, спрямовані на запобігання плагіату та виявлення його в наукових роботах.
- c) Інспірація для наукових досліджень
- d) Розголошення джерела цитування
- e) Нерозголошення результатів власних наукових досліджень

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Варіанти визначення поняття «знання». Співвідношення знання й віри. Ознаки раціонального знання.
2. Демаркація наукового та позанукового знання. Основні закономірності становлення наукового знання..
3. Принципи верифікації та фальсифікації.
4. Критерії науковості (раціональність, відтворюваність емпіричного матеріалу, емпірична (досвідна, практична) перевірюваність, загальнозначущість та ін.) і академічна доброчесність.

Тема № 13. «Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання / підготовка до семінару (до усного опитування, бесіди, дискусії).» – 3 г.

1. Актуальність теми:

Академічна доброчесність базується на згоді усіх учасників академічного процесу дотримуватися правил та виконувати покладені на них обов'язки. На жаль, непорозуміння між викладачами та здобувачами вищої освіти часто призводять до взаємної неприязні.

Доброчесність є необхідною й важливою складовою будь-якого істинного досвіду освіти – доброчесність з боку як викладача, так і здобувача вищої освіти.

2. Конкретні цілі заняття:

- 1) формування законності та верховенства права;
- 2) формування свободи та людської гідності;
- 3) формування патріотизму та служіння українському народові;
- 4) формування професіоналізму та компетентності;
- 5) формування чесності і порядності;
- 6) формування справедливості та толерантності;
- 7) формування партнерства і взаємодопомоги;
- 8) формування поваги та взаємної довіри;
- 9) формування відкритості і прозорості;
- 10) формування колегіальності та демократичності;
- 11) формування самовдосконалення і саморозвитку;
- 12) формування персональної відповідальності та роботи на результат.

3. Міждисциплінарна інтеграція (Базові знання, вміння, навички, необхідні для вивчення теми):

Назви попередніх дисциплін	Отримані навички
Соціологія і медична соціологія (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння фундаментальних соціально-філософських ідей, навички оперування категоріальним апаратом суспільно-гуманітарних дисциплін
Основи біоетики та біобезпеки (мед. фак.)	Конкретизує в біомедичному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Деонтологія в медицині (стомат. фак.)	Конкретизує в медико-деонтологічному контексті етико-філософське та аксіологічне знання
Основи психології та педагогіки (мед. фак.)	Надає базові знання, необхідні для розуміння онтологічних проблем (співвідношення ідеального та матеріального, існування свідомості,

	виникнення мови тощо), навички оперування категоріальним апаратом концепцій філософії свідомості
--	--

4. Завдання для самостійної роботи під час підготовки до заняття:

4.1. Перелік основних термінів, параметрів, характеристик, які має засвоїти студент при підготовці до заняття:

«Академічна доброчесність», «академічний плагіат», «самоплагіат», «фабрикація», «фальсифікація», «необ'єктивне оцінювання», «види академічної відповідальності», «права інтелектуальної власності».

11.4. Теоретичні питання до заняття:

1. Варіанти визначення поняття «знання». Співвідношення знання й віри. Ознаки раціонального знання.
2. Демаркація наукового та позанаукового знання. Основні закономірності становлення наукового знання.
3. Принципи верифікації та фальсифікації.
4. Критерії науковості (раціональність, відтворюваність емпіричного матеріалу, емпірична (досвідна, практична) перевірюваність, загальнозначущість та ін.) і академічна доброчесність.
5. Етика науковця.

5. Зміст теми:

Доброчесність в сучасному цивілізованому світі є тим наріжним каменем, який складає фундамент внутрішньої гармонії людини, стійкість її характеру та послідовність морального образу. Вища освіта через навчання і дослідження фактично скріплює цей фундамент елементами академічної доброчесності, які покликані виховувати інтелектуальну гідність і повагу до різноманіття думок та ідей, реалізуючи тим самим свою соціальну місію. Однак, сучасна університетська практика засвідчує, що вищі навчальні заклади часто-густо не дотримуються такого імперативу у своїй діяльності, допускаючи академічну нечесність або ігноруючи академічні проступки з боку студентів, викладачів чи представників адміністрації. Академічна нечесність великою мірою нівелює саму цінність освіти, сприяє фальсифікації вищої школи й тим самим зменшенню її внеску у суспільно-економічний розвиток.

Так, у науковій роботі Teixeira (2013) на прикладі вибірки студентів бакалаврату 2-4-го курсів навчання числом більш як 7 тис осіб з 21 країни світу, у тому числі з Польщі,

Словенії, Румунії, та в порівнянні з високорозвиненими державами, аргументується, що академічне шахрайство у формі списування на іспитах в минулому є предиктором поточного рівня корупції в країні. В іншому відомому міжнародному дослідженні студентів економічного і бізнес-профілю, яке базувалось на опитуванні респондентів з багатьох куточків світу, у тому числі з України, було показано, що випадки академічного шахрайства найчастіше зустрічаються саме в нашій країні, а найменше схильності до таких проступків у представників Албанії, Киргизстану і США (Grimes 2004, с. 277).

Випадки масового списування в Україні вже неодноразово висвітлювалися в загальнонаціональних засобах масової інформації. Зокрема, вкрай показовою з позицій екстремального порушення стандартів академічної доброчесності виявилась ситуація з велетенськими чергами за шпаргалками під час зимової підсумкової сесії в одному з провідних економічних університетів України, коли самі ж студенти КНЕУ імені Вадима Гетьмана зафіксували й виклали в соцмережі інформацію, як їм продають шпаргалки біля гуртожитку (2017). При цьому реакція керівництва вишу та пасивність МОН України виявилися, м'яко кажучи, неадекватними відносно рівня і масштабу виявленої проблеми. А викладачі та активісти, які доповіли спільноті про ці ганебні факти, зазнали морального тиску з боку керівництва вишу, яке відверто і неприховано вдалося до маніпуляції наявними фактами, аби себе вигородити. Це вказує на глибинне нерозуміння професорсько-викладацьким складом, адміністрацією багатьох українських ВНЗ та міністерськими чиновниками фундаментальних цінностей академічної доброчесності і тої ролі, яка покладена на неї, принаймні в цивілізованому академічному світі.

З іншого боку, що цілком очевидно з точки зору світових стандартів вищої школи, університетська освіта без дотримання етичних принципів залишатиметься не більше, як напівдиким освітнім полем, де панують невігластво, обман, корупція, а самовіддана праця викладачів-новаторів не шануватиметься, а часто й каратиметься. Тобто, складається прикре враження, що академічна доброчесність на сьогодні в Україні сприймається переважно як деяка міфічна концепція, про яку нині дуже модно говорити, а не дієвий інструмент забезпечення якості вищої освіти.

Оскільки ці та інші питання наразі не знаходять достатньої уваги в Україні, як в наукових дослідженнях, так і в напрямі аналізу й імплементації сучасного світового досвіду у сфері протидії академічній нечесності, це й обумовило необхідність підготовки даної статті. Публікація націлена передусім на те, аби представники адміністрації кафедр, факультетів, університетів отримали нову актуальну інформацію з даної проблематики, що дасть змогу скоригувати політику забезпечення якості вищої освіти, спрямувати її у русло розбудови цілісної університетської культури якості, базованої на пріоритеті академічної доброчесності.

Сутність і фундаментальні цінності академічної доброчесності

Як відомо, в перекладі з латині прикметник *integer* означає “довершений, повний, цілісний”, а іменник *integrity* – відповідно, “довершеність, повнота, цілісність” психологічного стану людини, який відзначається її внутрішньою гармонією, стійкістю і послідовністю морального образу (Killinger 2010, с. 12). У поєднанні зі сполучним прикметником *academic*, як ознаку належності того чи іншого суб'єкта чи предмету до школи чи університету, процесів навчання та мислення, отримуємо категорію академічної доброчесності (*academic integrity*). Міжнародний центр академічної доброчесності при Ратлендському інституті етики, Університет Клемсон в Південній Кароліні, розробив документ "Фундаментальні цінності академічної доброчесності" (Fishman 2012). За цим підходом, академічна доброчесність – це відданість академічній спільноті, навіть перед

лицем труднощів, шести фундаментальним цінностям: чесності, довірі, справедливості, повазі, відповідальності й мужності (табл. 1).

Таблиця 1

Фундаментальні цінності академічної доброчесності

Чесність	Академічні спільноти доброчесності просувають пошук істини й знання через інтелектуальну та особисту чесність у процесі навчання, викладання, наукових досліджень і надання сервісів по дорученню адміністрації
Довіра	Академічні спільноти доброчесності стимулюють і покладаються на клімат взаємної довіри. Клімат довіри заохочує і підтримує вільний обмін ідеями, який у свою чергу дає можливість науковим пошукам реалізуватися найповнішою мірою
Справедливість	Академічні спільноти доброчесності встановлюють чіткі й прозорі очікування, стандарти й практики для підтримання справедливості у стосунках між студентами, викладачами та адміністративним персоналом
Повага	Академічні спільноти доброчесності цінують інтерактивну, кооперативну та партисипативну природу навчання і пізнання. Вони шанують та вважають за належне розмаїття думок та ідей
Відповідальність	Академічні спільноти доброчесності покладаються на принципи особистої відповідальності, що підсилюється готовністю окремих осіб і груп подавати приклад відповідальної поведінки. Підтримують взаємно узгоджені стандарти, а також вживають належних заходів у випадку їхнього недотримання
Мужність	Для розбудови й підтримання академічних спільнот доброчесності потрібно більше, ніж просто вірити в фундаментальні цінності. Трансформація цінностей від розмов про них до відповідних дій, їхнє відстоювання в умовах тиску і труднощів потребує рішучості, цілеспрямованості і мужності

Академічній доброчесності в сучасному дискурсі на цю проблематику протиставляється категорія академічної нечесності (*academic misconduct, dishonesty*), основні прояви якої знаходимо у таких видах діяльності:

- фабрикація даних (*fabrication*) – передбачає штучне створення вигаданих даних чи фактів на підтримку положень, які пропонуються автором у науковій праці;

- фальсифікація даних (*falsification*) – полягає у свідомій зміні чи модифікації вже наявних даних для підтвердження тих чи інших наукових висновків дослідника;

- хабарництво в академічній сфері (*bribery*) – незаконне вимагання від певної особи матеріальних чи грошових цінностей в обмін на академічну вигоду (наприклад, хабар за іспит чи письмову роботу);

- академічний саботаж (*sabotage*) – вчинення дослідником таких дій, які дають йому можливість отримати нелегітимну академічну вигоду, чи зменшити таку для інших членів академічної групи чи спільноти (наприклад, шляхом затягування процесу рецензування роботи автора для використання результатів у власних цілях, знищення певних даних відносно інших дослідників-конкурентів);

- професорська нечесність (professorial misconduct) – зловживання окремими представниками професорсько-викладацького складу своїми службовими обов'язками з метою примусу і тиску на колег чи студентів (Siaputra & Santosa 2016);

- академічне шахрайство (cheating) – така поведінка студентів, коли в ході виконання навчальних завдань вони використовують в корисливих цілях недозволені матеріали, інформацію чи інші допоміжні засоби (Pavela 1978); найпоширенішою формою академічного шахрайства є списування, зокрема за посередництвом шпаргалок, через заглядання у роботу сусіда під час іспиту, колективну співпрацю між студентами заради отримання спільної для всіх вигоди, вчинення дій, направлених на попереднє та незаконне ознайомлення зі змістом екзаменаційних білетів тощо (Klein et al. 2007);

- плагіат (plagiarism) – академічна поведінка, яка характеризується такими п'ятьма кумулятивними ознаками (Fishman 2009, с. 5): “коли певна особа (1) використовує слова, ідеї чи результати праці, (2) що належать іншому визначеному джерелу чи людині (3) без вказування посилання на джерело, з якого вона була запозичена (4) у ситуації, в якій правомірно очікується вказування авторства оригіналу (5) з метою отримати певну користь, пошану, вигоду, які не обов'язково мають бути грошового характеру.

Отже, академічна доброчесність, з одного боку, є складною міждисциплінарною категорією, яка поєднує в собі етичні норми й правила поведінки людини в освітньо-науковому середовищі, та механізми й інструменти, за допомогою яких такі реалізуються на практиці. З іншого, існує цілий комплекс чинників, передусім морально-культурних, інституційних, освітньо-виховних, які впливають ззовні чи зсередини на університет, визначаючи його спроможність та прагнення протидіяти академічній нечесності. У будь-якому разі така цілісна система норм, правил, устроїв потребує значних ресурсів, часу та навіть волі й мужності окремих осіб для свого утвердження, і в жодному випадку не може з'явитись одномоментно чи випадково.

Ефективні методи боротьби з плагіатом і списуванням у вищій школі: огляд світового досвіду

За результатами національного опитування “Вища освіта в Україні: громадська думка студентів“ (2015) було виявлено, що на питання “Чому студенти вдаються до списування або купівлі різних робіт, які повинні робити самостійно?” 45% респондентів відповіли як “тому, що купити чи списати потрібну роботу дуже просто і доступно”, а 31,4% - “тому, що студенти не бачать зв'язку між цими завданнями та їхньою майбутньою професією”. Разом з тим, на питання “На вашу думку, що у першу чергу потрібно, щоби після вишу знайти хорошу роботу?”, 44,8% відповіли “мати добру освіту, високий рівень знань” і 36% - “мати знайомства, зв'язки”. Це підтверджує думку, що проблема порушення фундаментальних цінностей академічної доброчесності в українській вищій школі існує і це потрібно відповідально визнати, як на інституційному, так і загальнодержавному рівні. Разом з тим, системних заходів з протидії плагіату та списуванню у вітчизняних вищих навчальних закладах наразі не здійснюється, або такі носять некомплексний, фрагментарний характер.

У європейській практиці існують такі найпоширеніші методи та інструменти боротьби і профілактики плагіату (табл. 2).

Таблиця 2

Методи боротьби з плагіатом у країнах ЄС

(сильні сторони і можливості, слабкі сторони і загрози)

Країни	Підходи до розуміння природи плагіату та методи його протидії		
		Плагіат як моральний проступок, з якого слідує відповідне покарання порушників	Плагіат як інституційна прогалина, з якої випливає необхідність розробки чітких правил і політики протидії плагіату
Велика Британія	<i>Сильні сторони і можливості</i>		
	Заснування Офісу незалежного арбітражу (в Англії та Уельсі), діяльність якого направлена на реагування на несправедливі практики у сфері академічної доброчесності	Використання спеціалізованого програмного забезпечення для виявлення плагіату на основі чітких правил і політики щодо його використання Розробка та імплементація вищими навчальними закладами інституційних політик запобігання і боротьби з плагіатом	Дослідження внутрішніх причин та сучасних освітніх практик у сфері боротьби з плагіатом для вироблення на цій основі відповідних політик, інструкцій, керівництв
	<i>Слабкі сторони і загрози</i>		
	Виконання письмових документів у ході навчання студентів іншою особою на замовлення, що часто важко довести, є загрозою для академічних стандартів	Не всі британські університети мають прозорі й справедливі інституційні системи боротьби з плагіатом	
Австрія	<i>Сильні сторони і можливості</i>		
		Збір статистичних даних щодо виявлених випадків плагіату Розробка національних вимог до проведення досліджень в частині академічної доброчесності (Австрійське агентство дослідницької доброчесності)	Популяризація культури боротьби з плагіатом, у тому числі через навчання студентів академічному письму

		Використання спеціалізованого програмного забезпечення для виявлення плагіату	
	<i>Слабкі сторони і загрози</i>		
	Обмежений діапазон штрафів і санкцій за плагіат Часто несправедливість і суперечливість рішень відносно покарання за академічну нечесність	Обмеженість вільного доступу до статистичних даних щодо виявлених випадків плагіату Фокусування уваги більшою мірою на післядипломній освіті (магістратура, аспірантура) та сфері наукових досліджень Відсутність уніфікованої політики та систем протидії плагіату у ВНЗ в царині академічної поведінки	
Швеція	<i>Сильні сторони і можливості</i>		
		Функціонування національної системи збору статистичних даних щодо виявлених випадків академічної нечесності в університетах та оприлюднення на їхній основі щорічних звітів	Наявність в багатьох освітніх програмах шведських університетів на рівні бакалаврату та магістратури навчальної компоненти з академічної доброчесності
		Визначений на національному рівень порядок врегулювання порушень у сфері академічної доброчесності, що передбачає створення спеціальних інституційних комісій на місцях, які очолюються віце-канцлером університету	

	Використання спеціалізованого програмного забезпечення для виявлення та уникнення плагіату	
<i>Слабкі сторони та загрози</i>		
Діапазон покарань і санкцій, наявних у розпорядженні інституційних комісій з академічної доброчесності, обмежений і не може слугувати ефективним фактором стримування студентів від вчинення академічних проступків	Діяльність інституційних комісій для врегулювання порушень у сфері академічної доброчесності надмірно забюрократизована та процедурно громіздка	
Формально передбачена вимога для викладачів довести свідомий "намір" щодо порушення академічної доброчесності з боку студента, перш ніж той буде покараний, ускладнює процес врегулювання порушень і часто демотивує викладацький склад повідомляти у встановленому порядку про відповідні випадки		

Джерело: Comparison of policies for Academic Integrity in Higher Education across the European Union (2013).

Корисний та вельми показовий кейс для дослідження системи забезпечення академічної доброчесності у вищій освіті на нормативно-законодавчому рівні демонструє Індонезія. Так, у серпні 2010 року зі вступом в дію нового Закону про регулювання освіти (Ministry of National Education Regulation, MNER), а саме статті #17, в Індонезії було започатковано новий механізм запобігання і контролю плагіату у вищих навчальних закладах. Дана норма Закону застосовується до студентів, університетських викладачів і дослідників, освітян загалом. Згідно з новим порядком, керівні особи з-поміж адміністрації університету зобов'язані слідкувати за загальною імплементацією кодексу поведінки в частині запобігання і боротьби з академічним плагіатом. Зокрема з метою розбудови цілісної антиплагіатної культури від керівників університетських закладів

вимагається офіційно затвердити стиль цитування, який буде практикуватись академічною спільнотою всередині інституції, і суворо стежити за його дотриманням (Siaputra & Santosa 2016).

Кожна особа, яка займається дослідженнями, за результатами підготовки наукової публікації повинна підготувати й подати декларацію про те, що її робота не містить плагіату, і що автор готовий прийняти відповідне покарання у разі його виявлення. Навіть більше, всі наукові праці викладачів, дослідників та співробітників, які використовуються для призначення або просування по службі, мають супроводжуватися декларацією про відсутність плагіату, а також зовнішньою рецензією на кожну роботу, яка подається як мінімум двома особами, що мають рівноцінну чи вищу академічну кваліфікацію, ніж кандидат на посаду.

Водночас, індонезійські університети зобов'язані завантажувати всі отримані наукові публікації, разом з деклараціями авторів про доброчесність, до загальнонаціонального порталу-репозитарію наукових праць *Garuda* чи інших наукових баз даних, які мають офіційне право на таке зберігання. Цей портал, який було створено в 2009 році, фактично являє собою відкритий онлайн-каталог, який консолідує метадані інституційних репозитаріїв багатьох вищих навчальних закладів країни, а також надає доступ до серверів і широкосмугового Інтернету для тих університетів, які не можуть дозволити собі створити й підтримувати власний інституційний репозитарій (Liauw & Genoni 2017).

Виходячи з положень MNER, до студентів, викладачів, дослідників та освітян, яких викрито в плагіаті, застосовуються відповідні санкції. У випадку зі студентами вони включають: догану; письмове попередження; призупинення окремих прав студентів; скасування вже отриманої оцінки за один чи декілька курсів; виключення з закладу; анулювання диплому, якщо студент вже закінчив навчання.

Санкції до викладачів, дослідників та освітян, викритих в плагіаті, передбачають: догану; письмове попередження; призупинення окремих прав викладачів, дослідників та освітян; пониження в академічній посаді чи функціональному рангу; позбавлення права бути висунутим на професора чи старшого дослідника; звільнення з закладу; анулювання сертифікату (ймовірно, мова йде про вчений ступінь - примітка ред.), отриманого від університету. Якщо академічний працівник є професором чи старшим дослідником, застосовується норма щодо його звільнення з займаної посади.

У випадку, коли університет не вводить в дію законодавчо передбачені санкції, міністр освіти країни може накласти санкції й на самих керівників університетів, як і зрештою й відносно осіб, викритих в плагіаті. В такому разі санкції для керівників вищих навчальних закладів включають: догану; письмове попередження; урядову заяву, що відповідна керівна особа більше не правомірна чинити будь-які дії в академічній сфері (Siaputra & Santosa 2016).

Академічне шахрайство у ході складання іспитів є також вкрай негативним феноменом в сучасній освітній практиці, адже зменшує загальну інституційну репутацію університету та справляє негативний вплив на індивідуальну репутацію тих студентів, які наслідують доброчесні практики (Siniver 2013). При цьому списування за посередництвом шпаргалок, через заглядання у роботу сусіда під час іспиту, колективну співпрацю між студентами заради отримання спільної для всіх вигоди, вчинення дій, направлених на попереднє та незаконне ознайомлення зі змістом екзаменаційних білетів, вважаються особливо кричущими випадками порушення академічної етики (Klein et al. 2007). Автори

цілої низки наукових праць також акцентують увагу на тому, що саме студенти, які навчаються за економічними чи бізнесовими напрямками, більшою мірою схильні до вчинення академічних проступків, пов'язаних зі списуванням чи іншими формами шахрайства (Bowers 1964; McCabe et al. 2006; Smith 2012).

Детальніший аналіз основних чинників, які визначають мотивацію студентів до академічного шахрайства шляхом списування в міжнародному та кроскультурному порівняльному контексті наведено у табл. 3.

Основні чинники, які визначають мотивацію студентів

до академічного шахрайства шляхом списування

Автор, наукова праця	Методологія дослідження	Виявлені результати та чинники
Teixeira (2010)	Міжнародне опитування 7213 студентів (спеціальностей економіка та бізнес) 42 університетів з 21 країн світу, локалізованих на 4-х континентах: Америка (Аргентина, Бразилія, Колумбія, США), Європа (Австрія, Данія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Польща, Португалія, Румунія, Словенія, Іспанія, Швеція, Туреччина, Велика Британія), Африка (Мозамбик, Нігерія), Океанія (Нова Зеландія). Метою дослідження було виявити частоту списування на іспитах і дослідити причини порушення академічної етики	Схильність до списування під час іспитів по ряду країн різна, починаючи з найнижчого рівня 5% в університетах, розташованих в Скандинавських країнах (Данія і Швеція) і завершуючи найвищим рівнем 88% в університетах країн Східної Європи (Польща, Румунія і Словенія). Автори дослідили, що існує прямий зв'язок між частотою списування і загальним рівнем соціально-економічного розвитку країни, а також рівнем корупції у державі. Вирішальними факторами, які зумовлюють чи обмежують списування, є відношення самого соціального середовища до недоброчесних і корупційних практик та суворість покарань за академічні проступки ("клімат для шахрайства")
Grimes (2004)	Кроскультурне порівняння причин академічного шахрайства студентів економічного та бізнес-профілю на матеріалах таких країн, як США, Албанія, Білорусь, Хорватія, Киргизстан, Латвія, Литва, Росія та Україна	Рівень списування у США суттєво менший за такий у пострадянських країнах, що обумовлено культурними розбіжностями між студентами, превалюванням індивідуалістичних цінностей у західних та колективістських у студентів з постсоціалістичних країн
Magnus, Polterovich, Danilov, & Savvateev (2002)	Школярі та студенти з Росії, Нідерландів, Ізраїлю та США за певною шкалою висловлювали своє ставлення до студента А, який списав у студента В; до студента В, який дав списати студенту А; і до студента С, який став свідком списування і розповів	Російські студенти, у порівнянні з студентами з інших країн, виявилися найбільш лояльними до списування, однак засвідчили різкий негатив у ставленні до студента С, який доповів про виявлений факт академічного шахрайства викладачеві.

	про це викладачеві	Негативну оцінку дій студента С учені пояснюють соціалістичним минулим Росії, коли кожен “донощик” отримував соціальне засудження
McCabe, Trevino & Butterfield (1999)	Опитування 4285 студентів з 31 вищого навчального закладу	Рівень поширення академічного шахрайства в університетах, де прийнято і діє кодекс честі студентів, менший, ніж в тих інституціях, де такого роду документів не імплементовано

В якості ефективних методів протидії списуванню в таких випадках приймаються імплементація університетом кодексу честі студентів, проведення публічних роз’яснювальних кампаній, посилення загального контролю на іспитах, модернізація освітніх програм задля інтеграції у них більше творчої компоненти, поліпшення системи підготовки до занять, введення суворіших покарань за академічні проступки (Rahman et al., с. 217). На загал, у сучасній міжнародній вищій освіті нагромаджено вельми багатий досвід боротьби з плагіатом та списуванням, який потенційно можна використовувати в українській вищій школі. Ефективність тих чи інших методів та інструментів буде залежати від того, чи буде надано академічній доброчесності в теперішньому порядку денному реформування вищої освіти в Україні найвищий пріоритет, чи така залишиться популярним концептуальним міфом для проголошення міністерськими чиновниками чи ректорами на перманентних нарадах і мітингах.

Висновки і пропозиції

Категорія академічної доброчесності відзначається своєю багатовимірністю, що означає поєднання в ній як відповідних фундаментальних цінностей, так і механізмів й інструментів їхнього забезпечення і просування. Вкрай важливим є усвідомлювати потенційні внутрішні та зовнішні чинники, які зумовлюють академічну нечесність, передусім морально-культурні, інституційні та освітньо-виховні. Вивчення і розуміння природи їхнього походження дасть можливість розробити та імплементувати ефективну політику забезпечення академічної доброчесності як національного рівня, так і локального масштабу.

Для розбудови цілісної та ефективної системи забезпечення академічної доброчесності в українській вищій школі доцільно здійснити такі заходи:

- ввести в чинне освітнє законодавство України чітко визначені та суворі норми відповідальності для студентів, викладачів, науковців за плагіат; у випадку невжиття керівництвом вищих навчальних закладів відповідних заходів з реагування на ті чи інші академічні проступки чи не накладання санкцій за плагіат передбачити відсторонення таких осіб від займаної посади;
- зобов’язати вищі навчальні заклади реалізувати власну політику забезпечення академічної доброчесності шляхом розробки кодексів честі студентів і етичних кодексів викладачів та представників адміністрації, створення незалежних, з долученням експертів та громадськості, комітетів з етики, які б наглядали за дотриманням етичних стандартів та вирішували спори у випадку порушення таких;

- створити національну систему збору статистичних даних і моніторингу інформації щодо випадків академічної нечесності в університетах та оприлюднення на їхній основі періодичних відкритих звітів;
- завершити створення і запустити в дію загальнонаціональний репозитарій академічних текстів студентів, освітян і науковців та передбачити на операційному рівні за основу його роботи принципи відкритості й прозорості, а також порядок використання спеціалізованого програмного забезпечення для виявлення ознак плагіату;
- передбачити як критерій акредитації освітніх програм вищих навчальних закладів наявність відповідних процедур і політики боротьби з плагіатом та списуванням, а також навчальних модулів з академічної доброчесності;
- створити національну інституцію незалежного арбітражу у сфері академічної доброчесності для вирішення спорів та реагування на несправедливі практики, пов'язані з покаранням за плагіат і списування;
- МОН України ініціювати загальнодержавну програму популяризації культури боротьби з плагіатом та списуванням, у тому числі через навчання студентів академічному письму, започаткування грантових дослідницьких проектів у цій сфері тощо.

Отже, концепція академічної доброчесності в цивілізованому світі жодною мірою не є міфічною, це радше дієвий інструмент забезпечення і посилення якості вищої освіти. Міфи народжуються лишень в головах окремих слабовільних людей, які свідомо не бажають помічати нагальність проблеми, а то й мають з неї певний зиск. Тому українській вищій школі якраз на часі перестати жити міфами, а переходити до ефективних дій, імплементуючи фундаментальні етичні цінності не словом, а ділом!

10. Рекомендована література:

12. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету / Міжнарод. благод. фонд «Міжнародний фонд дослідження освітньої політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, А. Є. Артюхова. — К. : Таксон, 2016. — 234 с.
13. Троцька В. Запобігання та виявлення плагіату у вищій освіті (за матеріалами досліджень ЄС та Україні) / В. Троцька // Теорія і практика інтелектуальної власності. — 2016. — № 6. — С 29–38.
14. Ханжи В. Б. Часовий вимір векторів свободи волі в філософії Новітнього часу / В. Б. Ханжи // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах : Матеріали доповідей та виступів II всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Вінниця, 18 листопада 2021 р.). — Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2021. — С. 166–169. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12766>
15. Khanzhy V. B. The interpretation of Husserl's time-consciousness in the reconstruction of the concept of anthropic time. Part one / V. B. Khanzhy, Lyashenko D. M. // Anthropological Measurements of Philosophical Research. — 2023. — № 23. — Pp. 117–132. — Режим доступу : <https://repo.odmu.edu.ua:443/xmlui/handle/123456789/13339>
16. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. 742 с.

17. Запорожан В. Н., Донникова И. А., Ханжи В. Б. Между добром и злом: нравственное самоопределение человека : монография. Одесса : ОНМедУ, 2020. 264 с.
18. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. London, New York : Routledge Classics, 2005. 516 p.
19. Мельвилль Ю. К. Чарлз Пирс и прагматизм. У истоков буржуазной философии XX века. М. : Изд. Моск. ун-та, 1968. 500 с.
20. <https://repo.odmu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/758> – Репозиторій ОНМедУ (кафедра філософії та біоетики).
21. <https://info.odmu.edu.ua/chair/philosophy/files> – Методичні матеріали кафедри філософії та біоетики.

7. Матеріали для самоконтролю.

7.1. Питання для самоконтролю:

1. Академічна доброчесність як сукупність епістемологічних та етичних принципів.
2. Епістемологічний та етико-правовий аспекти академічної доброчесності.
3. Демаркація наукового та позанаукового знання.
4. Критерії науковості та академічна доброчесність у професійній (зокрема науковій) діяльності.

7.2. Тестові завдання для самоконтролю:

1. Що означає поняття "академічна доброчесність"? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)
  - a) Відсутність інтелектуальних здібностей
  - + b) Дотримання етичних норм і правил у навчанні та дослідженнях
  - c) Здатність до вправного ведення дискусій
  - d) Володіння великими знаннями
  - e) Виправдане копіювання інших праць
2. Яка із наведених принципів є складовою академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)
  - a) Відсутність досліджень
  - + b) Дотримання інтелектуальних правил
  - c) Відсутність знань
  - d) Публікація відомих фактів
  - e) Конфлікт із співробітниками

3. Що є порушенням академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Публікація власних досліджень
- + b) Копіювання інших робіт без дозволу
- c) Проведення досліджень з великою кількістю джерел
- d) Вивчення документів
- e) Опитування інших студентів

4. Яке значення має цитування та посилання в академічній роботі? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Це зайвий обсяг тексту
- b) Це служить для заповнення сторінок роботи
- + c) Це допомагає посилатися на інші джерела та докази
- d) Це не має значення в науковій роботі
- e) Цитування та посилання - це плагіат

5. Які дії можуть бути взяті для попередження порушень академічної доброчесності? (Поняття, загальні принципи та правила академічної доброчесності)

- a) Завжди копіювати інші роботи та представляти їх власними
- b) Не намагатися розкрити порушення академічної доброчесності
- + c) Поважати авторські права та дотримуватися етичних норм
- d) Використовувати фальшиві документи для публікації
- e) Ігнорувати правила цитування та посилань

6. Що означає термін "наукова методологія"? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

- + a) Методи вивчення науки
- b) Система етичних норм для досліджень
- c) Вчення про правила проведення наукових досліджень
- d) Методи статистичного аналізу
- e) Технології випуску наукових публікацій

7. Які знання є найбільш суб'єктивними? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна доброчесність у науковій діяльності)

- a) Об'єктивні наукові закони
- b) Математичні факти
- + c) Власні переживання та думки

d) Історичні події

e) Географічні дані

8. Які критерії використовуються для визначення науковості дослідження? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Інтересність теми

b) Відсутність гіпотез

+ c) Емпіричність, систематичність, об'єктивність

d) Посилання на авторитети

e) Використання вірових джерел

9. Що означає термін "індукція" в контексті наукових досліджень? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Вивчення атомів та молекул

b) Вивчення еволюції

+ c) Виділення загальних закономірностей на основі спостережень

d) Використання логічного розсудку

e) Робота з великими наборами даних

10. Який метод включає в себе створення гіпотези, проведення досліджень для перевірки гіпотези та аналіз отриманих результатів? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

+ a) Дедукція

b) Інтуїція

c) Експеримент

d) Ретроспекція

e) Екстраполяція

11. Якій фазі наукового дослідження властиве формулювання питань та припущень? (Знання та його сателіти. Критерії науковості та академічна добросесність у науковій діяльності)

a) Аналіз

b) Експеримент

c) Теоретична модель

+ d) Гіпотеза

e) Спостереження

12. Що означає термін "плагіат" в науковій діяльності? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Власна оригінальна праця
- + b) Використання чужих ідей чи текстів без належного посилання.
- c) Подвійна перевірка документації
- d) Неправильне форматування
- e) Неправильне цитування

13. Яке слово описує дії, коли ви включаєте інший текст у свою роботу і правильно вказуєте джерело? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- + a) Цитування
- b) Плагіат
- c) Імпровізація
- d) Фабрикація
- e) Посилання

14. Що таке "самоплагіат"? (Порушення академічної доброчесності. Антиплагіатні заходи. Правила цитування та посилання)

- a) Використання чужих ідей у своїх дослідженнях
- + b) Необгрунтоване цитування власних слів у науковій роботі
- c) Вигадана концепція для наукової статті
- d) Використання чужих текстів без згоди автора
- e) Посилання на роботи конкурентів

15. Що означає "антиплагіатний захист" у науковій діяльності?

- a) Спроба заплігати інші роботи
- + b) Заходи, спрямовані на запобігання плагіату та виявлення його в наукових роботах.
- c) Інспірація для наукових досліджень
- d) Розголошення джерела цитування
- e) Нерозголошення результатів власних наукових досліджень

8. Індивідуальні завдання для студентів з теми заняття (теми доповідей).

1. Варіанти визначення поняття «знання». Співвідношення знання й віри. Ознаки раціонального знання.

2. Демаркація наукового та позанукового знання. Основні закономірності становлення наукового знання..

3. Принципи верифікації та фальсифікації.

4. Критерії науковості (раціональність, відтворюваність емпіричного матеріалу, емпірична (досвідна, практична) перевірюваність, загальнозначущість та ін.) і академічна доброчесність.